

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

1 / 2020

O'ZBEK TILI, ADABIYOTI
VA FOLKLORI INSTITUTI

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ
ВА ФОЛЪКЛОРИ ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

*Журналга 1958 йил январда
Ойбек асос солган*

Бир йилда олти марта чиқади

1
2020

*Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти
ва фольклори институти*

Бош муҳаррир:
Низомиддин МАҲМУДОВ

Таҳрир ҳайъати:
Абдусалом АБДУҚОДИРОВ
Раҳматулла БАРАКАЕВ
Маматкул ЖЎРАЕВ (бош муҳаррир
ўринбосари)
Наим КАРИМОВ
Баходир КАРИМОВ
Дурдона ЛУТФУЛЛАЕВА
Абдуваҳоб МАДВАЛИЕВ (бош
муҳаррир ўринбосари)
Тўра МИРЗАЕВ
Бахтиёр НАЗАРОВ (бош муҳаррир
ўринбосари)
Ёркинжон ОДИЛОВ
Эргаш ОЧИЛОВ (масъул котиб)
Шомирза ТУРДИМОВ
Бокижон ТЎХЛИЕВ
Алмаз УЛВИЙ
Дурдона ХУДОЙБЕРГАНОВА
Жаббор ЭШОНҚУЛОВ
Бердак ЮСУФ
Қурдош ҚАХРАМОНОВ
Улуғбек ҲАМДАМОВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ

Тошкент - 2020

Манзилимиз:

100060, Тошкент, Шахрисабз тор кўчаси, 5-уй.

Телефон: 71 233-71-44

E-mail: jurnal_uzlit@mail.ru

На узбекском языке

Узбекский язык и литература

№ 1, 2020

Мухаррир Э.Очилов

Компьютерда саҳифаловчи Б. Зайнутдинов

Журнал Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги томонидан

22.12.2006 йилда рўйхатга олинган.

Гувоҳнома №0053

© Ўзбекистон Республикаси ФА, 2020 йил.

АЛИШЕР НАВОЙ ТАВАЛЛУДИНИНГ 579 ЙИЛЛИГИ

Бокижон ТЎХЛИЕВ

ТУЮҚ ЖАНРИ РИВОЖИДА НАВОЙ ИЖОДИНИНГ ЎРНИ

Туркий халқлар адабиётида муштарак жанрлар оз эмас. Улардан бири туюқдир. Туюқ хақидаги илмий тадқиқот ишлари ҳам анча катта салмоқни ташкил этади. Ҳ.Зариф¹, Н.Маллаев², А.Қаюмов, А.Ҳайитметов³, Б.Валихўжаев⁴, Х.Корогли⁵, И.Стеблева⁶, Р.Орзибеков⁷, Ё.Исҳоқов⁸, Б.Тўхлиев⁹ сингари таниқли мутахассислар ўзларининг бу борадаги жиддий кашфиётлари билан эътироф этилганлар. А.Багиров эса туюқ жанрининг туркий халқлар адабиётидаги генезиси ва поэтикасига оид фундаментал тадқиқотни амалга оширган¹⁰. Шунга қарамасдан, Алишер Навоий яратган туюқлар яхлит ҳолда ўрганилган эмас.

Туюқ намуналари туркий халқларнинг деярли барчасида, дастлаб фольклор намунаси сифатида, кейинроқ ёзма адабиётдаги ўзига хос адабий жанр сифатида кўзга ташланади. У ўзбек адабиёти тарихида ҳам анча кенг ва фаол истеъмолда бўлган. Юсуф Хос Ҳожиб, Юсуф Амирий, Лутфий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқа кўплаб адибларимиз бу жанр воситасида ҳам ўзларининг бадиий маҳоратларини намойиш этишган. Табиийки, бу силсилада Алишер Навоий ижоди олтин халқани ташкил этади. Мутафаккир адиб туюқлари ўзининг ҳам шаклий, ҳам мазмуний жиҳатларига кўра адабиётимизни жуда гўзал намуналар билан безаб турганини адабиёт аҳли яхши билишади.

Яна бир нарса ҳам яхши маълумки, Алишер Навоий туюқ борасида зукко амалиётчигина эмас, балки унинг назарияси борасида жиддий

¹ Алишер Навоий. Рубоий ва туюқлар. Нашрга тайёрловчи Ҳ.Зариф.

— Тошкент: Ўздавнашр, 1945, 23-бет.

² Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. — Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 70–82-бетлар; Маллаев Н. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. — Тошкент: Ўқитувчи, 1973, 98–112-бетлар.

³ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тўлдирилган ва тузатилган — иккинчи нашр. Тошкент: O'zbekiston, 2015, 74–76-бетлар.

⁴ Валихўжаев Б. Алишер Навоий ва унинг издошлари талқинида туюқ // Адабий мерос, 3-жилд. — Тошкент: Фан, 1973.

⁵ Корогли Х. Г. Трансформация жанра туйуғ (К проблеме фольклорных связей тюркоязычных и ираноязычных народов) // Типология и взаимосвязи фольклора народов СССР. Поэтика и стилистика. — М.: Наука, 1980. С.192.

⁶ Стеблева И. В. К вопросу о происхождении жанра туюг // Тюркологический сборник. — М.: Наука, 1970. С. 135–137.

⁷ Орзибеков Р. Ўзбек лирик шеърини жанрлари. — Тошкент: Фан, 2006, 163–184-бетлар.

⁸ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. — Тошкент: O'zbekiston, 2014, 74 – 76-бетлар.

⁹ Тўхлиев Б. Вопросы поэтики «Кутадгу билиг» Юсуфа Хас Халджиба.

— Ташкент, 2004. С. 32–34.

¹⁰ Багиров А. Туюг в тюркоязычной поэзии и (формирование и развитие жанра). КД.

— Ташкент, 1982. С.161.

умумлашмаларни амалга оширган буюк олим ҳамдир. Туёқ ҳақидаги батафсил мулоҳазалар “Мезон ул-авзон”да шундай берилди:

“Яна турк улуси, батахсис чигатой халқи аро шойиъ авзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар.

Бириси «туёқ»дурким, икки байтқа мукаррардур ва саъй килурларким, тажнис айтилғай ва ул вазн рамали мусаддаси максурдур”¹¹.

Адибнинг туёқ назариясига оид кузатишлари ниҳоятда жиддий ва кизиқарлидир. Бунда жанрнинг “туркий тилининг хоссаси” тарзидаги қайд ва ҳулосалари эътиборга молик¹². Айни пайтда унинг вазни сифатида белгиланган рамали мусаддаси максур кишида бир мулоҳазани уйғотади. Туркийлик билан арузнинг мутлақ хоссаси бўлиши кўнда табиий кўринмайди. Ҳар ҳолда туёқ жанрининг қадимийлигини барча мутахассислар қайд этишади. “Қадимийлик” тушунчаси эса исломдан олдинги даврларни ҳам назарда тутати. Араб-форс поэтикаси амал қилмаган ўша даврлардаги туёқларнинг вазни ҳам табиийки, бошқача, аниқроғи, кўпроқ бармоқ вазнида бўлган.

Туркий ёзма адабиётнинг илк намунаси бўлмиш “Кутадғу билиг”да ҳам бу жанрнинг яхши намунаси келтирилган. Аммо унинг вазни ҳам бошқача, у мутақориби мусаммани маҳзуфда битилган. Исломи дини ёки араб-форс поэтикаси таъсир ўтказмаган айрим туркий халқлар (масалан, саха – ёкут) фольклорида бу жанрнинг ҳозиргача мавжудлигини ҳамда уларнинг вазни мутлақо ўзга (рамал ёки арузнинг бошқа кўринишларида ҳам эмас) экани эътиборга олинса¹³, туёқнинг дастлабки вазни қадимийроқ шаклларда, жумладан, бармоқда бўлгани аёнлашади. Аммо булар туёқ назариясидан ёки Алишер Навоий тавсифидан четдаги ҳодисалар сифатида қаралиши жоиз эмас. Агар жанрнинг тарихий категория эканлиги назарда тутиладиган бўлса, туёқ ҳам жуда узоқ тараққиёт йўлини босиб ўтгани аёнлашади. Алишер Навоий ёзма адабиётимизнинг нисбатан кейинги даврлари (XIII–XV асрлар) тажрибасини умумлаштирган.

Дарҳақиқат, туёқ, эҳтимолки, дастлаб аллитерацион шеър қобиғида шакллана борган, тараққиётнинг муайян даврида унинг бармоқ вазнидаги кўринишлари омалаша борган. Кейинчалик эса, хусусан ислом маданияти ҳамда араб-форс поэтикасининг таъсири остида у аруз либосини кия бошлаган. Ниҳоят, XV аср шароитида Алишер Навоий унинг мумтоз таърифини тақдим этган. Муҳими, Алишер Навоий ушбу жанрнинг назарий асосларини кўрсатибгина қўя қолмасдан, унинг ниҳоятда гўзал намуналарини ҳам яратган. Айни пайтда туркий тилдаги айрим сўзлар (“ён”, “ёк”; “бор”; “соғин”, “туз”, “кўк”)нинг бир неча маъноларни англатиши ушбу жанрнинг “турконалиги” учун дастлабки “моддий асос” эканини амалда кўрсатиб берган. Уларнинг айрим намуналарини кўзатаялик.

Туёқларнинг асосий қисми битта сўзга таянади:

Чун паршо ҳурдур отинг, бегим,

Суръат ичра дев эрур отинг, бегим.

¹¹ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон \ Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 16-жилд. – Тошкент: Фан, 2000, 91–92-бетлар.

¹² Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн \ Мукамал асарлар тўплами. 16-жилд. – Тошкент: Фан, 2000, 17-бет.

¹³ О боюкова В.В. К вопросу о формах бытования жанра тойук \ file:///C:/Users/Downloads/o-formah-b-tovaniya-janra-toyuk.pdf.

Хар ҳадангеким, улус андин қочар,

Нотавон жсоним сари отинг, бегим.

Бу ерда “отинг” сўзи тажнисни ҳосил қилган. Учта мисрада унинг *отинг, исминг; минадиган отинг* ҳамда ҳаракат маъносини англатувчи *мўлжалга олинг, отинг, иргитинг* маънолари қўлланган. Улар асосида лирик қаҳрамон – ошиқнинг ёр васфидоғи илиқ ва самимий сўзлари изҳор этилган, ундаги садоқат ва фидойилик хислатлари ёритилган. “Бегим” ундалмаси эса шеърға самимият, эҳтиром ва табиийлик руҳи – *турконаликни олиб кирган*.

Тиғи ишқинг ёрасидур бутмаган,

Дардини ҳар кимга айтиб бутмаган.

Ҳажр саҳросидур оҳим ўтидин,

Анда гул ёҳуд гиёҳе бутмаган!¹⁴

Ушбу туюқ бир сўз шаклига таянади. Шунга кўра, биринчи мисрада ишқинг тиғи туфайли (бадандаги) яра **битмаган, тузалмагандир**. (Ошиқ) бу борада ўз дардларини айтиб **битирилмаган**. Оҳим ўти саҳрога шу даражада таъсир ўтказганки, у ерда гул ёки гиёҳ ҳам **битмайди, ўсмайди**.

“Ёзмади” тажниси асосида юзага келган туюқ ҳам шу хусусиятга эга. Қуйидаги мисол эса янада ўзига ҳосдир:

Ёғди жаврунг ўқи ҳажринг тошидек,

Қилди қон кўнгулм ичин ҳам тошидек.

Сочқали моҳим аёғига сипехр,

Кўз ёшимнинг лаълу дуррин тошидек.

Алишер Навоийнинг маҳорати шундаки, бу ерда ҳар бир сўз махсус танловдан ўтган. Уларга ҳалқона урф-одат ва анъаналар моҳияти пухта сингдирилган. Ёр – маъшуканинг жабри ҳажрнинг тошига ўхшайди. Уларнинг иккиси ҳам ҳаддан ташқари кўп. Тош-қу кўнгилининг ташқарисини қонатган эди. Ўқ кўнгилининг ичини ҳам қонга тўлдирди. Бу ерда “ҳусни таълил” санъати жуда ўринли қўлланган. Зеро, кўнгил – юрак ҳар доим қон билан тўла бўлади. Шоир эса бу тўлаликнинг сабаби “отилган ўқнинг натижаси сифатида пайдо бўлган” тарзидаги асосни келтирмоқда. Халқда муносиб киши, ҳурматли меҳмон оёғи остига ўша меҳмоннинг қадрлилик даражасига қараб пояндоз солиш, ҳар хил сочқиларни сочиш удуми бўлган. Бу сочқилар ҳар хил ширинликлар, танга пуллар ёки бошқа қимматбаҳо нарсалар бўлиши мумкин. Бу ўринда “сипехр” – осмон (тақдир) ёр оёғи остига қимматбаҳо тошлар: лаъл ва дурларни сочмоқда. Табиийки, бундай “қимматбаҳо тош”лар ошиқнинг кўз ёшларидир.

Навбатдаги туюқда ҳам яқка сўз иштирок этмоқда. У биринчи мисрада буйруқ феъли шаклида келган ҳамда сўзловчи (ошиқ)нинг тингловчи (маъшуқа)га нисбатан истак ва хоҳишини ифода этган. Иккинчи мисрада эса у ҳаракат номи (*бормоқ*) вазифасида келиб маъшуканинг мунтазам ва қайсарона ҳаракатини кўрсатишга қарилган. Охириги мисрадаги айни шакл от сўз туркумига оид бўлиб, у эгалик қўшимчасини олган тушум келишиги шаклига эга бўлган сўз (“бармоқ +и+н”) маъносини ифодалаган:

Неча дедим ул санамга бормагин,

Қилмади ул тарқ охир бормагин.

¹⁴ Алишер Навоий. Ҳазойин ул-маоний. Бадоеъ ул-васат \ Мукамал асарлар тўплами. 5-жилд. – Тошкент: Фан, 1990, 518-бет. (Мисолларнинг барчаси шу китобдан олинган).

Мунчаким худройлиқ кўргузди ул,

Ақл ҳайрат қилди, тишлаб бормагин.

Шундай килиб, адиб “ўжар, қайсар ва чўрткесар” маъшука образининг туюк жанридаги такрорланмас киёфасини чизиб берган.

Куйидаги туюк эса бошқачарок. Унда иккита сўз иштирок этади. Шунга қарамай, бу сўзларнинг шаклида ҳеч қандай ўзгариш юз бермайди – улар аини шаклда такрорланади:

Ё қошингдин неча бир ўқ кўз тутай,

Отки, ўтрусига онинг кўз тутай.

Неча кўргач ўзга маҳвашилар қошин,

Янги ой кўрган кишидек кўз тутай.

Бунда дастлаб “кутаман”, кейинги мисрада “кўзимни тикаман”, “рўпара киламан”, “мўлжал (нишон)ига қўйиб кўяман”; охириги мисрада эса “кўзимни қўлим билан ушлайман, силайман”, шукроналик дуосини ўқийман” каби маънолар мужассамлашган. Аслида бу ерда гўзал ва маҳбуб бўлган ёрини интиқлик билан кутаётган ошиқнинг рухий ҳолати акс этган. У ёрнинг биргина нигоҳи – қараб қўйишига зору интизор содик ошиқдир.

Бу ерда ҳам яна бир халқона удум эътиборга олинган. Одатда, осмонда янги ой кўринганида кишилар шукроналик дуосини ўқишади, яъни шундай кунларга етказгани учун Оллоҳга миннатдорлик туйғуларини изҳор этишади. Ана шу изҳор қўллар билан ўз кўзларини силаб қўйиш – “қўз тутиш”да намоён бўлади.

Куйидаги туюқда том маънодаги сўз ўйини юзага келган. Дастлаб кўрсатиш олмоши (“бу”) ва от (“тун”)нинг бирикишидан вақт, замон маъноси ҳосил қилинган. Шаклан уларга тенг бўлган “бутун” сўзи “қўймади” феълига боғланган ҳолда “яралади” маъносини англатмоқда. Биринчи мисрадаги шаклни айнан такрорлаётган охириги мисрадаги “бу тун” эса *ўрин, жой, маскан* маъносини англатиб келмоқда.

Чарх тортиб ханжари ҳижрон бу тун,

Қўймади бир зарра бағримни бутун.

Тунга бориб бизни беҳол айладинг,

Не балолиг ер эмиш, ё Раб, бу тун.

Буларнинг барчаси ошиқ образининг бир ҳолатини кўрсатиб бериши билан эътиборга молик. У ҳижрон азобини чекмоқда. Бунга айбдор эса чархдир (“Чарх тортиб ханжари ҳижрон”). Воқеа бугун кечаси (“бу тун”) содир бўлган. Натижада ошиқнинг юраги – қўнгли парча-парча бўлган, унинг саломат қолган (“бутун”) жойи йўқ. Ниҳоят, адиб воқеанинг содир бўлган жойи (“бу тун”)ни ҳам кўрсатади. У мана шу “машъум” туннинг бағрида содир бўлган экан.

Албатта, туюқлардаги акс этган кайфиятлар ҳам ниҳоятда ранг-баранг. Жумладан, куйидаги мисраларда ёр гўзаллигидан ғурурланишининг яна бир янги шаклини кузатиш мумкин:

Ё Раб, ул шаҳду шакар, ё лабдурур,

Ё магар шаҳду шакар ёлабдурур.

Жонима пайваста новак отқали

Ғамза ўқин қошига ёлабдурур.

“Эй Худо, бу асалми, шакарми ёки лабми (1)? Ёки асал ва шакар ялаганмикан (2)? Жонимга мунтазам ўқ ошиш учун Ғамза ўқини қошининг ёйига жойлабдимикан (3)?”

Навбатдаги усул сўзларни таркибий қисмларга ажратиш ёки уларни қўшиш эвазига содир бўлади. Қуйидаги туюқда мана шу вазифа “ёкилуру” феълининг зиммасига тушган. У “ёнмоқ”, “қуймоқ” маъноларини беради:

*Лаълидин жсонимга ўтлар ёқилур,
Қоши қаддимни жафодин «ё» қилур.
Мен вафоси ваъдасидин шодмен,
Ул вафо, билмонки, қилмас ё қилур.*

Иккинчи ва охирги мисрада у икки қисмга (“ё қилур”) ажратилган. Аммо улар икки ўринда икки хил маъно касб этган. Аввал у “ёй”, “камон” маъносига эга бўлган. Бу ошиқнинг чекаётган изтироблари учун кўрсаткич бўла оладиган ҳолатни кўрсатишга йўналтирилган. Кейинги ҳолатда адиб унинг зиммасига айирувчи боғловчи вазифасини юклаган. Айни пайтда, у ёрдаги номуқимликни, ўзгариб туришни ифодалашда қулай восита бўлган. Ёрнинг вафо қилиши ёки қилмаслиги унинг ўзигагина боғлиқ эканлиги чиройли ва ишонарли, таъсирчан тарзда акс этган.

*Бовужуд ул юз эрур гулгунаси –
Ким, қўрунур оллида гулгунаси.
Юз қизиллик йўқтурур, эй аҳли зухд,
Токи мункирсиз майи гулгунаси.*

“Гулгуна” – ғоза, юзни қизартирадиган ула-элик. Демак, маъшуқа ҳар қандай пардозларсиз ҳам чиройли ва гўзал. Шунга қўра, унинг юзлари олдидан гул ҳам рангсиз кўринади. Охирги мисрадаги “майи гулгуна” эса “қизил рангли май”ни назарда тутди. Агар ундалманинг зоҳидларга йўналтирилгани назарга олинадиган бўлса, байтдан Алишер Навоийга хос бўлган ўзига хос иронияни пайкаш кийин бўлмайди. Бунда, эй зухд аҳли юзларнинг қизил майсиз қизаришини (ёқимли ва гўзал бўлишини) тасаввур қилиб бўлмайди, деган мулоҳаза акс этган.

Галдаги туюқ ҳам юқоридаги тамойиллар асосида юзага келган. Бу ердаги таянч сўз “гулрухсор”дир. Уни ҳозирги тилда “юзи гулга ўхшаш” деб таъдил этиш мумкин.

*Ўткали ул сарви гулрухсоридин,
Йўқ хабар ул сарви гул рухсоридин.
Ҳажридин боғ ичра берур ёдима
Қоматидин сарву гул рухсоридин.*

Дастлаб қомати сарвга ўхшаш гўзалнинг юзи ҳам муносиб тарзда чиройли ва ёқимли эканлиги таъкидланади. “Гулрухсор” шу вазифани бажаради. Кейинги мисрада у иккига (*гул + рухсор*) бўлинади. Айни бўлиниш охирги мисрада ҳам такрорланади. Аммо бу такрор янги маъно билан зийнатланган ҳолда тақдим этилади. Ҳижронзада ошиқ боғ ичида сайр этар экан, бу ердаги ҳар бир нарса ва ҳодисалар ёрни эсга солиб туради, ундан хабар бераётгандай бўлади. Бу хабарчилар қимлар? Уларнинг бири сарв, иккинчиси гулдир. Сарв ёр қомати ҳақида, гул эса рухсор – юзи ҳақидаги хабарни бериб туради.

Алишер Навоий туюқлари орасида икки компонентли турлари ҳам мавжуд: бунда туюқдаги тажнислар сони учта эмас, балки иккита бўлади. Яна битта янгилик шундаки, бу ердаги кофия худди рубоийники каби **ааба** эмас, балки қитъаларда бўлгани каби **абвб** тарзида қўлланади:

*Ваҳ, қачонга тезру ишқинг қожидин
Қўзума ҳар лаҳза ўт чоқилғуси.
Басдурур кўнғулумда ишқинг, ёқма ўт –
Ким, ҳарорат ул ҳам ўтча қилғуси.*

Кўриниб турибдики, бу ерда тажнис ҳосил қилиш бирданига иккита сўзни танлаш орқали юзага келган. У “ўт чоқилғуси” ифодаси

билан келтирилган. Байт мазмунини тушуниш учун “кож” сўзининг маъносини билишимиз зарур бўлади. У “шапалок”, “тарсаки” маъносига эга. Бу шапалок ишқ туфайли бўлмоқда. Аникроғи, ошиқ хижрон шапалоғи туфайли кўзидан ўт, олов чакнаб кетишини эслатмоқда. Кейинги байт ёрга илтимос ва илтиждан иборат: менинг кўнглимда ишқинг олов, гулхан бўлиб турибди. Сен мени яна кийнамагин. Шоирнинг маҳорати шундаки, у мана шу “кийнамок”, “азоб бермок” маъносини берадиган истиора – “ўт кўймок”дан жуда ўринли фойдаланган. Натижада охириги мисрадаги “ўтча килғуси”нинг поэтик эффекти, амалий самараси бирданига бир неча баробарга кучайиб кетган. Бунинг натижасида ўқувчи, китобхон ошиқ қалбидagi иссиқлик даражаси, ҳароратнинг ниҳоятда юқори эканлигини “ўтча килғуси” (яъни “ўтдек, ўт баробарида қила олади”) ифодасидан аниқ ва таъсирли тарзда хис эта олади.

Таркибиди иккита тажнис сўз иштирок этган туюқнинг яна бир намунаси “гулханда” сўзига боғлиқ ҳола яратилган:

Ул пари ишқиди бу девонани

Эйки истарсен, келиб гулханда кўр.

Бир қадаҳ ул гулни хандон айлади,

Эй кўнгул, наззора қил, гулханда кўр.

Матндаги “гулханда” аввал “ёниб, ловуллаб турган олов” ҳамда “чиroyли кулги” маъноларида қўлланган.

Буларнинг барчаси Алишер Навоийнинг буюк истеъдод эгаси эканлигини, унинг қайси жанрда ижод қилишига қарамасдан, уларнинг барчасида ўзининг юксак баъдий маҳоратини намояна эта олиш қобилиятининг юксаклигини яна бир марта амалий жиҳатдан тасдиқлайди. Айни пайтда бу намуналар туркий тилнинг кучини, қудратини, латофат ва назокатини муҳлислар олдида жуда ёрқин тарзда кўрсатиб бериши билан ҳам эътиборга лойиқдир. Қолаверса, улар Алишер Навоийнинг қай тарзда “черик чекмай Хитодин то Хуросон” аҳлини “тахти фармонига осон” қиритганини ҳам ишонарли тарзда исботлаб туради.

РЕЗЮМЕ. Мақолада буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг туюқ жанрининг шаклланиши ва ривожига тутган ўрни, унинг назарий ва амалий жиҳатлари ҳақида мулоҳазалар билдирилган. Туюқнинг шаклланиши ва ривожига оид янги фикрлар билдирилган. Айни пайтда мазкур жанрнинг Навоий ижодига мансуб намуналари илмий таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ. Автор рассуждает о месте и роли великого мыслителя Алишера Навои в формировании и развитии жанра туюг. В статье освещены теоретические и прикладные аспекты данного вопроса, приведены новые размышления о становлении и развитии жанра, в то же время научно проанализированы туюги поэта.

RESUME. The article deals with the place and role of the great thinker Alisher Navoi in the formation and development of the tuyug genre. New approaches to the genesis and development of the genre are described. The originality of his theoretic and practical views is shown. At the same time, the poet's own tuyugs is analysed.

Таянч сўз ва иборалар: Алишер Навоий, шаклланиш, тараққиёт, жанр, поэтика, туюқ, таҳлил.

Ключевые слова и выражения: Алишер Навои, формирование, развитие, жанр, поэтика, туюг, анализ.

Key words and word expressions: Alisher Navoi, formation, development, genre, poetics, tuyug, analysis.

Абдусалом АБДУҚОДИРОВ

НАВОИЙНИНГ БИР ТАТАББУ ҒАЗАЛИ ҲАҚИДА

Алишер Навоий – буюк татаббунавис сифатида ҳам машҳур. Шоир татаббуларида анъана, янгилик ва маҳорат бирлиги асосида салафлари анъаналари ижодийлик ва юксак маҳорат билан ривожлантирилган. Навоий татаббулари Саъдий, Ҳофиз, Камол Хўжандий каби шоирларнинг ғазалларига, Низомий Ганжавий, Хожу Кирмоний ва Ашрафнинг дostonларига, Амир Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомийнинг ҳам дoston, ҳам ғазалларига боғланган. Навоий татаббуларига доир айрим илмий тадқиқотлар амалга оширилган¹.

«Девони Фоний» бошдан-охир татаббулардан тузилган. «Хазойин ул-маоний»да ҳам кўплаб шеърлар татаббу сифатида яратилган. Чунончи, Навоий «Девони Фоний» ва «Хазойин ул-маоний» девонларида биргина Жомийнинг 100 дан ортиқ ғазалига татаббу боғлаган. Бу татаббуларнинг 50 дан ортиғи «Девони Фоний»да, 50 дан ортиғи эса «Хазойин ул-маоний»да берилган.

Навоийнинг Жомий ғазалларига боғлаган тожик тилидаги татаббуларининг бир қисми А.Шомухамедов² тадқиқотларида таҳлил этилган. Аммо Навоийнинг Жомий ғазалларига боғлаган ўзбекча татаббу ғазаллари ханузгача таҳлилга тортилмаган бўлиб, навоийшуносликдаги бу муҳим масала тадқиқ этишни тақозо қилади.

Навоийнинг Жомий ғазалларига боғлаган тожик тилидаги татаббуларида кўпроқ тасаввуфий масалаларнинг бадний тадқиқи берилганидек, ўзбек тилидаги татаббуларида ҳам тасаввуфий фикр, атама ва тимсолларнинг бадний таҳлили устуворлик қилади. Бу бежиз эмас. Улуғ шоир 1476 йилда тасаввуфнинг нақшбандийлик тариқатини Жомий орқали қабул қилгач ва унинг ҳузурида ҳамда мустақил равишда тасаввуфни чуқур ўргангач, бу борада фикр юритиши кучайгани сезилади. Қуйидаги тасаввуфий мазмундаги татаббуси бунинг ёркин мисолидир:

*Бировга мусаллам тариқи тасаввуф –
Ки, зотида мавҷуд эмастур тахаллуф.
Тасаввуф ризо аҳлидин яхши ахлоқ,
Эрур истилоҳоти зебу тақаллуф.
Тасаввуф эмас зухду тақвою тоат –
Ки, анда риё йўл топар бетаваққуф.
Эрур маҳз тақвою, лекин риёсиз
Убудият сарфу айни талаттуф.
Не эл қавлу феълига андин таадди,
Не Ҳақ амру наҳйига андин тасарруф.
Ўзин уйла беихтиёр анлабонким,
Не қолиб тараддуд анга, не таассуф.
Қилиб Ҳақ вужудиди маҳв ўз вужудин,*

¹ С у ю н о в М. Ҳофиз Шерозий ва Алишер Навоий. – Хужанд: Раҳим Жалил, 2004; А б д у л л о с е в О. Амир Хусрав Дехлавий ва Амир Алишер Навоий. – Хужанд: Нури маърифат, 2011.

² Ш о м у х а м е д о в А. Ҳамкорлик самаралари. – Тошкент: Фан, 1982; Ш а м у х а м е д о в А. Традиция татаббу в творчестве Алишера Навои (на примере татаббуат Фани на газели Джами). – Ташкент: Фан, 1984.

Навоий, мунӣ бил тариқи тасаввуф³.

Навоий татаббуси Жомийнинг куйидаги тасаввуфий ғазалига боғланган:

Чанд савол, эй писар, ки чист тасаввуф?
Тасфия кун хотир аз гӯбори тақаллуф.
Дур неҳ, аз ҳар чи нест, пои таманно,
Боз каш, аз ҳар чи ҳаст, дастӣ тасарруф.
Таънаи покон мазан, ки рӯи худ олуф,
Ҳар ки ғиғанд аз замин ба рӯи фалак туф.
Нури муҳаққақ фурӯ гирифт жаҳонро,
Шамъи муқаллад фурӯ нишаст ба як нуф.
Ҳар ки дар ин ҷилвагоҳ гардаду бини,
Сўзадаш охир жигар ба доғи таассуф.
Дидаву дидор, филҳақиқа, яке буд,
Чаши Зулайҳо чу дид талъати Юсуф.
Маҳбати ирфон нагашта жони ту, Жомий,
Дарси авориф чи суду баҳси таарруф⁴.

Жомий ғазали Навоий маслаҳати билан 1489 йилда тартиб берилган «Воситат ул-икд» («Марварид шодалари») девонига киритилган. Навоий татаббуси эса 1492–1498 йиллар орасида тузилган «Хазойин ул-маоний» таркибидаги «Фавойид ул-кибар» («Кексалик фойдалари») девонига берилган. Шунинг ўзиёқ Навоий ғазали Жомий ғазалидан кейин ёзилганини кўрсатади. Бу – биринчидан. Иккинчидан эса, «Хазойин ул-маоний»даги ғазалларнинг Навоий қайси девонларига тааллуқли эканлигини кўрсатиб берганки, бу уларнинг яратилган йилларини тасаввур қилишга имкон беради. Навоий юқоридаги татаббусини «Феҳарфининг фитналарининг фусуни «Фавойид»дин» сарлавҳали ғазаллари туркумига киритган. «Фавойид» «Фавойид ул-кибар»нинг қискарган шаклидир. «Фавойид ул-кибар» девони 1498 йилда тузилган. Навоий ғазалининг «Фавойид»дин» дейилишига кўра, ғазал «Фавойид ул-кибар» тузилаётган йилда ёзилган дейиш мумкин. Бу ҳам ғазалининг Жомий ғазалидан кейин яратилганига асос бўла олади. Учинчидан, Навоий тасаввуфни Жомий ҳузурида ўқиб ўрганганлигини «Хамсат ул-мутаҳаййирин» («Беш ҳайрат») асарида махсус таъкидлайди⁵. Шунга кўра айтиш мумкинки, Навоийнинг Жомийдан олдин тасаввуфни бадий талқин қилувчи ғазал ёзиши мушкул эди. Навоийнинг ўзи айтганидек, «фақир (Навоий)⁶ алар (Жомий) хизматида сўфия рамузу ишорот ва алфозу иборот истилоҳин ўтқар»и⁷, сўнг ўзи ҳам мустақил равишда тасаввуфни чуқур ўргангач, Жомийнинг тасаввуфий ғазалига татаббу боғлаган ҳолда, ўзининг тасаввуф ҳақидаги қарашларини бадий ифодалаган. Бу ҳам унинг ғазали татаббу сифатида вужудга келганини тасдиқлайди.

³ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар \ Мукамал асарлар тўплами. Йнгирма жилдик. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990, 211–212-бетлар.

⁴ Абдурахмони Жомий. Воситат ул-икд \ Осор. Дар 8 жилд. Ж. 6. — Душанбе: Адиб, 1988. С. 319.

⁵ Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин \ Мукамал асарлар тўплами. 15-жилд. – Тошкент: Фан, 1999, 72–73-бетлар.

⁶ Қавс ичидаги шарҳ, изоҳ ва таржималар мақола муаллифиники. – Таҳр. ⁷ Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин, 55-бет.

Навоий ғазали таникли адабиётшунослар Иброҳим Ҳаққул ва Султонмурод Олимларнинг илмий тадқиқотларида таҳлил этилган⁸. Аммо ҳалигача Жомий ғазали ва унга Навоийнинг татаббуси қиёсий тарзда таҳлил этилмаган. Куйида шу икки ғазал муқояса қилинади.

Ҳар иккала ғазал ҳам сўфиёна бўлганлиги сабабли уларда анчагина мураккаб сўз ва тасаввуфий атамалар мавжуд. Жомий ғазалида тасфия – софлик, поклаш; хотир – кўнгил, хаёл, ўй; ғубор – чанг, хиралик; тақаллуф – ўзни кийнаш, ташвиш, тараддуд; таманно-истак; тасарруф – ихтиёри билан иш кўриш, бошқариш; худ – ўз; олуд (олудан) – аралашган, булганган; худ олуд – ўзини булган; фиганд – ташланган; муҳаққақ – ҳақиқат, тўғрилиқ; фурў – куйи томон, пасткашлик; муқаллад – тақлид қилувчи; сўзадаш – куйиш, куяди; шамъ – чирок; таассуф – афсусланиш; дида (дийда) – кўз; дидор (дийдор) – юз, учрашиш; филҳақиқа – ҳақиқатан; талъат – чехра, дийдор; маҳбат – тушиш жойи, қароргоҳ; ирфон – билиш, Оллоҳни таниш; авориф – ҳадя, меҳрибонлик; суд – фойда; таарруф билиш, танишиш сингари мураккаб сўз ва атамалар берилган.

Навоий татаббусида эса мусаллам – таслим бўлган; тариқ – йўл; тақаллуф – хилоф иш қилиш; зот – ўзлик, Оллоҳ; ризо – розилик; ризо аҳли – сўфийлар; ахлоқ – хулқ-атвор; истилохот – атамалар; зеб – безак, пардоз бериш; тақаллуф – ўзни кийнаш; зуҳд – такводорлик; тақво – парҳезкорлик; тоат – тоат-ибодат; риё – мунофиқлик; таваккуф – тек туриш; бетаваккуф – тўхтатмаслик; маҳз – холис, ёлғиз; убудият – бандалик, тобелик; сарф – харажат; айн – кўз; талаттуф – мулоим муомала; қавл – гап, сўз; таадди – душманлик; Ҳақ – Оллоҳ; амр – яхши ишларга буюриш; наҳй – ёмон ишларни ман қилиш; тасарруф – эгаллаш; тараддуд – иккиланиш; таассуф – пушаймонлик; вужуд – борлик; маҳв – йўқ қилиш; тариқи тасаввуф – сўфийлик йўли каби мушкул сўз ва атамалар қўлланган.

Навоий Жомий ғазалидаги айрим сўз ва атамаларни ўз татаббусида айнан ишлатган. Шунингдек, ғазаллар ҳажмида ҳам муштарақлик мавжуд. Иккаласи ҳам етти байтдан иборат. Демак, Навоий ҳажмда ҳам устозига эргашган. Аммо байтлардаги тасаввуфнинг бадий талқини бир-бирдан фарқ қилади.

Жомий биринчи байтнинг биринчи мисрасида ўғлининг, умуман олганда эса, ёшларнинг фикрини келтириб, уларнинг тасаввуф нима деган бир неча савол қўйганини тилга олади. Байтнинг иккинчи мисрасида эса саволга жавоб қайтариб, тасаввуфни билмоқчи бўлсанг, кўнгилни турли ортиқча орзулардан тозаллагин, дейди. Жомий бунда нафсоний интилишларни кўзда тутди. Чунки тасаввуфнинг асосида нафсни тийиш туради.

Навоий татаббусининг биринчи байтида тасаввуф йўлининг ўзига хослиги бадий талқин этилган. Унинг талқинича, ким тасаввуфни қабул қилиб, унинг йўлини тутган бўлса, унинг вужудида сўздан қайтиш, тасаввуфга хилоф иш қилиш бўлмаслиги керак. Чунки тасаввуф йўли ғоят мураккаб бўлиб, унга ҳамма ҳам бардош беролмайди. Шу сабабли тасаввуф йўлини тутмасдан олдин у ҳақда чуқур ўйлаб кўриш керак. Унинг машаққатларига бардош бера олмайдиган одам бошданок уни қабул қилмагани маъқул. Қабул қилгач эса, қатъият кўрсатиб, йўлдан

⁸ Ҳ а қ қ у л И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 4–6-бетлар; О л и м С. Накшбанд ва Навоий. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996, 54–58-бетлар.

кайтмаса, албатта, орзусига эришади. Навоийнинг ўзи ҳам узоқ вақт тасаввуфни ўргангач, нихоят 1476 йилда уни тўла қабул қилган ва унинг машаққатли йўлини қатъият билан босиб ўтиб, комил инсонлик даражасига етган эди.

Жомий иккинчи байтда ҳам ўғитини давом эттириб, ҳар қандай йўқ нарсаларни орзу қилма, турли интилишлардан сақлан, шу билан бирга, ҳар қандай бор нарсаларга эғалик қилишдан ҳам ўзингни тий, дейди. Жомийнинг бу панди катта аҳамиятга эга. Чунки йўқ нарсага интилиш ва бор нарсаларнинг барчасини қўлга киритиш орзуси яхшилик билан тугамайди. У, аввало, инсондаги худбинлик ва очқўзликни ҳаддидан оширади. Сўнгра эса, уни ҳалокатга маҳкум қилади. Улуғ шоир талқинича, бундай ёвуз интилишдан кўра, тасаввуфнинг сабр-қаноат йўлини тутган киши тўғри иш қилган бўлади.

Навоий татаббусининг иккинчи байтида ҳам шунга яқин ҳикматли фикр айтилади. Аммо у тасаввуфни шархлаган ҳолда мулоҳаза юритади. Шоир фикрича, тасаввуф ризо аҳли, яъни ҳамма нарсага рози, сабр-қаноатли кишилар учун яхши ахлоқдир. Унинг истилоҳлари, яъни атамалари ҳам таъсирчан бўлиб, улар одамга зеб-зийнат бағишлаш билан бирга, амалий фаолиятга ҳам даъват этади. Бу билан у тасаввуф инсонни фаолиятсизликдан қутқаришига, унга куч-қувват, ақл-идрок ва ғайрат-шижоат бағишлашига ишора ҳам қилади. Навоийнинг таъкидлашича, энг муҳими, тасаввуф инсонда яхши ахлоқни шакллантириб, уни қаноатда юксакка кўтарати ва Оллоҳ севган ризо аҳли қаторига қўшади.

Жомий учинчи байтда яна насихат қилишни давом эттириб, покизаларга таъна қилма, дейди, чунки осмонга туфласанг, у қайтиб юзингга тушгандек, ўзинг бадном бўласан. Демак, бошқаларни қоралаган, камситган ва таъна-дашномлар билан хўрлаган кимсанинг ўзи ҳам қилмишига яраша жазо олмай қолмайди. Шу сабабли ўзгаларнинг кўнглини оғритишдан тийиниш лозим. Улуғ шоирнинг сўфиёна ўғити шундан иборат эди.

Навоий эса учинчи байтда тасаввуфни шархлашни давом эттириб, тасаввуф риё осон йўл топадиган соҳидлик, парҳезкорлик ва тоат-ибодат эмас, дейди. Улуғ шоир бу билан тасаввуф ихтиёрий тарзда Оллоҳни севиш ва риёзатларга чидаб унга интилиш эканлигига ишора қилади. Чунки тасаввуфда риёкорлик, яъни мунофиқлик, иккиюзламачилик билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Тасаввуф йўлига кирган йўлчи тўлалигича Ҳаққа юз буриши керак – шундагина у ўз орзусига ета олади.

Жомий ғазалининг тўртинчи байтида Ҳақ нури оламни эгаллаганлиги, унга тақлид қилувчиларнинг шами эса бир пуф билан ўчиб қолганлиги ёки ўчиб қолиши мумкинлиги қайд этилади. Бу байт бир неча диний-тасаввуфий маъноларга эга. Биринчидан, унда Ҳақ нури бўлган Мухаммад (с.а.в.)нинг бутун оламни эгаллаши ва унга тақлид қилган ёлгон пайғамбарлар (масалан, Мусайлима)нинг чироғи ўчганлигига ишора мавжуд. Иккинчидан, бу байтда тасаввуф оламидаги комил шайхларнинг юксак даражаси ва уларга тақлид қилган риёкор шайхларнинг муваффақиятсизлигига ҳам ишора бор. Учинчидан, байтда тасаввуфнинг нурлиги, бу нурга покиза интилганлар, ундан баҳра олиб қомилликка етиши, мунофиқларнинг эса тасаввуф нуридан баҳрасиз қолиб, умри беҳуда ўтишининг қайди ҳам йўқ эмас.

Навоийнинг тўртинчи байтида ҳам тасаввуфни шархлаш давом этган. Шоир талқинича, гарчи тасаввуф мунофиқлик осон йўл топадиган соҳидлик, такво ва тоат-ибодат бўлмаса-да, лекин уни ҳолисона бажариладиган таквою тоат дейиш мумкин. Аммо булар риёсиз бўлиши

лозим. Чунки унда Оллоҳга бандалик учун ҳолислик ва меҳрибонлик мавжуд. Оллоҳга хизматда тама ва меҳрсизликка йўл қўйилса, тасаввуфга хилоф иш қилинган бўлиб, бундай йўл тутганлар тасаввуф аҳли саналмайди ва мақсад манзилига ҳам етолмайди.

Жомий бешинчи байтда тўртинчи байтдаги фикрини ривожлантирган. Унга қўра, тасаввуф оламига кирганларнинг жигари куймай қолмайди. Аммо бундан кимдир рози бўлади, бошқаси эса пушаймон ейди. Пушаймон ейдиганлар тақлидчилар бўлиб, улар дастлаб тасаввуф майдонида ўзларини кўрсатишга интиладилар, бироқ бу йўл азоби куйдиргач, афсус чекадилар. Жомий бу билан тасаввуф йўли ғоят машаққатлилигини таъкидлаб, у ҳамманинг эмас, балки ғоят иродали, хос кишиларнинг йўли эканлигига ишора қилади.

Навоий бешинчи байтда тасаввуфнинг инсон ҳаётидаги ўрнига диққатни тортади. Улуғ шоир фикрича, сўфийлик йўлини тутганларнинг гап-сўзлари, ўй-фикри ва хатти-ҳаракатлари қандай бўлишидан қатъи назар, уларга тасаввуфдан бирор зулм, душманлик ва зарар етмайди. Ҳатто уларнинг ўзлари ҳам халқнинг ҳар қандай гап ва қилмишига муносабатда хотиржамлик билан ёрдам қўлини узатадилару, аммо зулм ва зўрлик йўлини тутмайдилар. Шунингдек, улар Оллоҳ амр этган яхши ишларга қарши бормайдилар ва ман этган ёмон ишларни амалга оширишга интилмайдилар. Чунки бу борада тасаввуф уларга раҳнамолик қилади.

Жомий ғазалининг олтинчи байтида илоҳий тажаллиёт ҳақида гап кетади. Улуғ шоир талқинича, Оллоҳ гўзаллиги инсоннинг қайси жинсида акс этса, у ҳаммани ўзига ошиқ этади. Гарчи ошиқлик эркакка ва машуқлик аёлга нисбат берилган бўлса-да, эркак киши Юсуфда илоҳий жамол тажаллий этгач, аёл зотига мансуб Зулайхо унга ошиқ бўлди. Аммо у машуғи васлига етиш учун узоқ вақт машаққат чекди. Барча азобларни енгиб ўтгандан сўнггина Юсуф васлига муяссар бўлди. Жомий байтда талмех санъатидан фойдаланиб, Ҳакка ошиқ бўлган ҳолда тасаввуф йўлини тутганлар, унинг барча машаққатлари мақомларини босиб ўтгач, илоҳий машуқ жамолидан баҳраманд бўлишига ишора қилади. Бунга фақатгина комил инсонлик даражасини қўлга киритиш билан муяссар бўлиш мумкинки, комил Юсуфга Зулайхо ҳам комиллик касб этгачгина мушарраф бўлган эди.

Навоий олтинчи байтда бешинчи байтдаги фикрини тўлдирган: тасаввуф йўлига кирган киши унинг шариати, тариқати, маърифати ва ҳақиқатига ғарк бўлгач, ундан ихтиёр кетади. У ўзида тўла бахтиёрлик сезади. Шу сабабли у ҳеч ким ва ҳеч нарсага шубҳа, иккиланиш назари билан бокмайди; ҳар қандай ишдан афсусланмайди ҳам, унга ҳатто ғам-алам ҳам чекмайди. Бу – унинг тамомила беғам, бепарво ва лоқайдга айланиб қолганини билдирмайди. Балки у сўфийнинг тўла хотиржамликка, қалб ва фикр мукамаллигига етганини англатади. Аслида бу даражага етиш, сўфийнинг дил уйғоклигини эгаллаганини, фикрий теранликка етганини, вужудий покликни қўлга киритганини, ҳуллас, комил инсонга айланганини билдиради.

Жомий охириги байтда ўзига мурожаат қилиб, сенинг жонинг Оллоҳни мукамал таниш манзилига айланмас экан, сабру меҳр, лутфу марҳамат ҳақида дарс тинглаш ва ўзлиқни таниш борасида баҳслашишдан фойда йўқ, дейди. Оллоҳни таниш учун, аввало, инсон қалби илоҳий маърифатдан баҳраманд бўлиши керак. Оллоҳни танигандан сўнг эса ўзини, ўзлигини танийди. Ўзлигини таниш инсоний ўзлигига барҳам бериб, илоҳий ўзликка етишдир. Бундай ўзликка етган инсон ўзини Ҳақ

вужуди билан бирга ҳис этадики, бу ваҳдати вужуддир. Демак, Жомий ўз ғазалининг илк байтида тасаввуф нима эканлиги ҳақидаги саволни қўйиб, кейинги байтларда уни бадий шарҳлагач, охириги байтда нақшбандийлик тариқати нуктаи назаридан унинг бош моҳиятига диққатни тортади. Улуғ шоир фикрича, тасаввуф халқдан Ҳаққа сайр бўлиб, бундай воҳидлик вужуд ягоналиги ёки ваҳдати вужуд дейиладик, тасаввуф йўлига кириш ҳам шунга эришиш билан якун топади.

Навоий татаббусининг охириги байтида Жомий фикрлари ривожлантирилиб, тасаввуфнинг моҳияти очиб берилган. Унда Навоий аниқ фикр юритиб, ваҳдати вужуд тасаввуфнинг асосини ташкил этишини кўрсатиб берган. Тасаввуф йўлига киришдан мақсад Ҳаққа етишдир. Бу нарсаси тасаввуф йўлини тутган кишининг ўз вужудини Ҳақ вужудида йўқ қилишидан юзага келади. Навоий ҳам Жомий каби ўзига мурожаат этиб, билгинки, сўфийнинг ўз вужудини Ҳақ вужудида маҳв этиши тасаввуф йўлидир, дейди. Худди шу хулосада вужуд бирлиги, яъни ваҳдати вужуд акс этган бўлиб, унда Оллоҳ, олам ва одамнинг ягоналиги ўз ифодасини топган.

Жомий ҳам, Навоий ҳам сўнгги хулоса орқали оламнинг яхлитлигини таъкидлайдилар. Буни дунёвий мавжудот бўлган инсон ва у тавҳид, яъни бирлашиш учун интилган илоҳий зот бирлиги орқали кўрсатиб берадилар. Бу бирликни кўрсатиш ва маъқуллашдан мақсад – инсон, инсоният ва моддий борлиққа ҳам яхлит илоҳий мавжудлик сифатида қараб, уларни авайлаш, ривожлантириш, обод ва гўзал қилиш заруриятини таъкидлаш ҳам эди, дейиш мумкин.

Қайд этиш лозимки, ҳар иккала ғазал ҳам юксак бадий маҳорат билан ёзилган. Жомий биринчи байтнинг биринчи мисраси – «Чанд савол, эй писар, ки чист тасаввуф?»да истифҳом санъатини қўллаган. Бу санъатга кўра, шоир бирор масала ҳақида савол беради. Шоир ўз саволига жавоб бериши ҳам, бермаслиги ҳам мумкин. Агар саволга жавоб берилмаса, унинг жавоби ўқувчининг ўзига қолдирилади. Бу санъат орқали шоир ўқувчини фикрлашга, айтилаётган масала бўйича ўйлашга даъват этадики, бу муҳим аҳамиятга эга.

Жомий иккинчи байтда тазод (не-ҳаст), таносиб (по-даст), учинчи ва тўртинчи байтларда тақрир (рўи-рўи, фуру-фуру), тазод (замин-фалак), олтинчи байтда тавзеъ (дидаву дидор), талмех (Зулайхо ва Юсуф севгисига ишора), еттинчи байтда истифҳом ва мурожаат (Жомий) санъатларини ҳам маҳорат билан қўллаган.

Навоий биринчи байтда тавзеъ (тарики тасаввуф, талаттуф; мусаллам – мавжуд), учинчи байтда таносиб (зуҳд – тақво – тоат), бешинчи байтда тақрир (не-не), тазод (амру наҳй), олтинчи байтда қайтарик (не-не), муташибих (тараддуд-таассуф), еттинчи байтда қайтарик (вужудида – вужудим), мурожаат (Навоий) санъатларидан маҳорат билан фойдаланган. У татаббуда ғазалдаги қофия оҳангини сақлаб, унга пайравлик қилган ва устози қўллаган тўрт сўз (тасаввуф, тақаллуф, тасаруф, таассуф)ни такрорлаган. Бу табиий эди. Чунки тасаввуфга бағишланган ғазалда бу атамаларни қўллаш такозо этилгани сезилиб туради.

Юқоридаги фикрлардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Жомий ғазали ва Навоийнинг унга татаббусидан маълум бўладики, ҳар иккала улуғ шоир ҳам тасаввуф илмини назарий ва амалий жиҳатдан чуқур билишган.

2. Жомий ғазалида тасаввуф нима эканлиги ҳақидаги саволга жавоб қайтариш жараёнида, маслаҳат, ўғит бериш билан уни тушуниш ва

эгаллаш амалиёти кўрсатиб берилган. Навоий татаббусида эса бошдан-охир тасаввуф назарий жихатдан бадий шархлаб берилган.

3. Жомий ғазалида тасаввуф Ҳакка ошиқлик ва унга етиш йўли сифатида кўрсатилган бўлса, Навоий татаббусида эса тасаввуф поклик, яхши ахлоқ ва комиллик даражаси тарзида берилган.

4. Якуний байтда ҳар иккала улғу шоир ҳам тасаввуфнинг моҳияти вужудий бирликка, яъни ваҳдати вужудга етиш деган тўғри хулосага келишган. Бунда Навоий устози ва пири Жомий хулосасини маъқуллаган ҳамда тасдиқлаган.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Жомий ғазалига Навоийнинг татаббуси қиссий жихатдан таҳлил қилиниб, уларнинг адабий алоқалари ва ғазалнавислик маҳорати кўрсатиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье приведен сравнительный анализ газели Джами и татабу Навои к ней, раскрыты литературные связи поэтов, обосновано их мастерство в создании газелей.

RESUME. In the article in comparative aspect analyzed tatabu Navoi in the gazelle Jami and show them literature ties and master in writing gazelle.

Таянч сўз ва иборалар. Навоий, Жомий, ғазал, татабу, маҳорат, янглик.

Ключевые слова и выражения: Навои, Джами, газель, татабу, мастерство, новаторство.

Key words and word expressions: Navoi, Jami, gazelle, tatabu, master, innovators.

СУВОН МЕЛИ

“НАЗМ УЛ-ЖАВОҲИР”: ИНТЕРМАТНЛИК ВА МАЪНОЛАР МУЛОҚОТИ

Бутун олам матндир. Унинг ҳар бир чизиғи, ишораси, воқеаси, ходисаси, одамлар, муносабатлар, ўйлар, фикрлар, орзулар – барча-барчаси МАТНдир. Бу матнни яхлит ҳолда ўқиш ҳеч кимга насиб этмаган, зеро уни Олий зот Оллоҳ яратган. Лекин бани одамга уни ўқиш ҳаракати, жаҳди берилган. Чўлпон ўзининг “Ғафлат” номли шеърига Р.Тагорнинг қуйидаги гапини қошсўз қилиб қўяди: “... Биз олам китобини янглиш ўқиймиз-да, “У бизни алдайдир”, – деймиз”. Олам китобини тўғри ўқимок учун чуқур илоҳий нигоҳ, буюк идрок ва катта билим даркор.

“Назм ул-жавоҳир” Алишер Навоий ижоди ва бутун ўзбек мумтоз адабиётида ҳам алоҳида, мумтоз асар. Алоҳидалиги шундаки, унда ислом оламида катта нуфузга эга бўлган амир ул-мўминин Ҳазрат Алининг “Наср ул-лаолий” номли ҳикматлари шеърга айлантирилган (у наср эди, бу назм), яъни рубоийлар битилган. Бу ҳақда асар муқаддимасида шундай дейилади: “чун “Наср ул-лаолий”ни назм силкига тортилди, отин “Назм ул-жавоҳир” қўюлди”¹.

Рубоийлар сони – 268 та. Рақамланган ҳар бир қисм икки унсурдан иборат – Ҳазрат Алининг араб тилидаги ҳикмати ва шу асосда битилган рубоий. Бу ўзига ҳос ноёб манзара ҳосил қилади ҳамда бизга икки ходисани ёнма-ён ҳолда англаш ва фикр юритишга имкон беради. Биз

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 10-жлд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижод уйи, 2011, 41-бет. Кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинди, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

ҳозир Ҳазрат Алининг матни таржимада ўқисак, ўша даврдаги зукко китобхон Қуръони карим тили бўлган араб тилини яхши билган, шу тўғрисида асарни яхлит ҳолда осон тушунгани шубҳасиз.

Бадий асарнинг яралиш пайти муҳим. Бадий асар кўнгил ишики, кўнгилнинг муайян пайтда, ҳолатда, қандай туйғулар оғушида бўлиши асар ғояси, моҳияти ва тарҳини, бадий структурасини белгилайди.

“Назм ул-жавоҳир” Навоий ижоди ва умуман ўзбек мумтоз адабиёти тарихида содир бўлган икки буюк воқеадан кейин битилган асар, учинчи воқеадир. Маълумки, 1485 йилда буюк шоир беш дostonдан иборат она туркий тилдаги муаззам асар – “Хамса”га нуқта қўяди. Бу улўғ воқеадан мутаассир бўлиб, хайратга (хайрат ул-аброр!) тушган замон подшоҳи Султон Ҳусайн Бойқаро буюк дўстини шарафлаб “Рисола” асарини ёзади, унда даҳо шоир ҳақида шундай сўзлар бор эди:

“... Турк тилининг ўлган жасадиға Масих анфоси била рух киюрди ва ул рух топқонларға туркийойин алфоз тору пудидан тўқулғон ҳулла ва харир киюрди”.

Бу юксак сўзлар Ҳазрат Навоийни беҳад хурсанд қилиши қаторида чуқур ўйга ҳам толдирди. Олийшон мақтовга жавобан ислом оламида улўғ мавқега эга бўлган Ҳазрат Али хикматларини туркий тилда сўзлатишга бел боғлади Ҳазрат Навоий.

Улўғ калом ва фикрлар ўз теграсида нур, шуъла ҳосил қилади. Бу шуъла маънога тўла бўлиб, ҳозирги тил билан айтганда, буни маъно – энергия майдони деб аташ мумкин. Ушбу энергия, қувват тилини англаб, уни сўзга эвириш Ҳазрат Навоийга насиб этади. Ушбу насиба ҳосиласи ўларок, “Назм ул-жавоҳир” дунёга келади.

“Назм ул-жавоҳир” ҳақида Европа олимларидан француз шарқшуноси М.Белен 1861 йилда Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган тадқиқотида асар Ҳазрати Имом Алига нисбат берилган “Наср ул-лаолий” асарининг шеърга солинган таржимаси эканлиги ҳақида айтган². Бундай фикр кейин ҳам кўп такрорланган. Бунга асар муаллифининг қуйидаги сўзлари ҳам асос беради гўё. “Ҳотифи фарҳунданафас чун ишоратин билдим – Ҳазрати Амир “Наср ул-лаолий”си таржимаси азимати килдим” (40).

Лекин асарнинг бутун туриш-турмушига, тузилиши ва ботинига боқилса, бошқачарок манзара намоён бўлади. Йирик навоийшунос олима С.Ғаниева бу ҳақда шундай ёзади: “Демак, деярли ҳар бир рубоийга Навоий фикри, қараш сингдирилган. Модомики, шундай экан, бу асар маълум даражада Навоий тафаккурининг маҳсули ҳамдир”³. Лекин муҳтарама олиманимиз гапидаги “маълум даражада” деган фикр асарнинг, ундаги рубоийларнинг бадий қиймати, оригиналлигини бироз сусайтирадигандек, назаримизда. Чунки аксар ўринларда Ҳазрат Али фикрлари шунчаки шеърга солинмай, ялпи мазмун қаъридаги янги маъновий қирралар, янги сатҳлар очилган. Бадий майдон янгиланган.

Бунинг устига, бунда икки ҳодиса – хикмат ва рубоийнинг жанрий мансубияти ҳам муайян роль ўйнайди. Биринчиси сўз, иккинчиси шеърят. Шеърятда, маълумки, маънонинг ҳаракати интенсивроқ, кизғинроқ бўлади. Зеро, мисрадаги туроклар, ундаги сўзлар, мисралараро алоқалар барчаси янги-янги маънолар яралиши учун замин яратувчи

² Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1978, 195- бет.

³ Ўша манба, 197-бет

семантик ва семиотик алокадорликка киришади. Шу туфайли ҳам “Назм ул-жавоҳир”нинг Ҳазрат Навоийга тегишли шеърӣ қисми айни шундай интерматний алокадорлик самараси ўлароқ турли ўлчамдаги маъноларга тўйинган бадий матндир. Ҳеч бежиз эмаски, асар Мукаддимасида Ҳазрат Навоий ўзлари ёзганидек, “Кўп гавҳар анинг зимнида мактум эттим”, яъни унинг ичига кўп гавҳарни беркитдим, яширдим, махфийлаштирдим, демокда буюк шоир.

Беркитилган махфӣ маънолар – гавҳарларни топиш, айнан интерматний таҳлил орқали бўлиши мумкин. Зеро, икки матннинг олд-кетин берилиши ҳозирги замонавий илмда кенг тарқалган тадқиқот усули учун жуда қулай ижод майдони, интерматний майдонни бизга тухфа қилади. Йирик италян адиби ва файласуфи У.Эко фанга “интерматний диалог” тушунчасини киритиб, уни “берилмиш матнда аввалги матнлар акс садо тарзида жаранглайдиган феномен”⁴ сифатида баҳолайди. Демак, “Назм ул-жавоҳир”да берилмиш матн Ҳазрат Навоийнинг рубойлари бўлса, аввалги матн Ҳазрат Алининг насрда битилган марваридлари, ҳикматларидир. Ушбу тор, айни пайтда беҳад кенг бўлган майдонда икки матн орасидаги мулоқот, диалогни ўрганиш, бу мулоқотда қойим бўлган қонуниятларни очишга уриниш ушбу мақола зиммасидаги вазифадир. Мулоқот ҳар икки матнда бетиним ҳаракат ва ўзига хос энергияга эга бўлган Маънолар орқали амалга ошади. Маъно энергияси деган ибора ҳам яшашига ҳақли.

Юқорида айтилганидек, “Назм ул-жавоҳир”ни шунчаки Ҳазрат Али ҳикматларининг Алишер Навоий томонидан шеърға солингани, деб англаш бирёклама фикр, ҳақиқатнинг биргина, юзаки томонидир. Аслида бу асарда – бир ҳикмат + бир рубоӣ майдонида икки буюк шахс, икки буюк тафаккур учрашмоқда ва мулоқотга киришмоқда. Бу мулоқотнинг тафсилот ва қонуниятларини очиш ва ўрганиш осон эмас. Бунинг устига, ушбу мулоқот, юқорида айтилганидек, интерматнлик, интерматний диалог тарзда эканлиги шундай тадқиқот учун айни муддаодир.

Айтилганлардан келиб чиқиб, 74-рақамли матнга эътибор қаратайлик:

Давлат ул-арзоли офат ур-рижолӣ.

Мукбиллар ишида кўп латофат билгил,

Идборда ул эл аро масофат билгил,

Нокаслар ишин айни касофат билгил,

Давлатларини эранга офат билгил (54).

Ҳазрат Али ҳикмати қуйидагича таржима қилинган. “Нокасларнинг давлати – кишиларнинг офати” (635-бет). Таржимада сал юмшатилиб, нокаслар тарзида берилган, аслида эса “арзол” разиллар демакдир, рижо ҳам шунчаки кишилар бўлмай, эр, мард кишиларни англатади. Олдиндан айтиш мумкинки, рубоӣнинг тўртинчи мисрасида айнан эранлар ҳақида сўз боради. Кўринадики, ушбу ҳикмат ўткир ижтимоӣ маъно ва залворга эга. Яъни разилларнинг бойиб кетиши мард кишиларга офат келтиради. Ҳазрат Навоӣ сўзини разилларнинг терси – мукбиллар ҳақидаги мисра билан бошлайди: “Мукбиллар ишида кўп латофат билгил”, “Мукбил” бахтли одамлар дегани бўлиб, “икбол” сўзининг грамматик шаклидир. Демак, мукбиллар ишида латофат, яъни гўзаллик, нозиклик ва поклик бор.

⁴ Новейший философский словарь. Постмодернизм. – Минск: Современный литератор, 2007. С. 183.

Агар биз рубойига ялпи структур назар солсак, биринчи мисрадаги мусбат ҳолат кейинги уч мисрадаги манфий ҳолат билан зиддиятда турганини кўраемиз. Буни рафид “билгил”дан олдин келган кофиядош сўзлар ҳам таъкидлайди. Латофат ↔ масофат – касофат – офат, яъни иккинчи мисрадаги идбор иқбол (муқбил) сўзининг зидди бўлиб, бахтсизликни, иши орқага кетишликни англатади. Бу мисра иқбол билан идбор орасида масофа, фарқ борлиги, буни билиш зарурлигини уқтиради. Учинчи мисрада вазият кескинлашади, яъни нокаслар, Ҳазрат Али ҳикматидаги арзол (разиллар) иши турган-битгани касофат, зиён-заҳмат экани айтилиб, сўнгги тўртинчи мисра Ҳазрат Али ҳикматига деярли мос келади. Лекин кичик бир фарқ бор. Ҳазрат Навоий арабий “рижол” ўрнига соф туркий сўз “эран”ни қўллайди. “Қадимий туркий луғат”да бу сўз “эр, эркал, жангчи” сифатида изоҳланади⁵. Ўзбек халқ дostonларида бу сўз авлиқ, хислатли кишиларни ҳам англатиб келади.

Бу сўз ҳақида махсус тадқиқот олиб борган таникли фольклоршунос олим Шомирза Турдимов “Гўрўғли” дostonи версияларида ҳомийлар ҳақида гапирилганда “эранлар”, аниқ айтилганда эса Хизр, Чилтон, Қамбар, баъзи ўринларда Ҳазрати Али эсланади⁶ деб ёзади. Бу ердаги муҳим нукта шундаки, “эран” тушунчаси орқали Ҳазрат Али халқ оғзаки ижодиёти жабҳасида туркий эпос билан боғланмоқда. Улуғ шоир нокасларнинг “Давлатларини эранга офат билгил” деб ёзар экан, туркий эпосдаги шундай ҳолатларга ишора қилдимикан? Лекин бир нарсани аниқки, Ҳазрат Навоий Ҳазрат Али ҳикматини шеърга солар, ўз иборалари билан айтганда, “назм силкига тортар” экан, бунда “эран” сўзини қўллаб, уни арабий ҳикматга вобаста қилади. Яъни ушбу майдонда “эран”лар ва Ҳазрат Али учрашадилар гўё. Машҳур ўзбек халқ дostonида эса эранлар сафида Ҳазрат Алининг бўлиши сирли, айти пайтда аниқ илмий ҳақиқатдир. Бунда биргина сўз “эран” катта интерматний диалогга замин яратаётганини кўриш мароқли.

Агар шундай бўладиган бўлса, мисрага сал бошқача маъно, нокасларнинг мол-мулки эранлар, ҳомий рухларга офат эмас, улар офатдан холи, аксинча нокаслар ҳомий рухлардан жудо бўлишларини ифода этади, дейиш мумкин. Яна фольклоршунос олимимиз ёзади: “Демак, “эран” сўзи соф туркий асосли бўлиб, “ҳомий рух” маъносига эга. “Гўрўғли” дostonларида қаҳрамонни доимо қўллаб турувчи, у билан ҳамиша ҳамқадам юрувчи “эран” – Хизр⁷.”

Яна Навоий мисрасига қайтадиган бўлсак, эранлар ҳеч нарсани ютқазмайди, уларга офат келмайди, улардан жудо бўлганлар ҳолига вой. Нокаслар ҳомий рухдан жудо бўлишади. Шунинг учун ҳам улар – нокаслар.

Демак, нокас, разил кишилар давлати, яъни уларнинг бойиб кетиши мард, олижаноб, хислатли кишилар, эранларга кулфат ва бало олиб келар, улар учун офат экан. Лекин “эран” “ҳомий рух”ни англатадиган бўлса, унда маъно терсига ўгирилади, офат эранга эмас, нокасларга йўналади.

Демак, Ҳазрат Али ва Ҳазрат Навоий фикрича оқил ҷамият ва адолатли давлат моддий бойлик мудбирлар эмас, муқбиллар қўлида бўлиши, улар бу бойлик орқали гўзал ва пок амаллар қилиши, акс ҳолда

⁵ Қараиғ: Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. С. 176.

⁶ Турдимов Ш. “Гўрўғли” дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари. – Тошкент: Фан, 2011, 40-бет.

⁷ Ўша асар, 41-бет.

бойлик арзол ва нокаслар кўлида тўпланса, бу айна касофат бўлиб, эранлар, терс маънода нокаслар учун офат бўлиши юксак бадий куч билан ўз ифодасини топади.

Ҳазрат Алининг биргина киска ҳикмати Ҳазрат Навоийнинг соҳир қалами шарофати билан тўрт устундан иборат муҳташам бадий иморат, иншоотга айланади.

Тарту структуравий илмий мактаби асосчиси Ю.М.Лотман фикрича, интерматнлик “матн ичидаги матн” муаммоси сифатида тушунилиши лозим⁸. Шу маънода, аввал ҳам айтилганидек, “Назм ул-жавоҳир” асари интерматнлик учун ноёб илмий-бадий манбадир. Интерматнлик – матн ичидаги матн экан, асарда, юзаки қараганда, ilk матн Ҳазрат Али ҳикмати бўлса-да, бу ердаги ҳикмат ва рубоий алоқаси, бизнингча, тенг ҳолатда. Яъни Ҳазрат Али ҳикмати ичида Ҳазрат Навоий рубоийси ва Ҳазрат Навоий рубоийси ичида Ҳазрат Али ҳикмати бор. Улар бир-бирини ичдан нурлантириб туради, гўё.

Совет даврида нашр этилган “Ўзбек адабиёти тарихи” китобидаги “Назм ул-жавоҳир” ҳақидаги қисмда (муаллиф С.Ғаниева) асар ҳақида шундай гап бор: “Юкорида кўриб ўтилган илгор ижтимоий фикрлар, таълим-тарбиявий ўғитлар, доно панд-насихатлар орасида мистик кайфиятларни билдирувчи диний таълимотларга оид, Ҳаққа сиғиниш ва тоат-ибодатга даъват қилувчи рубоийлар ҳам мавжуддир”⁹. Бу давр мафкураси босимида узрхоҳлик билан Навоийни оклашга қаратилган мулоҳаза. Лекин ҳозирги кунда айна шу каби мулоҳазалар “Назм ул-жавоҳир”нинг уғоний ва фалсафий қийматини белгилайди, десак ҳақиқатга хилоф эмас. Шундай “мистик кайфиятларни билдирувчи” ўринлардан бири 87-рақамдаги ҳикмат ва рубоийдир:

Зикр ул-мавти жилоъ ул-қалби

Ҳар кимки, ўлум сўзин демак фан айлар,

Ўз ҳолига бу сўз била шеван айлар,

Таърини сулук ичра аҳсан айлар –

Ким, руҳни ўлмак сўзи равшан айлар (56-бет).

Арабий ҳикматнинг таржимаси бу: “Ўлимни эслаш – қалб жилосидир” (636-бет). Буни оддий, ҳаётий, яъни “Ҳазрат Али ва Алишер Навоий ўз ҳикматларида одамларни хушёрликка чакиради”¹⁰ ҳамда ўлимнинг ҳақлиги ва муқаррарлигини ёддан чиқармасликка ундайди, деган маънода ҳам тушуниш мумкин. Лекин Ҳазрат Али ҳикмати чуқур ва руҳониёна мистикдир. Ўлимни эслаш қалбга жило (аниқ маъноси: равшанлик) бағишлайди, дейилмоқда ҳикматда. Ҳазрат Навоий эса шу ҳикмат асосида битилган рубоийда ҳолат ва ғояни чуқурлаштиради, бадий аниқлаштиради.

Матнга боқайлик. Дастлабки уч мисра, моҳиятан, битта боғланган қўшма гап. Агар бунини оддий тилга кўчирадиган бўлсак, шундай манзара ҳосил бўлади. Ҳар ким ўлим сўзини айтишни мақсад қилса, ўз ҳолига шу сўз орқали нолаи зор чекади, яъни тан иморати бузилиб, тупроқ сари кетишидан фиғон чекади, шу фиғони туфайли сулук, тарикат, тасаввуф

⁸ Бу ҳақда қаранг: Холбеков М.Н. Структур адабиётшунослик. Рисола. — Тошкент: Наврўз, 2014, 118-бет.

⁹ Ўзбек адабиёти тарихи, 2-жилд, 201-бет.

¹⁰ Алишер Навоий. Избранное (“Пятёрница изумлений”, “Жемчужные строфы”). Худ. перевод Д.С.Азимовой, краткие пояснения А.П.Каюмова. — Ташкент: Ўзбекистон, 2018. С. 192.

йўлида ахлокини гўзаллаштиради, гўзал ахлокка эга бўлади. Ушбу тайёргарлик босқичидан кейингина Ҳазрат Али ҳикматига қайтилади, лекин бу қайтиш оддий такрор, шунчаки таржима бўлмай, ҳикматнинг янги руҳоний киёфаси яралади: “Ким руҳни ўлмак сўзи равшан айлар”. Ҳикматдаги “қалб” “руҳ”га, “жило” “равшан”га эврилади. Ҳолат бир поғона юксакка кўтарилади, тасвир аниқликка эришади. Ўлмак сўзи туфайли руҳнинг равшан, яъни ёруғ, нурли, ёркин бўлиши ҳикматдаги жилодан аниқроқ шубҳасиз.

Ҳазрат Навоий ўзининг “ўлум” радифли ғазалида бежиз ёзмайди:

*Жон бериб истарман ўлмакни, ўлум ҳўброққи, жон,
Жоним ўлмакдур чу истайдур манга жонон ўлум.*

(ҒС, 427-ғазал).

Ҳазрат Навоий “манга жонон ўлум” деб ёзар экан, айнан Ҳазрат Али айтган ҳикматдан ўтказиброқ шеър битмоқда. Зеро, ўлим хосларга жонон, Ҳақ даргоҳига восил бўлиш воситаси-ку аслида.

Ушбу контекстга ушбу байтни жалб этиш ҳам интерматнлик конуниятларидан биридир. Матн ўзига ўхшаш, қондош, жондош матнларни истаган манзилдан чакира олади ва ўз доирасига жалб қилиб, маъно доирасига қўша олади. Улуғ рус файласуф филологи М.Бахтин ёзганидек, “Бир маъно бошқа бегона маъно билан учрашиб, ўзаро узвий алоқага киришгандан кейингина ўз теранликларини ошкор қилади: улар ўртасида гўё диалог бошланади ва бу диалог мазкур маъноларнинг, мазкур маданиятларнинг ўз қобиғига беркиниб олганлиги ва бир томонламалигини бартараф этади”¹¹.

Энди 148-рақамли ҳикмат ва рубоийга боқайлик:

Тир маъ ал-ашколи

*Ножинс ила лутфу инбисот оз айла,
Ҳамтешани ҳамнишину ҳамроз айла,
Ҳаммашраб ила нишот оғоз айла,
Ҳамжинс била ҳамиша парвоз айла (66-бет).*

Ҳикмат шундай таржима қилинган: “Қабулар – қабулар билан учади, ғоз – ғоз билан” (637-бет). Кўряпсизки, сўзма-сўз эмас, маъно таржима қилинган, натижада Ҳазрат Али ҳикматининг маъноси Навоий рубоийсидан бутунлай узоклашиб кетган. Ҳикматда на қабулар, на ғоз ҳақида ҳеч қандай гап йўқ. Бу таржимага форс тилидаги Ойбекнинг “Қутлуг қон” романида Шокир ота тилидан келтирилган “Қабулар бо қабулар, жинс бо жинс” ибораси асос бўлган шекилли. Унинг ёнига ғоз ҳам қўшилади. Нима бўлганда ҳам, Ҳазрат Али ҳикматидаги буюк “ўқ-ёй” тимсоли араб тилини билмайдиган китобхон учун йўқка чиққани аниқ. Ҳазрат Али ҳикматининг аниқ таржимаси “Ўқ – ёйи билан” деганидир ва айтиш шу маъно орқали ўзи туғдирган рубоий билан интерматнний алоқага кириша олади.

Аввало, ўй ва ёй муносабати ҳақида. Бу дунё фалсафасида ҳам, мумтоз адабиётимизда ҳам кўп учрайдиган анъанавий тимсоллардан. XV аср биринчи ярмида яшаган Яқиний деган шоирнинг “Ўқ ва Ёй мунозараси” номли насрий асари мавжуд бўлиб, унинг ғояси, асарда ёзилганидек, “бу даврунунг кажтаъбларининг қошинда ҳар ким ёдек эгри бўлса, ёнларидан йироқ бўлмас ва ҳарким ўқтек рост бўлса, туз юруса,

¹¹ Бахтин М.М. «Новый мир» редакцияси саволига жавоб \\\ Филология масалалари, 2003, 1-сон, 88-бет (Таржимон – Мирзаахмад Олимов).

Яқинийдек йироқ тушар...”¹². Яъниким, бу ерда ёй ва ўк карама-карши кўйилмоқда, бири эгри, иккинчиси тўғри кишиларга тимсол бўлмоқда.

Қадимги юнон файласуфи Хераклитнинг сакланиб қолган лахтакларидан бирида нодонларга қарата “ёвлашаётганлар бир-бирлари билан тотув, боғлиқ эканини билмайдилар: камон ва ўк каби терс бирлик (уйғунлик)”¹³ деб ёзади. Шу китоб сўзбошисида ушбу гап ҳақли равишда “оламшумул фикр”¹⁴ (“грандиозная мысль”) дея баҳоланади. Бунда ўк ва камон аввал карама-карши, сўнг бирлик, бутунлиқда олинмоқда ва шундай зиддий бирлик бутун борлик таракқиётининг гарови экани таъкидланмоқда.

“Назм ул-жавоҳир”даги ушбу ҳолатла эса ўк ва ёйнинг бирлиги, иккаласи бирга бўлгандагина бутун ҳодиса эканлиги таянч маъно тарзида рубоийнинг барча сатхларини белгилайди. Лекин ўк-ёй бирлиги худди Хераклитнинг фикридаги каби қатор ҳоссаларга эга. Буни аниқлаш учун рубоий матнига, унинг тарҳи, структурасига боқайлик. Рубоий матнида Ҳазрат Али ҳикматидаги ўк-ёй сўзлари мутлақо йўқ. Лекин ҳикмат рубоий учун асос-пойдевор ва бўлғуси парвоз (тўртинчи кофиядош сўз) учун замин вазифасини ўтаётганини кўриш мумкин.

Демак, ҳикматдаги ўк-ёй бирлиги, аниқроғи, икки мос, мутаносиб ҳодисанинг ўзаро тотувлиги рубоий бадийй ғоясини ташкил қилади. Яхлит ғоя бир неча маъноларнинг турли тарздаги бирикувидан ҳосил бўлади. Мантиқ қонунлари ва бадиййлик қоидаларидан маълумки, тасдиқнинг ёнида ҳамиша унинг зидди, инкори туради ҳамда инкор тасдиқни кучайтирувчи омил вазифасини бажаради. Шу боис рубоий бирликка тескари бўлган “ножинс” ҳақидаги мисра: “Ножинс ила лутфу инбисот оз айла” билан бошланади. Бу сўз буюк шоир ижоди билан таниш одамга интерматлиқ ҳодисасига мувофиқ ул зотнинг машҳур китъасини ёдга солади, яъни “Нокасу ножинс авлодин киши бўлсун дебон, Чекма меҳнатким, латиф ўлмас касофат олами...”. Бу ёд орқали “ножинс” онгимизда “нокас” (одам эмас, пасткаш) сўзи билан зич (“нокасу ножинс”) боғланади. Ушбу мисрада ножинс, яъни сенга маънан ёт бўлган одамлар билан муомалани, очилиб-сочилишни оз қил, қилма, демоқда буюк шоир. Жинс сўзи, одатда жонли организмларнинг биологик хусусиятларига кўра икки (эркак ва урғочи) туридан бирини англатади. Лекин одамлар биологик жинсдан катъи назар, яна руҳий ва маънавий жиҳатдан икки турга бўлинадики, буни ҳам жинс сўзи орқали ифода этиш мумкин. Рубоийдаги фикр фозил кишиларга қаратилмоқда ва уларга ножинс бўлган одамлар ким экани аёнدير.

Рубоийнинг қолган уч мисраси тўлиғича тасдиқдан иборат ва улар Ҳазрат Али ҳикматидаги бирлик, бирдамликнинг тантанаси ўлароқ жаранглайди. Бу структур жиҳатдан “ҳам” (бирликни англатувчи олдсўз)нинг беш марта турли ракурсда такрорланишидан вужудга келади.

Рубоийдаги ҳар мисра ундаги маъно субъекти билан бошланади: ножинс – ҳампеша – ҳаммашраб – ҳамжинс. Қатордаги биринчи ва тўртинчи ҳад бир-бирига буткул зид: ножинс – ҳамжинс.

Сўнгги уч мисрани бирма-бир кўриб ўтайлик:

Ҳампешани ҳамнишини ҳамроз айла.

¹² Ўзбек адабиёти. Тўрт жилдлик. 1-жилд. – Тошкент, 1959, 496-бет.

¹³ Фрагменты ранних греческих философов. Ч. 1. – М.: Наука, 1989. С. 199.

¹⁴ Уша китоб, 20-бет.

Кўринадики, мисрада уч бора “ҳам” ишлатилган. “Ҳампеша”даги “пеша” бу ерда касб-хунар маъносидан кўра, иш, амалга якин бўлиб, амали бир одамлар қавмини англатмоқда. Демак шундай одамлар билан ҳамсуҳбат, сирдош бўл. Кейинги мисра:

Ҳаммашраб ила нишот оғоз айла.

“Ҳаммашраб”, табиати, феъл-атвори бир хил одамлар билан шод-хуррамлик қил. Бу ўртада рубоийга асос-пойдевор бўлган ҳикмат унутилгандай гўё. Йўқ. Сўнгги мисрада бу маъно гўзал бир тарзда ифодаланади:

Ҳамжинс била ҳамиша парвоз айла.

Бу ерда ҳозирги ўзбек китобхониға нотаниш бўлган биронта сўз йўқ, агар маъно сиғими жуда қурч бўлган “ҳамжинс” сўзини айтмаганда. Бу сўз рухий жиҳатдан якин, қалбан қариндош, қўнгилдош одамларни англатади ва бир ёни билан Ҳазрат Али ҳикмати – “Ўқ – ёйи билан”га ишора қилади, ундан бадий ва руҳоний мадад олади.

Ўқ ёйи билан муқаммал, ўқсиз ёй кераксиз матоҳ, ёйсиз ўқ оддий бир буюм. Ўқ фақат ёй билан бириккандагина уча олади. Ҳикматдаги ўқ ва ёй – ҳамжинс. Бу икки матннинг интерматний мулоқотга киришувидаги сўнгги нуқта. Ўқ ва ёй бирга бўлгандагина ўқ уча олгани каби, қалбан якин, қўнгилдош одамлар бирлашганларигагина парвоз қиладилар, юксак ва илоҳий маъволарга кўтариладилар. Шундай илоҳий бирликни тараннум этган эди буюк Бобур ушбу байтида:

Согинмас жаннат ул-маъвои Бобур

Анинг кўнглида то маъво қилибсен.

Зеро, бу ҳам интерматний мулоқотнинг бир кўринишидир, ҳойнаҳой.

Ҳар қандай матннинг куч ва салоҳияти интерматнликда, яъни матнларо тигизлик, бошқа турли матнлар билан бўладиган ялпи алоқадорликда. Шундай алоқадорликни ким кўпроқ хис қилса, англасса, ўша одам ёки ўша давр бадий матнни кўпроқ ва тўлароқ тушунади, кўпроқ бадий ва интеллектуал завқ туяди.

“Тушунишни тушуниш” масаласига қатъий зарурият пайдо бўлди”¹⁵ деб ёзади мусикашунос Н.Янов-Яновская ўзининг “Интерматн назариясининг Шарқ мусикасидаги инъикоси” китобида. Эндиликда тушунишнинг ўзи етмайди, унинг ҳосил бўлиш йўллари ва усуллари илмий жиҳатдан ўрганилиши, тадқиқ қилиниши зарурдир. Ҳозирги кунда матнларо чақиришмалар ҳақида фикр юритилмоқда. Бу эса “шу каби ўзаро алоқадорликни англаш асарнинг тарихий-маъновий майдонини беҳад кенгайтишини таъминлайди”¹⁶ деб ёзилади юқорида номи тилга олинган китобда.

Бундай жараён ҳеч қачон тўхтамайди. Вакт – замоннинг ўтиши янги-янги китобхон авлоднинг пайдо бўлиши гўё бир ҳарфи ҳам ўзгармаган мумтоз бадий матнни ўзгартиради, яъни унда аввал кўрилмаган маънолар очила боради. Интерматнлик назарияси ва амалиёти куни кеча пайдо бўлган эса-да, у жаҳон маданияти рецепциясида азалдан мавжуд ва фаол ҳаракатда. Буюк бадий обидаларнинг яшаш тарзи айнан шундайдир.

¹⁵ Янов – Яновская Н.С. Теория интертекста в её проекции на восточную музыку (на примере творчества композиторов Узбекистана). Монографии. – Ташкент: Musiq, 2019. С. 17.

¹⁶ Ўша китоб, 3-бет.

Ҳазрат Али ҳақида яна бир гап. Йирик арабшунос олим И.М.Фильштинский “Араб адабиёти тарихи” китобида Ҳазрат Али ҳақида ёзиб, у ислом тарихидаги буюк нотик бўлгани, X асрда унинг нутқ, ваъз ва ҳикматлари “Наҳж ал-балоға” номида алоҳида китоб ҳолида нашр этилганини ёзади¹⁷. Шу ерда унинг аниқ ва лўнда баён этилган бир неча ҳикматлари келтирилади. Масалан: “Ҳар қандай ҳукмдор Оллоҳсиз қулдир”, “Ожизнинг мустабидлиги – энг оғир мустабидлик”, “Олимнинг бойлиги – донишмандликда, нодоннинг бойлиги – мол-мулкда”¹⁸ каби.

Туркиялик адиб Аҳмад Лутфий Қозончи Ҳазрат Алига бағишланган тарихий асарида унинг шахсияти ҳақида шундай ёзади: “Бутун умрини – болалигидан ўлимигача ҳаёти кўздан кечирилса, мардликнинг, тўғрилиқнинг, самимиятнинг гўзал ўрнаклари кўринади. Фазилатга ошиқ инсонларнинг кўзларини ёшлантирадиган тотли хотиралар Ҳазрат Алининг азиз ҳаётини нурлантириб, зийнатлаб, файз бериб, файз таратиб туради”¹⁹.

Юқорида “Назм ул-жавоҳир” асари ҳақида қисқача тўхталган ҳолда, асардан олинган уч жуфтлик: ҳикмат – рубоий – интерматнлик нуктаи назаридан кўриб чиқилди, Ҳазрат Али ва Ҳазрат Навоий маънолари оламида озгина сайр қилинди.

Айрим хулосалар.

1. “Назм ул-жавоҳир”га кирган рубоийлар ҳамиша жуфтликда ўрганилиши мақсадга мувофиқ. Булар оддий рубоийлар бўлмай, айти Ҳазрат Али ҳикматлари асосида битилган навоиёна рубоийлардир.

2. Мақоладаги талкин усулини матнлараро интерматнлик деб номлаш мумкин. Бу бир матн ичидаги интерматнликдан фарқ қилиб, айрим ўзига хосликлар, айрича қонуниятга эга.

3. Маъно интерматнликнинг асосий ишчи қуроли бўлиб, интерматнний таҳлил ва талкин маънолар ҳаракати тарзида содир бўлади ва шундай жараён орқали олиб борилади. Шунда маъно бадий маънога айланади. Бадий маъно чин маънода тирик ҳодисадир.

4. Маънолар мулоқоти интерматнний диалогга асос ҳамда маънони кучайтириш, матн таъсирдорлигини таъминлаш ва ошириш омили, абадий бадий қувват манбаидир.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Алишер Навоийнинг Ҳазрат Алининг “Навр ул-лаолий” номи ҳикматлари асосида яратилган “Назм ул-жавоҳир” асаридаги рубоийлар интерматнлик ва маънолар мулоқоти нуктаи назаридан таҳлилга тортилади.

РЕЗЮМЕ. В статье с точки зрения интертекстуальности и диалога смыслов проанализированы рубаи в произведении “Жемчужины поэзии” Алишера Навои, созданных на основе сборника изречений Хазрата Али “Навр ул-лаоли”.

RESUME. The article analyzes the rubai in the work “Nazm ul-javohir” based on the wisdom of Alisher Navoi “Nasr ul-laoli” in terms of intertextuality and dialogue of meanings.

Таянч сўз ва иборалар: ҳикмат, рубоий, интерматнлик, маънолар мулоқоти, таҳлил, талкин.

¹⁷ Фильштинский И.М. История арабской литературы. V – начало X века. – М.: Наука, 1985. С. 250.

¹⁸ Ўша асар, 252-бет.

¹⁹ Қозончи Аҳмад Лутфий. Ҳазрат Али (розияллоху анху). Тарихий роман. – Тошкент: Мовароуннахр, 2014, 203-бет.

Ключевые слова и выражения: изречение, рубаи, интертекстуальность, диалог смыслов, анализ, толкование.

Key words and word expressions: wisdom, rubai, intertextuality, dialogue of meanings, analysis, interpretation.

Султонмурод ОЛИМ

ИШҚ: ҲАҚИҚАТ ВА МАЖОЗ (Биринчи мақола)

Алишер Навоий (Фоний)нинг “Лисон ут-тайр”ини “ишқий достон” деб ҳисоблаш мумкинми? Агар у ишқий достон бўлса, унда ҳақиқий ишқ қуйланганими ёки мажозий ишқ тараннум этилганми?

Бу ҳақда фикр юритаётганда биринчи галда, албатта, буюк шоир ва мутафаккирнинг ўзига таяниш керак. Чунки у “Муҳокамат ул-луғатайн”да бу достони хусусида мана бу қимматли сатрларни битиб кетган: “Чун “Лисон ут-тайр” илхоми била тараннум тузупмен, куш тили ишорати била ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузупмен”¹.

Бу ерда “ишқ” сўзи ишлатилаётгани йўқ. Лекин “Лисон ут-тайр” ҳақида айтилган “*ҳақиқат асрори*” – нима дегани-ю, “*мажоз сурати*” – нима дегани?

Ишқ мусулмон Шарқи ўтмиш сўз санъатининг бош мавзуси эди. Адабиёт “*тасаввуф*” деб аталадиган ирфоний-фалсафий таълимот ғоялари тарғиби ва талқинига ўтганидан кейин ишқ тушунчасининг қамрови нихоятда кенгайиб кетди. Энди бадий асарлардаги ишқ талқини ўта нозик масалага айланди. Тасаввуфий йўналишдаги сўз санъати намуналарида учрайдиган ишқ тасвирини бир йигитнинг бир кизга ёхуд бир кизнинг бир йигитга муҳаббатигина деб тушуниш ярамайди. Қизиги шундаки, ишқни ана шу табиий инсоний туйғудан айри тасаввур қилиш ҳам мумкин эмас, чунки одатда лирик қаҳрамон ошиқ тимсолида намоён бўлади ва лирикада, хусусан, ғазалларда у бошдан-охир ёрининг гўзаллигини қуйлайди, унинг бўйи, бели, сочи, юзи, кўзлари, қошлари, кабоқлари ва ҳоказоларини таърифу тавсиф этади, ана шундай гўзал моҳилико васли учун жонини ҳам қурбон қилишга тайёр эканини билдиради ва ҳоказо.

Тасаввуфий адабиётнинг камолоти даврларига келиб эса энди ишқсиз кишини одам санамаслик даражасига бориб етилди. “Лисон ут-тайр”да бир қуш Симуրғни излаш унга оғирлик қилишини, бу мушқул йўлни босиб ўтиш учун шернинг кучидек қувват бўлиши лозимлигини, ўзининг эса мўр, яъни чумолидек нимжонлигини айтади. Қушларнинг раҳнамоси – Худхуд унинг бу фикрини рад этар экан, Симурғни излаш ишқнинг иши эканини, ошиқ бўлмаган кишини эса одам санаб бўлмаслигини уқтиради:

*Чунки бу иш келди бешак ишқ иши,
Кимки ошиқ эрмас, ул эрмас киши*².

Биз ишқни, бир жинсга тегишли кишининг иккинчи жинс вақилига муҳаббати, деб тушунамиз, холос. Масалан, Навоий ижодида учраган

¹ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 16-жилд. – Тошкент: Фан, 2000, 26-бет.

² Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 12-жилд. – Тошкент: Фан, 1996, 145-бет. Бундан кейин айни нашрдан олинган парчаларнинг саҳифаси қавсда “ЛТ” қисқартмасидан кейин бериб борилади.

“ишқ” сўзи бундан кўра минг чандон теранроқ ва кенгрок маъноларни англатиб келиши дабдурустдан ҳаёлимизга келавермайти ҳам.

“Фарход ва Ширин” достони, бир карашда, бизга яқин мавзуда битилган, яъни унда Чин ҳоконининг ўғли – Фарходнинг Армания ҳукмдори бўлган Меҳинбонунинг жияни – Ширинга ишқи йўлида чеккан машаққатлари каламга олинган. Сюжет асосида фикрласак, Фарход орзусига етолмайди. Фитналар қурбонига айланади. Ёлғонларга ишониб, ҳалок бўлади. Унинг ишқига содиқ Ширин ҳам ихтиёрий равишда жон таслим қилади. Шоир достонини яқунлашга тушар экан, Фарходнинг ёр кўйида барча хою ҳаваслардан, подшоҳлигу диёру хонумондан, ҳатто, охири ширин жондан ҳам кечганини, фоний бўлганини, яъни шу йўлда оламдан ўтганини айтади-ю, биз дабдурустдан ҳазм қилолмайдиганимиз бир фикрни – Фарходнинг мажози ҳақиқатга бадал бўлганини илгари суради:

*...Кечиб аввал диёру хонумондин,
Вале сўнгра жаҳондин, балки жондин.*

*Ўтар дам уйла фоний бўлди мутлақ –
Ким, ул ишқини боқий айлади Ҳақ.*

*Вужудин ўртаб ул сўзу гудози,
Ҳақиқатга бадал бўлди мажози³.*

Бу ерда “ҳақиқат” ва “мажоз” сўзлари – бевосита ишқ билан боғлиқ атамалар. Тасаввуфий адабиётда ишқ иккига бўлинади: *ишқи ҳақиқий* ва *ишқи мажозий*.

Шу ўринда филология фанлари доктори, профессор Муҳаммаджон Имомназаровнинг “Шарқ юлдузи” журнали 1988, 1990 ва 1991 йилги 4-сонларида чоп этилган “Ҳақиқат ва мажоз” сарлавҳали уч қисмдан иборат бакуват тадқиқотини мамнуният билан эслаш керак. Унда мустақиллик арафаси ва унинг дастлабки йилларидаги навоийшунослигимиз, ҳатто, умуман, адабиётшунослигимиз учун талай янги таҳлилларга дуч келамиз. Олим Навоий асарларидаги “ишқи ҳақиқий” ва “ишқи мажозий” тушунчаларини биринчилардан бўлиб атрофлича тадқиқ этишга тутинади ва кўп далил ҳулосаларни ўртага ташлайди. М.Имомназаров позициясида шўро даври адабиётшунослиги карашларига нисбатан бир қадам олдинга силжиш бор. Ҳар ҳолда, “Фарход ва Ширин”да ҳақиқий, яъни илохий ишқ ҳам кўзда тутилгани айтилади. Лекин, барибир, *шоирнинг асл мақсади – мажозий ишқ*, деган нуктаи назардан бутунлай чиқиб кетилмаган. Аммо, бу таҳлилу ҳулосаларнинг ҳаммасини ҳам Навоий асарларидаги талкинларга мос келади, дейиш – анча қийин. Бизнингча, М.Имомназаров рисоласида, ҳар қандай тадқиқотда бўлгани каби, айрим баҳсли ўринлар, ҳатто, жиддий адабиётлар ҳам йўқ эмас. М.Имомназаровнинг: “Амир (Навоий – С. О.) “ҳақиқий ишқ” талқинида ҳали расмий анъанани ёриб чиқиб кетишга журъат этмайди, бу бениҳоя оғир вазифани кейинга кўяди”⁴ ҳамда: “Ҳамса” давомида “ҳақиқий ишқ” ҳақидаги расмий анъана нуктаи назари ва даҳо шоир бадийи тасаввури орасидаги пинҳона зиддият,

³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 8-жилд. – Тошкент: Фан, 1991, 449-бет.

⁴ Имомназаров М. Ҳақиқат ва мажоз \ Шарқ юлдузи, 1990, 4-сон, 151-бет.

очик ифода этилмаган қарши кураш кучайиб боради”⁵, – каби мулоҳазалари, умуман, мақолада: “Навоийда мажозий ишқ – бирламчи”, – деган ақидада қатъий турилганидан келиб чиқиб, бу ерда шунга зид фикрни исботлашга ҳаракат қиламиз.

Бизнинг назаримизда, Навоий асарларида ишқи ҳақиқийдан мақсад – ишқи мажозий эмас, аксинча, ишқи мажозийдан мақсад – ишқи ҳақиқийни қуйлаш.

“Ҳақ” деганда “Ҳудо” кўзда тутилади. Тасаввуфий адабиётда “ҳақиқат” ёки “ишқи ҳақиқий” атамалари орқали эса Оллоҳга ишқни тушуниш лозим. Чунки ёр, яъни маъшук – Худонинг ўзи. Тангрига ишқкина ҳақиқий бўлади. Чунки ундан бошқа барча нарсалар – сохта, яъни ясалган ёхуд яратилган, яна ҳам аниқроқ қилиб айтганда, махлук, яъни халқ қилинган. Ҳатто, инсон ҳам. Шунинг учун дунёдаги энг буюк гўзаллик – Тангрининг ўзи. Гўзалликда ундан ўтадиган ҳеч нарса йўқ бу оламда ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

Ҳақиқий гўзаллик Оллоҳ бўлса, ўзи қолиб, унинг сурати ё инъикоси ҳисобланмиш гўзал бир кизни севмаслик керакми? Тасаввуфий адабиётда бундай чеклаш йўқ, чунки ана шу – бу оламдаги гўзални севиш бевосита бўлмаса-да, билвосита ўша олий гўзалликни севишнинг бир учкуни. Оллоҳни севган киши у яратган гўзалликка ҳам махлиё бўлавериши мумкин. Демак, Навоий: “Ҳақиқатга бадал бўлди мажози”, – деганда: “Фарҳод мажозий ишқ, яъни Ширинга муҳаббат йўлида ҳамма нарсдан воз кечди, ҳатто, жонининг ҳам баҳридан ўтди, шу тариқа руҳан ёрига қўшилди, демак, унинг ана шу мажозий ишқи охири ҳақиқий ишққа айланди, у Оллоҳнинг васлига мушарраф бўлди”, – демоқчи. Чунки ёр юзида ҳам, Навоийнинг “Фавойид ул-қибар” девонидаги 209-ғазалида таъкидланганидек, Ҳақ нури кўринади-да:

*Бўйлаким, Ҳақ нури зоҳирдур юзунда, бўлмагай,
Филҳақиқат, сирри ишқингга ҳаёл этмак мажоз⁶.*

Агар пок ният билан севилса, мажозий ишқ ҳам, яъни реал инсонга бўлган муҳаббат ҳам, худди Фарҳоднинг Ширинга ишқи каби, ҳақиқий ишққа айланади, балки, Навоийнинг “Наводир уш-шабоб” девонидаги 200-ғазалида айтилгани сингари, мажоз аини ҳақиқат бўлади:

*Гар Навоий ийгласа: “Ишқинг мажозийдур”, – дема, –
Ким, назар пок айлагач, аини ҳақиқатдур мажоз⁷.*

“Фавойид ул-қибар”даги “Мажоздин максуди ҳақиқат эканни изҳор қилмоқ ва суратдин ғараз маъни эканин падидор қилмоқ” деб сарлавҳа қўйилган 5-китъада мажоздан мақсад ҳақиқат экани, ошиқ ҳақиқатга ана шу мажоз орқали йўл топиши лозимлиги аниқ қилиб айтилган:

*Мажоздин манга мақсуд эрур ҳақиқий ишқ,
Нединки, аҳли ҳақиқатқа бу тариқат эрур.*

*Мажоздин чу ҳақиқатқа йўл топар ошиқ,
Қилур мажозни нафйи улки, беҳақиқат эрур⁸.*

⁵ Ўша ерда.

⁶ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 6-жилд. – Тошкент: Фан, 1990, 147-бет.

⁷ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 4-жилд. – Тошкент: Фан, 1989, 147-бет.

⁸ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 6-жилд, 512-бет.

Девоннинг ундан кейинги “Мажозий ишқдин муроди ҳакикат эканларнинг монёълариға монёъ бўлмоқ ва носихлариға носих” деган сарлавҳали 6-китбада ҳам ошиқнинг мажозий хусида Ҳақ таолонинг яратувчилик санъатини кўриши лозимлиги уктирилади:

*Кўрмаса ҳусни мажзози ичра жуз Ҳақ сунъини,
Ошиқкеим, бўлса ишқ атвори ичра покбоз.*

*Зоҳидо, бу ишқдин манъ айлама ошиқниким,
Гар сен идрок айласанг, айни ҳақиқатдур мажоз⁹.*

Шу девоннинг “Мажозий ишқ кўнглин малолға солғони ва ҳақиқий ишқ орзусида тафаккур баҳрида колғони” деган сарлавҳа билан келган 36-китбасида эса лирик қаҳрамон Навоийға мурожаат қилади-да, ишқи мажозийдан ўтиб, ишқи ҳақиқийға қайт, ошиқлик иккаласидан ҳосил бўлади, мазмунда маслаҳат беради:

*Эй Навоий, кўп мажзозий ишқ ила машғуфсен,
Ўткин андин, доғи ён ишқи ҳақиқий сори бот.*

*Иккисидин гарчи ошиқ ўлмаки лозим келур,
Бари ул ўлмакки, бўлғай зимнида юз минг ҳаёт¹⁰.*

Ғазал ва китбаларидан келтирганимиз бу парчалардан билдикки, Навоий ижодида ҳақиқат билан мажоз ёнма-ён келади, улар бир-бирига қиёс қилинади, бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Аммо шу аснода бу икки ишқ орасида муносабат, яқинлик, ўзаро боғлиқлик – қоришиқлик ҳам очила боради. Филокибат, ўқувчида: “Инсонни Худони севганчалик сев!” – деган ажойиб бир хулоса пайдо бўлади Чунки Оллоҳ инсонни бу дунёда ўзини кўриш учун яратган.

Яна бир жиҳат бор. Мажозий ишқ киши жисмини фоний қилиш билан тугайди. Жисмдан кечмай туриб ҳақиқий ишқ, яъни боқийликка эришиш мумкин эмас.

Инсонни ташкил этадиган унсурларни тасаввуфий маънода бир доира ичига олиб кўрсатилгудек бўлса, уни уч нарса – н а ф с, ж и с м ва р у х эгаллаган бўлади. Инсон вужудсиз эмас. Бу вужуд, яъни жисм эса – нафс билангина тирик. Аммо ишқ – рух эҳтиёжи. Уни *жисм эҳтиёжи*, деб ҳисобласак, бу пок ишқ бўлмайди. Рух эҳтиёжини қондириш керакми ё жисм эҳтиёжиними? Рух эҳтиёжи билан жисм эҳтиёжи – бутунлай бир-бирига қарама-қарши. Рух эҳтиёжини қондириш учун ташланган ҳар бир кадам жисмни енгилш орқали кеча бориш йўли билан амалга ошади. Жисмни енгилш учун эса, аввало, нафсни маҳв этиш керак. Ишқнинг биринчи босқичида жисм ана шу нафсни енгилш билан банд бўлади. Тасаввуфий адабиётда “*ишқи мажзозий*” деб таърифланган, тасвирда эса, жумладан, инсоннинг инсонга муҳаббати тарзида кўрсатиладиган ишқ фалсафий маънода, аввало, ана шу жисмнинг нафсни енгилш босқичини англатади. Демак, ҳақиқий ишққа етиш учун аввал мажозий ишқ босқичидан ўтиш керак: ахир, жисм нафсни енгилши шарт-қу.

Мажозий ишқ камолға ета боргани сари тилға олинган доирада нафснинг ҳиссаси камаяверади. “Фарход ва Ширин” ҳамда “Лайли ва Мажнун” дostonларидаги ошиқларнинг ёрига етиш учун ўзининг барча шахсий манфаатларидан воз кечиши, демак, жисм эҳтиёжи бўлган нафсини батамом енга бориши – шундан. Мажозий ишқ ҳадди аълосига

⁹ Ўша ерда.

¹⁰ Ўша ерда, 522-бет.

етгач, энди доирада факат жисм билан рух қолади. Ҳақиқий ишққа етиш учун эса энди жисмдан ҳам воз кечиш лозим. Ишқи мажозий, яъни инсоннинг инсонга мухаббати – факат тирикликдагина насиб этадиган неъмат. Демак, бу ҳам ҳали жисм эҳтиёжидан келиб чиқади. Энди доирада рух жисмни енга боради. Мантикийлик шундаки, умуман, бу дунёдаги тирикликнинг ҳар бир куни – аслини олганда, жисмни махв этиш учун ташланган қадам. Ўлим эса – тирикликнинг якуни. Аммо ишқ давом этаверади. Чунки жоннинг чиқиши – жисмнинггина махв бўлиши, холос. Ёр йўлида жисмдан ҳам шу тарика воз кечилгач, доирани энди тўлиқ тарзда рух эгаллайди – инсонда рухдан бўлак ҳеч нарса қолмайди. Яъни одам бутунлай рухга айланади. Нафс ва жисмдан буткул қутулган рухгагина ҳақиқий ишқ, яъни чинакам васл – Оллоҳ билан бирлашиш, бошқача айтганда, ваҳдат насиб этиши мумкин. Тасаввуфий адабиётдаги ошиқнинг олий мақсади ҳам, у эришган олий даража ҳам – шу!

Шу ўринда бир нарсани аниқлаштириб олишимиз зарур. Хўш, Навоий ижоди дунёвий адабиётга қирадими ёхуд тасаввуфий адабиётгами?

Шўро олимлари, албаттаки, дунёвий адабиётга киритишган. Адабиётни “диний” (ёки “диний-мистик”) ва “дунёвий”га бўлиш – Ғарб адабиётшунослигининг ихтироси. Чунки, ҳақиқатан ҳам, ўтган асрларда Ғарб санъати, жумладан, адабиётида динийликдан қутула бориб, дунёвийликка ўтиш жараёни юз берган. Масалан, рассомлар фаришталар сувратини чизган, аммо уларнинг юзини тасвирлашда ўзларига замондош одамларни прототип қилиб олишган. Ғарб адабиётида ҳам диний сюжетлар асосида дунёвий ҳаётни акс эттиришга уринишлар бўлди. Бора-бора диний тасаввурлардан холи бир адабиёт ҳам вужудга келди. Мусулмон Шарқида санъат, жумладан, адабиётнинг дин, хусусан, тасаввуфдан бу даражада кескин ажралиши жараёни деярли юз бермаган. Юз берган бўлса, бу XX асрга келиб амалга ошди. Шунга қарамасдан, узок йиллар бўлгуси ўзбек тили ва адабиёти мутахассислари мана бундай позициявий фикрлар таъсирида шаклланди: “Диний-мистик адабиёт объектив борликни инкор этса, дунёвий адабиёт уни эътироф қилар, диний-мистик адабиёт таркидунёчилик ва бадбинликни тарғиб этса, дунёвий адабиёт ҳаётни севишни тарғиб қилар, диний-мистик адабиёт жаннат ва хурларни қуйласа, дунёвий адабиёт ҳаётни ва ҳаёт маҳбубасини қуйлар эди”¹¹.

“Жаннат” ва “хурлар” – тушунарли. Лекин “ҳаёт маҳбубаси” – ким? Агар ана шу позиция билан “қуrolланиб”, Навоийнинг:

Зоҳид, санга – ҳур, манга – жонона керак,

Жаннат санга бўлсун, манга майхона керак.

Майхона аро соқию паймона керак,

*Паймона неча бўлса тўла, ёна керак*¹², –

сатрларидан иборат рубойиси мағзини қандай чақамиз? Аниқроғи, ундаги “жонона” тимсоли дарсликда кўзда тутилган “ҳаёт маҳбубаси”ми? Йўқ, албатта. Бу рубойидаги “зоҳид” – сўфийликнинг бошланғич босқичида қолиб кетган, яъни мақсади жаннатга эришишгина бўлган шахс. Рубойи лирик қахрамони эса – сўфий. У зоҳидни мақсади кичикликда, яъни ишқи

¹¹ Маллаев Н. Ўзбек адабиёт тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976, 205-бет.

¹² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988, 578-бет.

йўқликда айбляпти. Зоҳид – такводор, албатта. Бирок унинг мақсадлари шарият мақсадларидан юқори кўтарила олмаган. Зоҳид – ҳали ошиққа айланмаган. Ҳолбук, тарикатга кирганлар наздида фақат ишқкина Худога олиб боради. “*Жонона*” бу ерда Ҳақ таоло рамзи бўлиб келган. “*Май*” ва “*майхона*” – айнан ишқ тимсоли. “*Соқий*” эса бу рубоийда тасаввуф пирини англатиб келган. Шундай экан, лирик қаҳрамон – сўфий, яъни диний-мистик руҳдаги шахс. У “*дунёвий шахс*” сифатида “*диний-мистик руҳдаги шахс*”га қарши ғояни илгари сураётгани йўқ. Аксинча, олий мақсадни – Оллоҳнинг васлига етишни кўзлаган бир юқори даражадаги диний-мистик руҳдаги шахс пастроқ даражадаги мақсадга – жаннатга етишинигина кўзлаган бир диний-мистик руҳдаги шахсга қарши ғояни илгари сурапти. Шунинг учун бугун, ҳеч иккиланмасдан, Навоий ижоди – тўлиғича тасаввуф адабиёти ҳисобланади, деган нуктаи назарда катъий туришимиз керак. Шундагина калаванинг учини йўқотмаймиз. Шундагина буюк шоир ва мутафаккир асарларининг сирлари очила боради. Шундагина Навоий ҳақиқатига етамиз.

Шу таҳлиллар ҳосиласи сифатида Алишер Навоий ижодига ялпи баҳо беришдаги бир-икки жиддий-жиддий позицияларни белгилаб олишимиз даркор.

Биринчидан, Навоий – дунёвий шоир, деган қарашдан батамом воз кечишимиз керак. Бу уни буюк мутафаккирнинг ўзи тасниф қилиб берган ва антипатия билдирган фақат афсонадан иборат адабиёт вакилига айлантириб қўядики, асл ҳақиқатга асло мос келмайди.

Иккинчидан, Навоий – дунёвий шоиру, аммо ўз даврининг вакили сифатида баъзан-баъзан асарларида тасаввуф таъсири сезилиб қолади, деган қарашдан ҳам буткул воз кечмоқ пайти келди. Чунки бу ҳам мавжуд ҳақиқатга асло мос тушмайди. Навоий ижоди ялпи ҳодиса сифатида тасаввуфий адабиёт намунаси ҳисобланади.

Учинчидан, “*мажозий ишқ*” тушунчасини зинҳор-базинҳор “*дунёвий ишқ*” деб тушунмаслик даркор. Гарчи шаклан мажозий ишқ дунёвий ишққа ўхшаб кетса ҳам, орада кескин фарқлар бор. Мажозий ишқ ҳам амалда Худога ишқ, фақат бундай ишққа мубало ошиқ Тангри таоло гўзаллигини у яратган нарсаларда кўради. Бирок дунёвий ишқда Худони севиш йўқ.

Тўртинчидан, “*мажозий ишқ*” тасвирида икки жинс вакили (Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Юсуф ва Зулайхо) ўртасидаги, икки содик дўст (Маҳмуд ва Аёз, шох ва гадо) ўртасидаги, икки нарса (шам ва парвона, гул ва булбул, ўк ва ёй, куш ва Симурғ) ўртасидаги ишқ тараннум этилаверади ва бундаги ошиқ сўфийни, маъшук Тангри таолони англатиб келаверади. Шунинг учун ҳозиргача адабиётшунослигимизда кенг ёйилган мажозий ишққа “*инсоннинг инсонга муҳаббати*”, – деб қарашдан қутулмоқ даркор.

Бешинчидан, Олим Шарафиддиновнинг ўтган аср 30-йилларида ўртага ташланган: “Буржуа шарқшунослари... улуғ шоир (Навоий. – С. О.)ни сўфий – мистик шоирлар қаторига қиритиб, унинг ҳақиқий сиймосини бузиб кўрсатдилар¹³. ...Уларнинг тасдиқлашларича, Навоий гўё дунёдан қўлини ювган дарвеш бўлган”¹⁴, – деган эски ва тамоман хато қарашдан қутулиш зарур. Чунки “*дарвешлик*” дегани “*дунёдан қўлини*

¹³ Шарафиддинов О. Алишер Навоий. Ҳаёти ва ижоди. 3-нашр. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1971, 9-бет.

¹⁴ Ўша нашр, 17-бет.

ювган” дегани билан тенг тушунча эмас. Бу эса асл Навоийни англашда Олим Шарафиддиновнинг Навоий ҳаёти ва асарларида нақшбандия тариқатининг етук раҳнамоси сифатида улуғлаган Хожа Аҳроқ Убайдуллоҳ Валий ҳақидаги: “...Бу йиртқич (!) эксплуататор Ўрта Осиёнинг иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий турмушида катта роль ўйновчи феодалга айланди”¹⁵, — деган коммунистик қарашларидан ҳам батамом халос бўлишни тақозо этади.

Олтинчидан, “Лисон ут-тайр”нинг ҳам, “Хамса” дostonларининг ҳам бош мавзуси — ишқ. Бу олти дostonни “Маҳбуб ул-қулуб”даги ошиқлар таснифи асосида гуруҳлаштириш мумкин. “Хайрат ул-аброқ”да ишқнинг умумий жиҳатлари қаламга олинган. “Фарҳод ва Ширин” ҳамда “Садди Искандарий”да хавос ишқи тасвирланган. Бу, асосий жиҳатларига кўра, тасаввуфдаги “саҳв” йўлига мос келади ҳам. “Лайли ва Маҷнун” ҳамда “Лисон ут-тайр”да сидиқлар ишқи тасвирланган. “Сабаи сайёр”да эса авом ишқи оқибатлари кўрсатиб берилган.

Еттинчидан, “Хамса”да ҳам, худди рубойида бўлгани каби, тезис, яъни ғоя (“Хайрат ул-аброқ”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Маҷнун”), антирезис, яъни ғояга қарши ғоя (“Сабаи сайёр”) ва синтез, яъни хулоса (“Садди Искандарий”) мавжуд. Шунинг учун “Хамса”га, алоҳида-алоҳида дostonлар шунчаки бир муқовага жойлаштирилган тўплам, деб эмас, бир бутун асар, дostonлар ўзбеки унинг мантйқий кетма-кетликка эга бобларини ташкил этади, деб қараш керак.

Саккизинчидан, “Хамса” — Навоийнинг дунёвий дostonлари мажмуаси, “Лисон ут-тайр” — унинг тасавуфий асарлари, деган мутлақо ҳато қарашдан тамоман воз кечиш зарур.

Ўзбек адабиётшуносларининг катта қисми Алишер Навоий ҳаёти, фаолияти ва ижодида қарашда шўро давридаги дарслик ва тадқиқотларнинг қучли таъсирида шаклланди. Албатта, у устоз олимларимиз мураккаб бир тарихий даврда буюқ шоир ва мутафаккирнинг ҳаёти, фаолияти ва ижодини тарғиб ва ташвиқ қилишда улкан хизмат қилишди. Аммо ҳозир давр — бошқа. Навоийга муносабатда эски навоийшунослик объектив ва субъектив сабабларга кўра йўл қўйган ҳато ва камчиликларни бир-бир бартараф эта бориш лозим.

Н.Маллаев талқинига кўра, Навоий ижодиёти ўзбек дунёвий адабиётининг чўққиси ҳисобланади: “XV асрнинг иккинчи ярмида ўзбек дунёвий адабиёти янги тараккиёт босқичига кўтарилди. У гуманизм, халқпарварлик ва маърифатпарварликнинг жарчисига айланди, дунё адабиёти ҳазинасига ўлмас обидалар қўшди. Ўзбек дунёвий адабиётининг янги тараккиёт босқичига — чўққисига кўтарилиши ҳаммадан аввал улўф шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг фаолияти ва ижодиёти билан чамбарчас боғлиқдир. Навоий ижодиёти факат дунёвий адабиётнинг эмас, балки гуманистик адабиётнинг буюқ обидаларидир. Навоий гуманизмнинг дохий қуйчиларидандир”¹⁶.

Бу олимнинг: “Навоий қуйлаган ва шарафлаган севги ҳаётий севги, инсоннинг инсонга бўлган севгисидир. Бу севги мутасаввиқларнинг ишқи¹⁷ илохийсига, ҳаётдан воз кечиби, инсондан юз ўгириби, хурлар

¹⁵ Ўша нашр, 30-бет.

¹⁶ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи, 209–210-бетлар.

¹⁷ Нашрда бу сўз “ишқий” тарзида ҳато ёзилиб кетган, биз тузатиб қўчирдик.

хаёлига оғушта бўлишига тамомила қарама-каршидир”¹⁸, – деган позицияси билан “қуролланиб” туриб, “Лисон ут-тайр”га ёндашайлик, қани, қандай чалкашликка дучор бўлар эканмиз?

Биринчидан, бу олим қўлаган “севги” истилоҳини “ишқ” деб тушуниб, “Лисон ут-тайр”га ёндашсак, *бу дoston ишқий мавзуда эмас-ку*, деган тамоман хато фикрга келамиз. Чунки мазкур асарда инсоннинг инсонга эмас, қушларнинг Симулга, мантиқан эса солиқнинг Яратганга муҳаббати қаламга олинган. Иккинчидан, биз келтирган парчага дарслик муаллифи ҳавола қилган: “Навоийнинг айрим шеърларида, масалан, традицион ҳамд ва муножотларида ишқи илоҳийнинг баъзи элементлари кўринади, бироқ булар ўткинчи элементлардир”¹⁹, – деган фикрга таянсақ, илоҳий ишқ Навоийнинг фақат ҳамд ва муножотларидагина учраб экан-да, деган яна бир боши берк кўчага олиб борадиган хато тасаввур пайдо бўлади.

Шуни ҳам қайд этиб ўтиш керакки, шўро даврида “илоҳий ишқ” деган тушунчага тамоман дахрийлик, яъни материализм нуқтаи назаридан туриб қаралди. Уни “хаётдан воз кечиб, инсондан юз ўгириб, хурлар хаёлига оғишта бўлиш” деб тушуниш ўта биртомонламалик эди. Тасаввуфгина эмас, ҳатто, диннинг ўзи ҳам хаёт ва инсон билан бевосита ва ҳартарафлама чамбарчас боғлиқ таълимот-ку.

Мажозий ишқ тасвиридаги асарларни “*дунёвий*”, ҳақиқий ишқ тасвиридаги асарларни “*тасаввуфий*” деб тушунишга барҳам беришимиз керак²⁰. Чунки “*мажозий ишқ тасвири*” тушунчаси ҳам, “*ҳақиқий ишқ тасвири*” тушунчаси ҳам амалда тасаввуфий ишқнинг икки қанотини англатади. Шу маънода навоийшунос Ё.Исҳоковнинг: “Навоийнинг ишқ масаласидаги концепциясининг асосий моҳияти шундан иборатки, мажозий ишқ ҳақиқий ишқдан алоҳида олиниб, унга қарама-қарши қўйилмайди. Балки мажозий ишқ ишқи ҳақиқийнинг бир кўриниши ёки ҳақиқий ишқ йўлидаги ўзига хос босқич сифатида баҳоланади. Руҳан пок, маънавий комил инсон учун мажознинг ўзи айни ҳақиқатдир”²¹, – деган нуқтаи назарни илгари суриши шўро давридаёқ олдинги тамоман хато қарашларга бир қадар зарба берган эди. Бугун эса ҳақиқат ва мажоз масаласи бундан кўра анча дақиқ ва кўптарарафлама таҳлилларни талаб қилишига гувоҳ бўлиб турибмиз.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Алишер Фаний (Навоий)нинг “Лисон ут-тайр” дostonида Оллоҳга ишқ қушларнинг подшоҳ қуш ҳисобланмиш Симулга ишқи тарзида мажозий йўл билан кўрсатилгани моҳиятини очишга ҳаракат қилинади. Бунинг учун қисман шоирнинг “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” дostonлари ҳамда айрим ғазал ва китъаларидаги ишқ талқинларига ҳам суянилади.

РЕЗЮМЕ. В статье автор старается мысль о том, что в поэме “Язык птиц” Алишер Фани (Навои) любовь к Всевышнему изображается посредством описания любви к царю птиц – Семургу. При этом автор ссылается на толкования любви поэтом в его поэмах “Фарход и Ширин”, “Лейли и Меджнун”.

¹⁸ Ўша нашр, 391-бет.

¹⁹ Ўша ерда.

²⁰ Мана бу парчада худди шундай хатога йўл қўйилган: “Мажозий ғазаллар билан бирга, тасаввуфий ғазалларнинг ҳам ўз образлари, истилоҳий атамалари ишлаб чиқилди ва кенг татбиқ этилди” (Р а ф и д и о в С. Мажоз ва ҳақиқат. – Тошкент: Фан, 1995, 89-бет).

²¹ И с ҳ о к о в Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983, 25-бет.

RESUME. The article tries to reveal the essence of Alisher Foni's (Navoi) epic "Lison ut-tayr" in which figurative love of birds is expressed in the form of love for Simurg, the king bird. This is partly based on the poet's epics "Farhod and Shirin", "Layli and Majnun" and the interpretation of love in some ghazals and continents.

Таянч сўз ва иборалар: ишк, илоҳий ишк, дунёвий ишк, ҳақиқий ишк, мажозий ишк, Худо, инсон, адабиёт, Навоий, "Лисон ут-тайр", "Фарход ва Ширин", "Лайли ва Мажнун", ғазал, китъа, рубоий.

Ключевые слова и выражения: любовь, любовь к богу, мирская любовь, истинная любовь, земная любовь, Всевышний, человек, литература, Навои, "Язык птиц", "Фарход и Ширин", "Лейли и Меджнун", газель, кыта, рубай.

Key words and word expressions: love, divine love, worldly love, real love, figurative love, God, man, literature, Navoi, "Lison ut-tayr", "Farhod and Shirin", "Layli and Majnun", ghazal, qita, ruboiy.

Қодиржон ЭРГАШЕВ

“ХАЗОЙИН УЛ-МАОНИЙ”НИНГ ЯРАТИЛИШ ТАРИХИГА ДОИР

Алишер Навоийнинг тўрт девондан иборат бўлган “Хазойин ул-маоний” тўплами ҳажм жиҳатидан улкан, бадийят жиҳатидан юксак, маҳобатли шеърйи обида бўлиб, дунё лирик шеърйятида нодир бир ҳодисадир. У ўзида, бир томондан, буюк шоирнинг шеърйи даҳосини, истеъдодининг қудратини, бадийй ижод соҳасидаги тенгсиз иқтидорини, унинг шеърйида қандай юксак чўққиларни забт этганини кўрсатса, иккинчи томондан, ўзбек мумтоз адабиётининг таракқиёт даражасини, у эришган мислсиз ютуқларни намоён этади. Уни ҳар томонлама ўрганиш, тадқиқ этиш ҳар доим ўзбек адабиётшунослари олдида турган муҳим вазифалардан бўлиб қолаверади.

Навоийнинг лирик мероси, унинг яратилиш тарихи муайян даражада ўрганилган. Шу билан бирга, ҳали ўрганилиши, очиб берилиши, аниқлик киритилиши лозим бўлган муаммолар ҳам бор. Илк девонни истисно қилганда, шоир лирик девонларининг тузилган йиллари ҳақида тадқиқотларда берилган маълумотлар ҳар хил, уларнинг айримлари тақрибан айтилган, яъни фалон-фалон йиллар оралиғида ёки фалон йилдан кейин қабилидаги фикрлардир. Навоий лирик меросининг асосий қисмини ўз ичига олган “Хазойин ул-маоний” тўпламининг яратилиш тарихи билан боғлиқ бир қатор масалалар ҳам ўз ечимини топмаган.

“Хазойин ул-маоний” дебоҳасида Навоий ўзининг олдинги икки девони – “Бадоеъ ул-бидоя” ва “Наводир ун-нихоя” тузилгандан кейин ўз ҳаёлини банд қилган фикрлар, ўша пайтдаги кечинмалари ҳақида ёзади. Шоирнинг гоҳ насрий сатрларда, гоҳ шеърйи мисраларда ифода этилган дил изхоридан кизик бир иқдор, яъни шоир ўша пайтда энди шеър ёзмаслик, шеърйи ижод билан шуғулланмаслик ҳақидаги фикрларни кўнглидан ўтказгани аниқлашади:

*Шоирлиқ ила шухра қилиб отимни,
Зойиъ қилдим шеър ила авқотимни.
Энди тузайин Тенгрига тоотимни,
Қўп элга мушавваш этмай абётимни.*

Навоийнинг таъкидлашича, у ўша вақтда шундай бир ҳолатда, кайфиятда бўлганки, ўзининг бир ғазал ёзиб тугатишини, ҳатто бир байт битиши мумкинлигини ҳам тасаввур қила олмаган, ҳаёлига келтира

олмаган: “Андин сўнгра худ хотирға келмас эрдиким, бир ғазал хусн бахори ғазолалари таърифида ё ишқ оташкадаси шароралари тавсифида тугатгаймен, балки бир байт бир шўхнинг жамоли дилфурузи бобида ё ўз кўнглумнинг дарду сўзи шарҳида назм силкига кинора олғаймен ё хаёлимга кечура олғаймен”.

Ўз ҳолати ва кечинмаларини шарҳ этар экан, шоир фикрларини фалсафий мисраларда давом эттиради ва инсон ўз комини, яъни муроди, максадини ўйлайди, кўнглига юз фикрни тугади, лекин Тангри эртага уни қандай ҳолатга солишини билмайди, дейди:

*Комин қилур эрмиш одамизод хаёл,
Нақш айлар эмиш кўнглига юз фикри маҳол.
Мундин гофил қолибки, Хаййи Мутаъол,
Келтурғуси тонгла онинг оллига не ҳол.*

Навоийнинг энди шеър ёзмаслик, қолган умрини Тангрига тоат билан ўтказиш ҳақида кўнглига туккан ўйлари ҳам ана шундай, шоирнинг ўз сўзлари билан айтганда “фикри маҳол” бўлиб чиқади ва у тез орада бу фикрларни кўнглидан чиқаради, яна ижодга қайтади: “Яна рўзгор хаводисидин ул фикрлар барча кўнглумдин борди”, – дейди у бу ҳақда. Бунинг сабабини изоҳлар экан, шоир бошига ўта оғир қунлар тушгани, юраги кайғуга, дардга тўлиб кетгани ҳақида ёзади. Ана шундай шароитда у кўнглини бўшатиш, юрагидаги дардни, изтиробларни ким биландир бўлишишга кучли бир руҳий эҳтиёж сезган. Бунинг амалга оширишнинг бирдан-бир йўли, воситаси эса шеър эди. Шу тарика у яна ижод қилишда давом этади. Мазкур даврда бошидан кечирган оғир руҳий изтироблар, кўнглидаги дард шоир ижоди учун кучли бир туртки, қудратли бир стимул вазифасини ўтаган. Шу сабабли у мисли кўрилмаган бир суръат ва шиддат билан ишлаган ҳамда ўз эътирофига қўра, шунчалик кўп шеър ёзганки, уларнинг сони олдинги икки девонига кирган шеърлар сонидан кўп бўлган ва улар олдинги ёзилганлар билан қўшилиб, Навоийга ўз лирик шеърларидан тўртта улкан девон тузиш имконини берган.

Шундай қилиб, “Ҳазойин ул-маоний”га кирган шеърлар шоирнинг кўнгли дарди, ички изтиробларининг бадиий ифодаси ўларок дунёга келган ва ана шу руҳий-маънавий эҳтиёж “Ҳазойин ул-маоний”нинг яратилишида асосий омил бўлиб хизмат қилган. Лекин бу ягона омил эмас, масаланинг бошқа жиҳати ҳам бор ва у Навоий шахсиятининг ҳамда ижодининг бир хусусияти билан боғлиқ. Бу хусусият Навоийнинг ўз ижодида доимо мухташамликка, улуғворликка интилгани, ижодкор сифатида ўз олдига бениҳоят улкан вазифа ва максадларни қўйганида намоён бўладигани, бунинг А.Ҳайитметов ўзининг “Алишер Навоий ижодининг монументаллик (улуғворлик) хусусияти” номли мақоласида кўрсатиб ўтган эди. Шоир бу ниятларини буюк шахсга, гениал адибга хос микёс ва қўламда амалга оширди. Бунинг яққол далили унинг эпик шеърлятида “Ҳамса” бўлса, лирик ижодида “Ҳазойин ул-маоний”дир. Мазкур юксак максад ва интилишларнинг юзага келиши ва амалга оширилиши ҳам тасодифий ҳол бўлмай, Навоийнинг ўз шеърли даҳоси ва истеъдодининг қудратини яхши англагани ва уни реализация қилиш, ўзини намоён этишга бўлган кучли эҳтиёжи туфайли тақозо этилган эди. Навоийга хос бўлган хусусиятлар – ижодий мусобақага харислик, буюк шоирлар билан беллашишга, ўз сўзлари билан айтганда, уларнинг панжасига панжа уришга бўлган иштиёқнинг илдизи ҳам, илгариги шоирлар қилмаган ишларни қилиш, улар эгалламаган марраларни эгаллашга интилишининг сабаби ҳам асли шундандир. Мазкур омиллар “Ҳазойин ул-маоний”нинг яратилишида ҳам муайян роль ўйнаган ва бунинг

мажмуанинг дебочасида айтилган сўзлар ҳам тасдиқлайди. Дебочанинг султон томонидан Навоийга қилинган мурожаат мазмуни баён этилган қисмида бурун ўтган шоирларнинг ҳеч бири сўз оламининг рубъи маскунини ола олмагани, уларнинг ҳеч қайсидан тўрт девон ёдгор қолмагани, гарчи манбаларда Амир Хусрав Дехлавийнинг Султон Маликшоҳ Алп Арслон отига тўрт девон тузгани ҳақида маълумотлар бўлса-да, девонларнинг мавжуд эмаслиги айтиб ўтилади ва Навоийда бундай мақсаднинг (тўрт девон тузиш) ва уни амалга ошириш учун имкониятнинг мавжуд бўлгани таъкидланади.

Навоий ўз ижодида кўзда тутган улуг мақсад-муддао ўзининг бадийяти, ҳажми, микёси, бадий кўламга кўра бемисл, мухташам, маҳобатли шеърйи обидалар яратиш эди. Навоий бир умр ана шунга интилган ва бу, А.Ҳайитметов тўғри таъкидлаб ўтганидек, унинг ижодининг асосий хусусиятларидан биридир. Албатта, бу осон иш эмас эди, лекин шоирнинг ўзи айтганидек:

Валекин не ғам Тенгри айлаб қарам,

Улуг муддао берса, мақсуд ҳам.

Шоир ўз мақсадига эришди. Буюк “Хамса” ва мухташам “Хазойин ул-маоний” ана шу мақсад ва интилишнинг ҳосиласи ўлароқ яратилди.

Тадқиқотларда “Хазойин ул-маоний”нинг тузилган вақти 1492–1498 йиллар деб кўрсатилади. Бу фикр биринчи бўлиб рус шарқшуноси С.И.Валин томонидан билдирилган бўлиб, кейинчалик “Хазойин ул-маоний” устида тадқиқот олиб борган, унинг танқидий матнини тайёрлаб чоп эттирган Ҳамид Сулаймон ҳам бу фикрга қўшилган¹. Мазкур мажмуа билан боғлиқ бир қатор муаммоларга эътибор қаратган ва уларга аниқлик қиритишга уриниб “Хазойин ул-маоний” жумбоқлари” деган умумий ном остида бир нечта мақолалар эълон қилган адабиётшунос А.Абдуғафуровнинг бу борадаги фикри эса қуйидагича:

“Далиллар “Ғаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадоеъ ул-васат” ва “Фавойид ул-қибар” девонлари биринчи бор тугал ҳолатда ҳижрий 897, мелодий 1491 йилда тузилганини, орадан тўрт йил ўтгач, бу девонлар қайтадан тартиб берилиб, тўлдирилиб, ягона “Хазойин ул-маоний” мажмуасига бириктирилганини кўрсатади. Яна тўрт йилдан кейин, яъни 1498 йилда Навоий бу ишга учинчи бор қайтади, девонларни бошдан-оёқ кўздан кечириб, янги шеърларини қиритади, мукамаллаштиради ҳамда бутун мажмуа учун махсус дебоча ёзади”².

Навоийнинг тўрт девони “биринчи бор тугал ҳолатда ҳижрий 897, мелодий 1491 йилда тузилган” деган фикрга қўшилиб бўлмайдиган, чунки бу Навоийнинг ўзининг шу хусусла берган маълумотида ҳилофдир. Навоий “Хамса ул-мутаҳаййирин”да Жомий билан бўлган мулоқоти ва суҳбат асносида Жомий унга девонлар тузиш ҳамда уларнинг ҳар бирига от қўйишни тавсия этгани ва шунга кўра у ўзининг шеърларидан тўрт девон тузиб, уларни номлагани ҳақида ёзади. Навоийнинг таъкидлашича, бу воқеа Жомий вафот этган йили бўлган. Жомий 1492 йилнинг ноябрь ойида оламдан ўтган, бинобарин, тўрт девоннинг биринчи бор тузилиши ва уларга ном қўйилиши 1492 йилга тўғри келади.

¹ Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Ғаройиб ус-сиғар. – Тошкент, 1959, 10-бет.

² Абдуғафуров А. “Хазойин ул-маоний” жумбоқлари. Биринчи мақола // Ўзбек тили ва адабиёти, 1994, 1-сон, 10-бет.

Олимнинг Навоий кейинчалик девонларини икки марта таҳрир қилгани (1495 ва 1498 йилларда), янги шеърларини қўшгани ва шу тарика “Хазойин ул-маоний”нинг уч таҳрир нусхаси юзага келгани ҳақидаги фикрларига қўшилиш мумкин.

“Хазойин ул-маоний”нинг яратилиш тарихини ўрганишда фақат мажмуанинг тузилган вақти, таркиби, унинг таҳрир нусхалари ва уларнинг кўчирилган йиллари сингари масалаларга аҳамият бериш ва шу билан чекланиб қолиш тўғри бўлмайди. Мажмуага кирган шеърларнинг қайси йилларда ёки шоир ҳаётининг қайси даврларида, қандай шароитларда ёзилганини тадқиқ этиш ҳам муҳимдир. Бу масалаларга ойдинлик киритишда асқотиши мумкин бўлган айрим маълумотлар “Хазойин ул-маоний” дебочасида мавжуд. Улар “Хазойин ул-маоний”га кирган шеърларнинг катта қисми шоир ҳаётининг мураккаб бир даврида, кўнгли дард ва изтиробга тўлган, оғир руҳий ҳолатни бошидан кечирган йилларда ёзилганини кўрсатади. Бундай вазиятда шоир бутун аламини ишдан олган ва тинимсиз ижод қилган. Шу тарика, юкорида айтиб ўтилганидек, оз вақтда кўп шеър ёзилган. Бу борада Навоий “Муншаот”идаги бир мактуб ҳам ёрдам бера олади. Ушбу мактуб ва ундаги маълумотларга адабиётшунос А.Абдуғафуров ўзининг “Хазойин ул-маоний” жумбоқлари” номи мақоласида эътибор қаратган ҳамда уларга асосланиб, дебочада айтилган “оз вақт”нинг икки йил эканини кўрсатиб ўтган эди. Лекин бу қайси йиллар?

Мазкур саволга жавоб топиш, Алишер Навоийнинг ўзи томонидан ҳаётининг оғир ва мураккаб, айни пайтда сермахсул даври сифатида эътироф этилган ўша йилларни аниқлаш “Хазойин ул-маоний”нинг яратилиш тарихини ўрганиш нуктаи назаридан ҳам, шоир ҳаёти ва фаолиятини ёритиш жиҳатидан ҳам муҳимдир. Манбаларда бу тўғрида аниқ маълумотлар бўлмаса-да, адабиётшуносликда бу икки йилнинг 1493–1494 йиллар экани ҳақида фикр билдирилган. Бу фикр Абдурахмон Жомий ва Паҳлавон Муҳаммад вафот этганларидан сўнг Навоий ўзини ёлғиз сезгани, дўстларидан айрилиш унинг учун оғир мусибат бўлгани, шоир дебочада ўз бошига оғир кунлар тушгани ва чеккан изтироблари ҳақида ёзганида шуларни назарда тутгани ҳақидаги мулоҳазалар билан асосланган. Бундан қатъи назар, мазкур хулосага қўшилиб бўлмайди, чунки мазмунига кўра бевосита шу масалага дахлдор бўлган ва юкорида тилга олинган мактуб бу фикрни тасдиқламайди ҳамда бошқача хулосалар чиқаришга асос беради.

Навоийнинг ўз шеърларини тўрт девон шаклида тартибга солиши ва уларнинг ҳар бирига от қўйиши биринчи бор 1492 йилда амалга оширилган. Мактубда шу ҳақда сўз боради ва у шу муносабат билан ёзилган. Унда мазкур икки йилда ёзилган шеърлар ана шу тўрт девон таркибига киргани, шоир уларни олдинги икки девонидagi шеърлар билан қўшиб, тўрт девонга бўлгани аниқ-равшан айтилган: “Бу ўтган икки йилким, бу банда бошига ҳаводиси рўзгордин юз турлук ибтило юзланди... бу оз вақтда кўп назм айтилгон эрмиш ва ҳар навъ шеър ва ғазал йиғилгон эрмиш. Буларни зоеъ қилмоқ бандага номакдур эрди ва тартибига дағи ҳукм била маъмур. Бу сабабдин бурунги икки девон ашъори била сўнгра айтилгонларни била қўшуб, тартиб била тўрт айрилди, дағи тўрт от қилилди...”³

³ Н а в о и й. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 9-жилд. Муншаот. – Тошкент, 2011, 582-бет.

Ўша икки йилда ёзилган шеърларнинг мажмуанинг 1492 йилда тузилган биринчи таҳрир нусхасига киргани уларнинг 1493–1494 йилларда яратилганини рад этади ва Навоий икки йил деганда шу йилларни кўзда тутгани ҳақидаги хулосани йўққа чиқаради ҳамда Навоий бунда аслида 1492 йилдан олдинги йилларни кўзда тутганидан далолат беради. Шунга кўра биз бу икки йилни 1489 йилнинг ўрталаридан 1491 йилнинг ўрталарига қадар деб белгиладик. Савол туғилади: нега 1490–1491 йиллар эмас? Чунки, “Хазойин ул-маоний” дебوحасида бу тўғрида махсус қайд бор ва унга кўра ўша йиллар билан тўрт девоннинг биринчи тартиб берилиши ўргасида бироз вақт (Навоийнинг ўз сўзи билан айтганда “фурсате”) ўтган.

“Хазойин ул-маоний”нинг яратилиш тарихи ҳақида сўз борганда унинг тузилишида Султон Хусайн Бойқаронинг роли масаласига тўхталиб ўтиш зарур бўлади. Маълумки, Навоий “Хазойин ул-маоний” дебوحасида мажмуанинг тузилиши султоннинг ҳукми билан амалга оширилгани, ёзилган ғазаллар унинг таҳриридан ўтгани, уларни девонларга тақсимлаш, тартибга солишда ҳам у бевосита иштирок этгани ҳақида ёзган. Шунингдек, дебочада шохнинг бу ишга катта аҳамият бергани, Навоийни рағбатлантиргани қайд этилган ва шохга миннатдорлик туйғуси билан йўғрилган сўзлар битилган, шох шаънига мадҳ айтилган ҳамда дуолар килинган. Абдурашид Абдуғафуров “Хазойин ул-маоний” ҳақидаги иккинчи мақоласида буларнинг барчасини “ҳукмрон ва яқин дўстга нисбатан изхори лутф ва айни замонда, ўзига хос фахрия ифодаси” сифатида баҳолаган ҳамда шохнинг “Хазойин ул-маоний”нинг тузилиш жараёнидаги иштироки ҳақидаги фикрни рад этган⁴.

1998 йилда А.Хайитметовнинг “Хазойин ул-маоний” девони такмили ва Хусайн Бойқаро”номли мақоласи чоп этилди. Унда А.Абдуғафуровнинг номи ҳам, мақоласи ҳам тилга олинмаган бўлса-да, мақола мазмуни унинг “Хазойин ул-маоний” жумбоқлари муаллифи билдирган фикрга муносабат сифатида ёзилганини кўрсатиб туради. Олимнинг хулосаси эса қуйидагича: “Бу девоннинг (“Хазойин ул-маоний”нинг – Қ.Э.) юзга келиши мураккаб жараёни босиб ўтган. Бунда Навоий билан бир қаторда замон подшоҳи ҳам фаол иштирок этган. Хусайн Бойқаро бу девоннинг яратилишини давлат аҳамиятига эга бўлган иш деб қараган”⁵.

Шундан сўнг А.Абдуғафуров “Хазойин ул-маоний” жумбоқлари”нинг учинчи мақоласини эълон қилди⁶. У киши ҳам А.Хайитметовнинг номини ва мақоласини тилга олмаган ҳолда илмий мунозарани давом эттиради ва Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” мажмуасининг, шунингдек, аввалги икки девонининг тузилишида Султон Хусайн Бойқаронинг роли ҳақида берган маълумотларига муносабат билдиради. Унинг фикрича бу сўзларни “Шарк шеъриятида турлича жилоланувчи фахрия санъатининг ўзига хос бир кўриниши, буюқ шоир усталик билан қўллаган бадиий усул деб тушуниш керак. Навоий кашф этган бу санъат: а) ҳукмдорнинг инсоний фазилатларини мадҳ этиш,

⁴ Абдуғафуров А. “Хазойин ул-маоний” жумбоқлари. Иккинчи мақола // Ўзбек тили ва адабиёти, 1994, 4–5–6-сонлар, 16–бет.

⁵ Хайитметов А. “Хазойин ул-маоний” такмили ва Хусайн Бойқаро // Ўзбек тили ва адабиёти, 1998, 1-сон, 7-бет.

⁶ Абдуғафуров А. “Хазойин ул-маоний” жумбоқлари. Учинчи мақола // Ўзбек тили ва адабиёти, 1998, 6-сон, 3–10-бетлар.

шеърят аҳлига ҳомийлигини, мурувват соҳиби эканлигини, лутфу эҳсонини намоиш қилиш, б) ... шеърятнинг ҳукмдор томонидан эъзозланишини ва муҳофаза этилишини... ишонарли тарзда кўрсатиш имконини берган”.

Бу билан ҳам қаноатланмаган олим 2000 йилда яна шу мавзуга бағишланган мақола ёзади⁷. А.Ҳайитметов бу кейинги икки мақолага муносабат билдирмаган, умуман, юқорида тилга олинган мақоласидан сўнг у бу мавзуга қайтмаган. Шу тарика мазкур мунозарада охириги сўз А.Абдуғафуровда қолган.

Бу кейинги мақоласида олим “Ҳазойин ул-маоний”нинг тузилишида Султон Ҳусайн Бойқаронинг иштирок этмагани ҳақида ўзининг олдинги мақоласида билдирган фикрини ривожлантиради, кенгайтиради ва “Ҳусайн Бойқаро унинг (Навоийнинг – Қ.Э.) шеърларини қусурли ва таҳрирга муҳтож деб ҳисобламаган, қалам чекиб, “тағйир” киритмаган... Бу ҳақдаги Навоийнинг ўз “этирофлари” эса шарқона одоб, дўстона лутф, самимий эҳтиром ҳамда арқони давлат томонидан сарой муҳитида ўрнатилган анъаналар ва муомала меъёрлари, жумладан, тахт соҳибини ҳар жихатдан қобилиятли ва истеъдодли, ҳар соҳага раҳнамо ва ҳомий кўрсатиш расмининг таъсири билан тўла изоҳланади. Навоийнинг бу таъкидлари моҳиятан унинг сўнгги ўттиз йиллик ижодий фаолиятида кўзга ташланувчи Ҳусайн Бойқаро маҳҳининг бир кўриниши ва давомидир” деган хулосани тақдим этади⁸.

“Ҳазойин ул-маоний” дебочасининг олий услубда, фасоҳату балоғат билан, турли бадий воситалар ва усуллардан фойдаланган ҳолда битилгани, унда, хусусан, шох билан боғлиқ ўринларида бениҳоят тақаллуф ва лутф қилингани ва улар шох мадҳи, уни улуғлаш билан қўшилиб кетгани – бу ҳақиқат. Масалан, қуйида келтирилган парчаларда жуда гўзал лутф борлигини, бунда Навоий лутф ва муболагани ҳадди аълосига етказганини ва шохни улуғлаш мақсадини кўзда тутганини ҳеч ким инкор этмайди: “Чун бу маъно гавҳарлари барча ул ҳазратнинг таъби баҳридину зехни қонидин ҳосил бўлди ва бу алфозу иборат ҳазойини ҳамул маънолар гавҳаридин тўлди, бу маънодин отин “Ҳазойин ул-маоний” қўюлди”.

Лекин юқоридаги ҳолат, Навоий услубига хос мазкур хусусият унинг дебочада битган барча сўзларини бўлмаган гапга чиқариш учун асос бўла олмайди. Жумладан, дебочада мажмуанинг яратилиши жараёни борасида Навоий берган маълумотларга, унинг мажмуага киритиш учун тайёрланган ғазаллари элликта, олтимишта ёки юзтага етганда уларни шох хузурига олиб келгани ва Ҳусайн Бойқаро шеърларни таҳрир қилгани, уларни девонларда жойлаштириш, тартибга солишда иштирок этгани ҳақида ёзганларига ишонмаслик учун ҳеч қандай сабаб йўқ, бу қимматли маълумотлардан кўз юмиш, уларни ҳисобга олмаслик ғайририилмий иш бўлган бўлур эди. Айнан ана шу ҳол, яъни Ҳусайн Бойқаронинг Навоий шеърларини синчиклаб, нуктадонлик билан таҳрир қилгани Навоийга бу хусусда чиройли лутф ва муболага қилиш имконини берган ва “бу маъно гавҳарлари ул ҳазратнинг таъби баҳридину зехни қонидин ҳосил бўлди” дейишига асос бўлган. Ўша таҳрир бўлмаганда лутф ҳам, муболага ҳам бўлмас эди, зеро, бор нарсани ошириб кўрсатиш, у ҳақда муболага қилиш

⁷ Абдуғафуров А. “Ҳазойин ул-маоний” жумбоқлари \ \ Ўзбек тили ва адабиёти, 2000, 5-сон, 3-11-бетлар.

⁸ Ўша мақола, 11-бет.

мумкин, йўк нарсани ошириб-тошириб ҳам, у ҳақда муболаға қилиб ҳам бўлмайди.

Султон Хусайннинг Навоий шеърларини таҳрир қилиши билан боғлиқ маълумотлар шоирнинг бошқа асарларида ҳам учрайди. Бу хусусдаги қайдлар Навоийнинг айрим мактубларида ҳам бор. “Муншаот” таркибига кирган бир мактубини муаллиф қуйидаги байт билан бошлайди:

Ҳар бағир қоники, ҳажринида кўзумга айланур,

Кўз ани тўқкач, бағир янглиғ ҳамул дам боғланур.

Мактуб ёзишдан кўзлаган асосий муддаосини изҳор этиш билан бир қаторда у юқоридаги байтни ёзганини айтиб, султондан уни ислох қилишни (Навоий таҳрир маъносида ислох сўзини қўллайди – Қ.Э.) сўрайди: “Бу матлаъ воқеъ бўлуб эрди... Бу маҳжур кул айтқонимга ислох умид тутармен...”⁹

Шоир “Бадоеъ ул-бидоя” девонига ёзган дебочасида ҳам девонга кирган шеърларнинг шох томонидан таҳрир қилингани ҳақида ёзган. Маълум бўладики, бундай таҳрир Навоий ва Султон Хусайн Бойқаронинг ижодий ҳамкорлигида одатий ҳол бўлган. Шоир ўзининг шеърларини, ҳатто юқорида кўрганимиздек, бир байтини ҳам унинг назаридан ўтказишга интиланган. Шундай экан, “Хазойин ул-маоний”га кирган шеърларнинг таҳририда, умуман, мажмуанинг тузилиши жараёнида Хусайн Бойқаронинг иштирок этганига шубҳа бўлиши мумкин эмас. Дебочада бу улкан иш султоннинг ҳукми ва фармони билан амалга оширилгани айтилади: ...ҳукми казожараёну фармони вожиб ул-изъон бу банда отиға ул султони соҳибқирондин етишти...” Юқорида тилга олинган мақолаларнинг бирида бу масалага ҳам тўхталиб ўтилган. Муаллиф бундай ҳукмлар аслида бўлмаган, деб ҳисоблайди, Навоийнинг бу тўғрида ёзганларини ўзиға хос бир бадийий санъат, фахриянинг бир кўриниши сифатида баҳолайди ва шундай ёзади:

“Навоий ўзи тузган “Бадоеъ ул-бидоя” ва “Наводир ун-нихоя” девонлари дебочаларида (буни муаллиф Навоийнинг сўзларидан қилиб чиқиб айтган, аслида “Наводир ун-нихоя” дебочаси ҳали топилган эмас – Қ.Э.) ва кейинчалик бу девонлардаги шеърларни ҳам ўзида жамловчи ва тўрт мукамал девон мажмуаси “Хазойин ул-маоний” учун битган дебочада Султон Хусайн Бойқаронинг махсус “ҳукми” ҳақида сўз айтган. Бизнингча, аслида бундай ҳукмлар бўлган эмас, у айтилганидек, фахрия санъатининг Навоий кашф этган бир гўзал кўринишидир”.

Агар чиндан ҳам Навоий дебочаларида шоир девонларининг Султон Хусайн Бойқаронинг фармони билан тузилгани ҳақида ёзилган сўзлар бир усул, бадийий санъат бўлса, улар ўша дебочаларда қолган, шоир бу ҳукм, фармонлар ҳақида бошқа сўз юритмаган бўлар эди. Ҳолбуки, улар ҳақида Навоий ўзининг бошқа асарларида ҳам ёзади ва бу маълумотлар шундай ҳукмларнинг чиндан ҳам бўлганлигига шубҳа қолдирмайди. Яна “Муншаот”га мурожаат қиламиз ва ундаги бир мактубда битилган мана бу сўзларга эътибор қаратамиз: “... бу фақири ҳақирға бир нишони олийшон юборилиб эрди... Мазмуни буқим: “Паришон абётингни жамъ қилиб, Мавлоно Султонали Машҳадийға ёздуруб, ҳазратимизға юборгил”¹⁰. Кўриб турганимиздек, бу ерда аниқ-равшан қилиб “нишони олийшон” дейилмоқда. Ўша давр расмий услубида “нишон” сўзи ҳукм ва фармонларга нисбатан қўлланади. Мактубда

⁹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 9-жилд, 569–570-бетлар.

¹⁰ Ўша ерда.

султоннинг ушбу фармонининг бажарилиши кечиккани тўғрисида сўз боради. Навоий бунинг “фармонбардорлик ботроқ суръат боғламади” деб ифодалайди. Бунинг сабабини тушунтириш ва узр сўраш учун Мир Хусайн Бовардийни юбораётганини айтади:

“Ва лекин чун ул хизматгорлиг сурати кечрок зоҳир бўлди ва ул фармонбардорлиг зуҳури ботроқ сурат боғламади – анинг сабабин адо қилғали ва боисин арзга еткурғали ёри азиз Мавлоно Мир Хусайн Бовардийниким, юзи ул даргоҳ туфроғидин куёшқа етиб эрди ва боши ул боргоҳ саждасидин фалақдин ўтуб эрди – илтимос қилилдиким, иқболосо қуллукқа мутаважжих бўлғай ва бу муқассир қул тақсири узрин қўлғай. Умид улким, узрихоҳ макбул кўрунғай ва узр макбул тушғай”.

Демак, Навоийнинг ҳукмлар ҳақида битган сўзлари бадийи усул, фахрия санъатининг бир кўриниши эмас, балки бор гап, ҳақиқатдир. Шундай бўлмаганда юқоридаги мактубни ёзишга ҳам, узр сўраш учун махсус бир кишини юборишга ҳам ҳоҷат бўлмас эди.

Шуни қайд этиш лозимки, “Хазойин ул-маоний”ни ўрганиш билан боғлиқ муаммолар фақат юқоридагилар билан чекланмайди. Яна бошқа бир қатор масалалар ҳам борки, уларни тадқиқ этиш навбатдаги вазифалардандир.

РЕЗЮМЕ. Мақолада “Хазойин ул-маоний”нинг яратилиш тарихига оид баҳслар давом эттирилади ва уларга муносабат билдирилади.

РЕЗЮМЕ. В статье автор продолжает полемику об истории создания “Сокровищницы мыслей” и приводит своё отношение к высказанным мнениям.

RESUME. The article continues the debate on the history of the creation of “Khazayn ul-Maoniyy” and disputes are treated.

Таянч сўз ва иборалар: “Хазойин ул-маоний”, девон, дебоcha, муаммо, тахир, фахрия санъати.

Ключевые слова и выражения: “Сокровищница мыслей”, диван, вступление, муаммо, редактирование, поэтическая фигура фахрия.

Key words and word expressions: “Khazayn ul-maoniyy”, devon, debocha, problem, editing, honorary art.

Эргаш ОЧИЛОВ ШАЙБОНИЙ ИЖОДИДА НАВОИЙ АНЪАНАЛАРИ

Навоийдан кейинги ўзбек шеърятини Навоий билан бўйлашиб, Навоийга эргашиб, Навоийдан таъсирланиб, Навоийдан илҳомланиб келгани маълум. Мумтоз сўз санъатимизда Навоий ижодидан у ёки бу даражада баҳраманд бўлмаган, ижод йўлида уни ўзига йўлчи юлдуз деб билмаган қалам ахлининг ўзи йўқ дейиш мумкин. Навоий ҳамма интиладиган, лекин ҳеч кимнинг қўли етмайдиган юксак чўкки бўлиб қолди. Шох-шоир Муҳаммад Шайбонийхон ижоди ҳам бу таъсир қирраларидан холи эмас.

Шайбонийхон йирик давлат арбоби, мохир ва жасур саркарда бўлибгина қолмай, ўз даврининг барча диний ва дунёвий илмларидан етарли даражада хабардор фозил киши, илму адабиёт, маданият ва санъатга ҳомийлик қилган, ободончиликка эътибор берган илғор фикрли ҳукмдорларидан эди. Ўзи ҳам бадийи ижод билан шуғулланган бўлиб, унинг Шарқ мумтоз шеърятини машҳур беш жанрдаги асарлар – 320 ғазал, 16 рубоий, 13 туюк, 11 тўртлик, 5 таърих ва 48 муаммони ўз ичига олган тугалланмаган девони бизгача етиб келган.

Муҳаммад Шайбоний ижодига Аҳмад Яссавий, Сулаймон Бокиргоний, Имодиддин Насимий, Лутфий, Алишер Навоий каби шоирларнинг асарлари кучли таъсир ўтказган. Форс-тожик сўз санъаткорларидан эса Саъдий Шерозий, Амир Хусрав Деҳлавий, Фаридиддин Аттор, Ҳофиз Шерозий асарларини севиб ўқигани шеърларидаги ишоралардан маълум.

Шайбоний ижодида китобий, дабдабали сўз ва иборалар, мураккаб жумлалар деярли учрамайди. Шох-шоир шеърияти ҳаётий тимсолу ташбехларга бойлиги, тилининг халқ жонли тилига яқинлиги, фикрларининг содда ва самимийлиги билан алоҳида ажралиб туради. Тадқиқотчилар ҳақли равишда таъкидлаганларидек, Шайбоний ва шайбонийлар даври адабиётидан бошлаб адабий тилининг халқ жонли тилига яқинлашгани, соддалашгани кузатилади. Туркий шеърятга хос соддаликни ҳам бунга сабаб қилиб кўрсатиш мумкин.

Шайбонийхон ҳаёти ва ижоди бўйича номзодлик диссертацияси ёзган Мунира Шарипова шох-шоир шеърларини мавзусига кўра ишқий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий деб уч гуруҳга ажратиш мумкинлигини айтади. Анъанага кўра, ишқий шеърлар девонда асосий ўрин тутади. Албатта, уларнинг кўпчилиги буюк салафларга эргашиб, улар таъсирида анъанавий вазну услубда ёзилган. Айни пайтда, бу шеърларда муаллифнинг ўзигагина хос бўлган услуби, баён тарзи, ифода усуллари, ташбеху тимсоллар олами, содда ва тушунарли тил, халқона раво ва жарангдор оҳанг, ҳассос ва жозиб рух яққол сезилиб туради.

Ғазалларидан бирида:

Бу Шайбонийга Биноий дер: навое қилингиз,

Чун Навоийга мурассаъ сўзлари осон эрур. –

деб ёзган Шайбоний ижодига Алишер Навоий чиндан ҳам кучли таъсир ўтказган. Бу таъсир қирралари уч йўналишда намоён бўлади: 1) “Мавлоно Алишер айтур” деб улуғ салафининг бирор байтини эпиграф сифатида олиб, кейин шу ғазал вазни, қофия ва радифида шеър битади; 2) шоир ғазалларига татаббулар қилади; 3) Навоий асарлари таъсирида шеърлар ёзади. Масалан:

Мавлоно Алишер айтур:

Ё қошингга қатл учун зийнат фаровон айладинг –

Қим, ҳам эттинг ложсுவарди, ҳам зарафшон айладинг¹.

Шундан кейин айни ғазалга эргашиб ёзилган ўз ғазалини келтиради:

Қошларининг ўқида кина фаровон айладинг,

Юрокимни чок этиб, саҳфа зарафшон айладинг².

Ҳар икки ғазал ҳам рамали мусаммани мақсур вазнида (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун). Ҳар иккала ғазал ҳам 7 байтдан. Шайбоний салафи ғазалининг барча қофияларини айнан сақлаган: фаровон, зарафшон, пайкон, пинҳон, жон, хиромон, кон, афгон. Шайбоний ўз ғазалида гоҳ Навоий ғазалидаги фикрларни давом эттириб, уларнинг янги қирраларини очади, гоҳ мутлақо янги байтлар тизади. Чунончи, Навоий ўз

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижод уйи, 2011, 352-бет. Бундан кейин мақсуд нашрга мурожаат қилинганда жилди ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

² Siban Xan Divani (Inceleme – Metin – Dizin – Tipkibasim). Dr. Yakup Karasoy. – Anqara, 1998, S. 169. Бундан кейин мақсуд нашрга мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

ғазалининг иккинчи байтида маҳбубанинг икки қошини икки ёйга, кипригини ўққа, ғамзасини эса ўкнинг учига ўрнатиладиган учлик темирға ўхшатади:

*Бўйла икки ё учун соз айлабон кирпикдин ўқ,
Ғамзалар нешидин ул ўқларға пайкон айладинг.*

Шайбоний эса бу ташбехни давом эттириб, юзинг лавҳида икки ёй ёзилганининг ўзи ажиб эди, сен яна унга ғамзангни пайкон ҳам қилдинг дейди:

*Лавҳи юзунгда ажабдур бу ёзилгон икки ёй —
Ким, нетиб ёзиб бу ёй, ғамзангни пайкон айладинг.*

Шу тариқа байтма-байт Навоий фикру ташбехлари давом эттирилиб, ташбехларининг янги кирралари очила боради. Баъзида эса ўз даврининг мавжуд воқелиklarини ташбех ўлароқ ғазал қатига сингдириб юборади. Жумладан, салафи ғазалининг тўртинчи байтида маъшуканинг лабини жонбахшу ғамзасини жон офати қилгани ҳақида сўз боради:

*Оллоҳ-Оллоҳ, то не фикр эттингки, лаълу ғамзадин,
Бирни жонбахшу бирини офати жон айладинг, —*

у Ҳиротга кириб келиши муносабати билан бу шаҳар гўзаллари лаби билан фитна қўзғаб, икки зулфини икки кўз учун бало қилди дейди:

*То Ҳирининг ҳўблари лаълинда қилди фитнани,
Бу ики зулфда ики кўз офати жон айладинг.*

Ғазаллар макталарида эса ўзаро тафовутни кўрамай. Навоий ҳаддан зиён нола-фиғон қилганинг учун ёр безор бўлганидан сени эшигидан ҳайдаб солди деса:

*Эй Навоий, ёр агар қовдурди андин, англаким,
Қўйида ўтган кеча ҳаддин қўп афгон айладинг, —*

Шайбоний эса ёр сенга лутф этса-этмаса, фарёд чекканинг қадар умидсиз бўлма деб, некин фикрларни илгари сурди:

*Эй Шайбоний, ёр агар лутфини қилса-қилмаса,
Бўлма навмид шиқиди ончаки, афгон айладинг.*

Ёки:

Мавлоно Алишер айтур:

*Ул зақанни упуя гулгунадин наззора қил —
Ким, эрур бир олмаким, ранги эрур оқу қизил (2,380).*

Жавоби ҳазрати соҳибқирон:

*Сунъи Ҳақни билмаган, гул юзини наззора қил,
Кимдин олди рангу бу гунча сифат оқу қизил (180).*

Ушбу ғазалларнинг матласидаёқ муайян тафовутлар ва ўзига хосликлар кўзга ташланади: Агар Навоий ёрнинг упуя-элик сурилган няги ярми оқу ярми қизил олмага ўхшайди деса, Шайбоний Ҳақ санъатини билмасанг, маҳбубанинг гўзал чехрасига бок: у бу бекиёс гўзалликини, гунча каби оқу қизилликини кимдан олди?

Кейинги байтида Навоий қуриб, суякка айланган жисмим тарокдай бошдан-оёқ тилга айланса ҳам зулфининг савдоларини баён этишга ожизлик қилади деб муболага қилади:

*Ожиз ўлай зулфининг савдолари тақриридин
Гар қуруғ жисмим тарок янглиғ саросар чекса тил.*

Шайбоний эса боғ ичида сарвкоматларнинг жилва қилиб юришини кўрганинг билан тилингни қаламдек йўнсанг-да, уларнинг юздан бирини тасвирлаб беролмайсан дея ўзига хос ташбех қўлайди:

*Боғ ичида сарвқадларким кўрарсен жилвагар,
Юзда бир тақририн этмас бу қаламтек йўнса тил.*

Шу тарика кейинги байтларда у ўзининг буюк салафи билан ижодий мусобақалашиб, оҳорли фикру ташбехлар силсиласини тиза боради.

*Неча ўзни ёшуруб, чин юзга солиб гунчадек,
Тангдилларга боқиб, хандон бўлуб бир ҳам очил.*

Маълум бўладики, Шайбоний Навоийнинг аввал муайян матласини келтириб, кейин айна вазн, кофия ва радифда унга жавоб қилган ғазалларида буюк салафининг фикрларини давом эттириш, ташбехларининг янги кирраларини очишни ният қилган. Лекин, кўриб ўтганимиздек, улар курук таклид доирасида қолиб кетмай, шох-шоир ўз истеъдоди кирраларини намоён эта олган ва ўзига хос равишда Навоий “панжасига панжа” ура олган.

Шайбонийнинг ҳам ўз тафаккур олами, ўз ташбехлар силсиласи бўлган. Ўзига хос фикр ва қарашга эга бўлгани туфайли Навоий ғазалларидан таъсирланиб ва илҳомланиб, айна қолипда оҳорли ғазаллар ярата олган. Яъни Навоий фикру ташбехларидан хайратга тушган ҳолда уларни ўзига хос равишда давом эттириш ва янгидан-янги кирраларини очиш мумкинлигини амалда исботлаган.

Шайбонийнинг қатор ғазаллари эса, гарчи уларда Навоий таъсирига ишора қилинмаган бўлса-да, улуғ шоир ғазалларига татаббудир. Масалан, Навоийнинг машҳур:

Кўкрагимдур субҳнинг пироханидин чокрок,

Кипригим шабнам тўқулган сабадин намнокрок (2,331), – байти билан бошланадиган ғазали таъсирида:

Кўнглум ўлди гунчанинг очилгонидин чокрок,

Ашқи тўлгон сабзалардин кўзларим намнокрок (173), – матлалаи ғазалини ёзади. Навоий “Кўксим тонг кўйлагидан ҳам чокрок, кипригим эса шабнам тўқилган майсадан намрок” деб муболага қилса, Шайбоний эса “Кўнглим очилган гунчадан кўра чокрок, кўзларим эса шабнам сувига тўлган майсадан намрок” дея янги ва ўзига хос ташбехлар қўллади. Шайбоний ғазали шу тарзда ўзига хос тимсолу ташбехлар орқали давом этади. Мисол тариқасида ғазалларнинг мактасини олиб кўрайлик:

*Неча ўқлосанг, Навоий кўнгли захминроқ бўлур,
Кўрмадук захмеки, теккан сойи бўлғай чокрок.*

Бу Шабонни ул париваши кўзга илмас ҳеч замон,

Бил, паришон зулфидин кўнглум эрур ғамнокрок (173–174).

“Навоий кўнгли кипрининг ўки теккани сари жароҳатроқ бўлади, теккан сари чокрок бўлган яна бир жароҳатни кўрмадик”, – деб ёзса, Шайбоний “У париваши Шайбонийни сира кўзига илмайди, шунинг учун кўнглим унинг паришон зулфидан ҳам кўра ғамнокрок” дейди. Кўриниб турганидек, бир вазну кофияда бўлгани билан ҳар икки ғазал мазмунан янги ва ўзига хосдир.

Шайбоний Навоийнинг машҳур “топмадим” радифли ғазалига ҳам ўзига хос оҳорли татаббу қилади:

*Мехр кўп кўргуздум, аммо, меҳрибоне топмадим,
Жон босе қилдим фидо, ороми жоне топмадим (1,433).*

Дарёи ишқингни кезиб, ҳаргизки поён топмадим,

Мен мубтало гирдобиди қолдимки, дармон топмадим (198).

“Бўлғойму экин” радифли ғазалига ҳам ғўзал татаббу қилади:

*Ҳажр шомидин қоронғуроқ тун ўлғайму экин?
Ў Раб, ул тундин халос ўлган кун ўлғайму экин?! (6,480)*

*Зулфи ҳажридин қоронғуроқ тун ўлғайму экин?
Ой юзининг ламъасидек бир кун ўлғайму экин? (229)*

Шоҳ-шоирнинг бир катор ғазаллари эса буюк салафи таъсирида яратилган. Чунончи:

*Ёрким, кўрди юзини соф май кўзгусида,
Май ичиб, сармаст ўлсам ушбу ёр ўтрусида (243), –*

байти Навоийнинг машҳур “Ёр жамолин майда кўр деб жомдин чиқти садо” (1,22) мисраси таъсирида яратилгани кўриниб турибди.

*Ёр дедиким, бошинги қил фидо, қилдим анга,
Ҳар не бўлса ёрлиг андоғ қилай бош устина (255), –*

байти эса Навоийнинг:

*Мен қачон дедим вафо қилгил манга, зулм айладинг,
Сен қачон дединг, фидо бўлгил манго, бўлдум санга (1,37), –*

байти таъсирида ёзилган.

Шайбонийнинг:

*Ёз фаслида ичолим, умрда йўқтур вафо –
Ким, вафо кўрмади ҳеч булбул гули худрўсида (243), –*

мисралари эса Навоийнинг:

*Навбаҳори даҳрга қўйманг кўнгулким, йўқ вафо
Не гули бўстониди, не лолаи худрўсида (4,549), –*

байтидан илҳомланиш самараси.

Маълум бўладики, Навоийнинг Шайбоний ижодига таъсири халаф шоирнинг салаф шоир муайян ғазали матлаини келтириб, ўша вазну кофияю радифда ғазал ёзиб, ўзи илҳомланган ғазалдаги фикрларни давом эттириши ва ривожлантириши, тимсолу ташбеҳларнинг эса янги кирраларини очишида; устоз сўз санъаткори ғазалларига татаббу қилиб, айна мавзуда ўз қаламини кучини синаб кўришида ва улуг шоир таъсирида навоён байту мисралар тизишида ёрқин намоён бўлади. Албатта, мавзуга чуқурроқ кириб, икки шоир ижоди киёсий таҳлилини теранлаштира, бу таъсирнинг бошқа жиҳатлари ҳам чиқиб келиши табиий. Мазкур мақола бу борадаги дастлабки кузатишлардан иборат.

РЕЗЮМЕ: Мақола Алишер Навоий меросининг Шайбоний ижодига таъсирининг айрим кирралари таҳлиliga бағишланган.

РЕЗЮМЕ. В статье проанализированы некоторые аспекты влияния творчества Алишера Навои на творчество Шейбани.

RESUME: The article analyzes some aspects of the impact of Alisher Navoi's legacy on Shaibani's work.

Таянч сўз ва иборалар: Навоий, Шайбоний, анъана, таъсир, ўзига хослик, маҳорат, ғазал, татаббу, ташбеҳ, матла, вазн, кофия, радиф.

Ключевые слова и выражения: Навои, Шейбани, традиция, влияние, своеобразие, талант, газель, татаббу, сравнение, первая строка, метрический размер, рифма, редиф.

Key words and word expressions: Navoi, Shaibani, tradition, influence, originality, skill, ghazal, tatabbu, tasbeh, matla, vazn, rhyme, radif.

“БОБУРНОМА”ДА МУРАББИЙ ВА МУҚАВВИЙ ТАЛҚИНИ

Даҳо сўз санъаткори Бобурнинг мухташам “Бобурнома” мемуари ўзбек тили тарихини ўрганиш бўйича ҳам муҳим манба, бой ҳазина ҳисобланади. Адибнинг асар матнида сўз, ибора, сўз бирикмаси, гап каби тил бириклари, ўз ва кўчма маъно англатувчи сўзлар ёрдамида ижод қилган бадий воситалар ҳамда ифодаларни қўллаши билан боғлиқ маҳоратининг айрим жиҳатлари мамлакатимиз ва хорижлик тилшунос ва адабиётшунослар томонидан маълум даражада ўрганилган¹.

“Темурийлар Уйғониш даври ва “Бобурнома” номли монографиямизни ёзиш жараёнида Бобур мемуар матнида ҳам адиб, ҳам шоир сифатидаги маҳоратини ишга солиб, алоҳида завқ ва марок ҳамда шохона илтифот билан қўллаган, ҳозирги тилшуносликда тенг боғланишли сўз бирикмаси деб юритиладиган *мураббий* ва *муқаввий* бирикмаси диққатимизни ўзига тортди. Бу бирикма, биринчидан, мемуар матнида ўзида нихоятда бой ижобий бўёқдорликни ифодалаб келган бўлиб, маълум маънода эса ижтимоий-сиёсий, моддий ва маънавий, таълим-тарбиявий, дидактик маъноларни, умуман, темурийлар Ренессансининг умумбашарий ғоялари, қадриятларини ҳам билдириб келганини кўриш мумкин. Иккинчидан, муаллиф бу бирикмани мемуарда темурийлар Уйғониш даврининг ҳукмдорлари, маликалари ва шу даврнинг етакчи давлат ҳамда дин арбоблари, даҳо сўз санъаткорлари, йирик мулкдорларига нисбатан сифатлаш тарзида қўллаган – ушбу бирикма ўша даврда уларнинг моддий ва маънавий соҳада олиб борган кенг миқёсдаги бунёдкорлик фаолиятлари, юксак маънавиятлари, ноёб фазилатлари, саховат ва ҳимматлари, мурувват ва матонатлари, маълум маънода эса сиёсий иродаларини ҳам ўзида мужассам этган. Айни пайтда, рамзий маънода айтадиган бўлсак, қадимда ҳам саҳийлик, бағрикенглик, мурувват ва футувват ғояларини тарғиб қилган, ҳам уларни амалда тенгсиз даражада кўрсатиб берган ва оқибатда шундай эзгу одат ва қадриятларга асос солган Ҳотам Тойи, Бармакийлар каби олижаноб зотларга ишора қилади ҳамда ислом маърифати анъаналарини ўзида ифодалайди.

Бобур *мураббий* ва *муқаввий* бирикмасини мемуарда санъаткорлик билан илк марта темурийлар Уйғониш даврининг йирик мутасаввифи Хожа Аҳрор Валий фаолиятининг бир жиҳатини ёритишда қўллаган. Асарнинг бошқа тарихий шахслар тасвири билан боғлиқ тарихий воқеалар баёнида эса Султон Ҳусайн Бойқаро, Хожа Яхё, Аҳмад Ҳожибек, Алишер Навоийга нисбатан тўғридан-тўғри қўллаган. Соҳибқирон Амир Темур, Абдурахмон Жомий, устози Хожа Мавлоно Қози ва ўзига нисбатан эса мақсадини ишора билан ифодалашга ҳаракат қилган. Яъни уларнинг мураббий ва муқаввий сифатидаги юксак фазилатлари ва ҳаракатларини бу зотлар ҳақида ёзган маълумотларида ифодалаб берган.

¹ Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура. – М., 1982. С. 207; Стеблева И.В. Тюркская поэтика: этапы развития: VIII–XX вв. – М.: Восточная литература, 2012. С. 200; Бобур энциклопедияси. – Тошкент: Шарқ, 2017, 155–159-бетлар; Холмонова З. “Бобурнома” лексикаси. – Тошкент: Фан, 2007. – 72 бет; Ражабова Б. Муштарак адабий ҳодисалар. – Тошкент: Мухаррир, 2019. 112–127-бетлар.

Мазкур сўзлар арабча бўлиб, *мураббий* сўзи ўзида “тарбиячи, устоз, муаллим”², *муқаввий* эса “куч берувчи, қувват берувчи, қувват берадиган; мадад берувчи”³ сингари маъноларни акс эттиради. Таникли рус шарқшуноси М.Салье “Бобурнома”ни рус тилига таржима қилар экан, мохир таржимон бўлишига карамай, таржима жараёнида мураббий ва муқаввий бирикмаларининг асл маъноларини беришда қийналган бўлса керак, турли ўринларда уларни турлича ўгирган. Натижада Бобур таърифлари таржимода ўз маъно доираси ва кирраларини тўлиқ сақламаган. Масалан, Бобур “Улуғи улуғига мураббий бўлди, кичиги кичикига муқаввий” деб берган хабарни М.Салье қуйидагича таржима қилган: “Старший стал покровительствовать старшему (царевичу), младший поддерживал младшего”⁴. Бошқа бир ўринда эса қуйидагича: “Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхий Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбияти ва таквияти била мунча тараккий ва шухрат қилдилар”. М.Салье таржимасида: “Неизвестно, существовал ли когда-нибудь другой такой пособник и покровитель людей науки и искусства, как Алишер бек. Устад Кул Мухаммед, Шейх Нойи и Хусейн Уди, великие мастера в игре на инструментах, снискали столь большую славу и успех благодаря помощи и поддержке Бека”⁴.

Бу бирикмага тилшунослик фани нуктаи назаридан ёндашадиган бўлсак, бирикма синтактик бирлик бўлиб, *мураббий* ва *муқаввий* шахс отларидан тузилган, *ва* тенг боғловчиси билан боғланган тенг боғланишли бирикмадир. Агар бирикмани ташкил қилган сўзларни тарихий ҳамда синхрон аспектлар билан ўргансак, замонавий тилшуносликда *мураббий* шахс оти морфологиянинг, *ва* тенг боғловчиси эса синтаксиснинг ўрганиш объекти саналади. Мураббий сўзи бугунги адабий тилимизнинг оғзаки ва ёзма шаклида тез-тез қўлланадиган шахс оти ҳисобланади ва *устоз*, *ўқитувчи*, *тарбиячи*, *уста* сўзлари билан эквивалент сифатида бирдек қўлланади. Бобур ўз мемуарида қўллаган даврдан ҳозирги давргача англатиб келган луғавий маъносида ҳам деярли ўзгариш бўлмаган. Аммо *муқаввий* шахс отига нисбатан эса бундай деб бўлмайди. Сабаби шуки, муқаввий шахс оти бугунги кунда архаик сўзга айланган ва лексикологияда эскирган сўзлар сифатида ўрганилади. Мазкур сўз “Бобурнома”да темурийлар Уйғониш даврининг фаол фаолият олиб борган тарихий шахслари тасвирида, уларнинг юксак фазилатларини очиб, инсоний қиёфаларини кўрсатиб беришда ҳамда умумбашарий ва халқчил ғояларни аниқ ифодалашда, тараннум қилишда муаллифнинг ўзига хос тасвир баёнида ишлатилган. *Муқаввий* сўзи асарда, саховат, муруват,

² Шамсиев П., Иброхимов С. Навоӣ асарлари луғати. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 417-бет; Ўзбек тилининг изохли луғати. Беш жилдли. 2-жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2008, 643-бет; Словарь таджикского языка (X – начало XX века). В 2-х т. Т. 1. А.-О. – М.: СЭ, 1969, С. 708.

³ Шамсиев П., Иброхимов С. Навоӣ асарлари луғати, 437-бет; Словарь таджикского языка. С. 792.

⁴ Бобур-наме. Перевод М.Салье. Изд. 2-3. – Ташкент: Главная редакция энциклопедии, 1993. С. 62.

⁴ Ўша ерда, 179-бет.

бахшиш, инсоният сўзлари билан эквивалент сифатида қўлланган ўринлар ҳам мавжуд.

Бобур мемуар матнида мазкур бирикмани, асосан, икки кўринишда қўлагани кузатилади, яъни матнда *мураббий ва муқаввий* сўзларини тенг боғланишли бирикма ҳамда боғловчиларсиз алоҳида-алоҳида сўз шаклида қўллашдир. Бу тенг боғланишли бирикмани ташкил қилган икки сўз бирга қўлланилганда ҳам маъно кирралари ва даражаларида ўзаро фарқлар мавжуд бўлиши ҳам мумкин – бу фарқли ҳолат асарда битилган маълумот ёки лавҳанинг умумий мазмунидан келиб чиқади. Масалан, мемуар матнида *мураббий ва муқаввий* шаклида қўлланса-да, *мураббий* сўзининг маъно даражаси берилган маълумотда *муқаввий* сўзига нисбатан устунроқ бўлиши мумкин ёки маълумотда *муқаввий* сўзининг маъно даражаси эса *мураббий* сўзига нисбатан кенгрок бўлиши ҳам мумкин. “Бобурнома”да бу фарқли ҳолатга мисол тарикасида темурийлар Уйғониш даврининг йирик диний арбоби ва “Темурубекнинг юртида”, яъни Мовароуннаҳр ва Хуросонда кўплаб мулклар эгаси бўлган, темурий ҳукмдорларнинг давлат бошқаруви, давлат хазинасининг кирим-чиқими, мулку миллат ишиларига диний раҳнамолик қилган, ўзига хос кучли таъсирга эга бўлган шайх Хожа Ахрори Валийнинг темурий ҳукмдор Султон Аҳмад Мирзонинг салтанатни адолатли бошқариши, эътикод ва ҳидоят, тарикат ва шариат йўлларида адашмаслиги, чекинмаслиги ҳамда рухий камолоти учун мураббийлик, яъни тарбиячилик, раҳнамолик қилиши тўғрисида айтилган маълумотни келтириш мумкин. Лекин Бобур мазкур маълумотида ҳар иккала шахс отларини бирдек, яъни тенг боғланишли бирикма шаклида қўллаган, тарихий лавҳада эса асосий маъно урғуси кўпроқ мураббий сўзига тушган: “Ҳанафий мазҳаблик, покиза эътикод киши эди, беш вақт намозни бетарк ўтар эди... Ҳазрати Хожа Убайдуллога иродати бор эди. Ҳазрати Хожа мураббий ва муқаввий эдилар. Бисёр муаддаб бор эди, алалхусус, Хожа мажлисида тизи бир-бир тизига ёвуткаган эмастур. Бир навбат Ҳазрати Хожа суҳбатига бир хилофи одат оёғини ёвутка ёлтурбутур. Мирзо кўпқондин сўнг Ҳазрати Хожа буюрубтурурларким, Мирзо ўлтурғон ерни боккайлар, бир сўнгак бор экандур.

Ҳеч нимарса ўқуғон эмас эди, оми эди. Бовужудким, шаҳрда улғайиб эди, турк ва содда эди. Таъдин баҳраси йўк эди. Одил киши эди. Ҳазрати Хожанинг ҳам аёғлари арода эди. Аксар муҳиммат шаръ тарки била файсал топар эди. Аҳд ва қавлига рост ва дуруст эди. Ҳаргиз андин хилофе зоҳир бўлмади”⁵.

Агар мазкур лавҳага диққат қилсак, Бобур Ҳазрати Хожага нисбатан *муқаввий* сўзини қўллашида ҳам ўзига яраша сабаб ва оқибат бор бўлиб, Ҳазрати Хожанинг гоҳида ҳукмдорга, давлат хазинасига ҳам қувват берувчи, мадад қилувчи йирик сармоядор эканлигига ҳам ишора қилган, умуман, бу каби жиҳатлар “Бобурнома”да яхши ёритилган. Масалан, мемуарда улуғ амир Алишер Навоий ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро хазинасидан улуш олмай, балки хазинага мадад берувчи муқаввий эканлиги ишонарли битилган. Чунки Бобур ҳукмдорларнинг “ҳалл ва ақди”ини ҳис қилган подшоҳ сифатида давлат хазинасига оид ҳолат, одат, русумни яхши билган ёки рўй берган фавқулодда вазиятлар туфайли юзага келган иқтисодий тангликнинг ечимини топишда йирик мулкдорларнинг

⁵ Б о б у р. Бобурнома. – Тошкент: Шарк, 2002, 44-бет. Бундан кейинги мисоллар ҳам аини нашрдан олинб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

мукаввийлиги зарур бўлиб қолишини ҳам тушунган. Унинг ўзи ҳам ҳаётда бу каби воқеаларни бошидан ўтказган. Масалан, жуда танг шароитда Фон малики ҳамда Хисравшоҳ сингари йирик мулкдорлардан мадад кутган, ҳатто, унинг “яхшилик” радибли машҳур ғазали ҳам худди шу ҳолатлар таъсирида ёзилгани мемуарда баён қилинган: “Фон малики қарам ва саховат ва хизматкорлик ва инсоният билан машҳур ва маъруф эди. Султон Маъсуд Мирзо, Султон Хусайн Мирзо Ҳисор устига келганда, иниси Бойсункур Мирзога Самарқандга бу йўл билан бориб эди. Фон малики етмиш-саксон от пешкаш қилди. Ўзга хизматкорликларни ҳам ушбу йўсулук қилди. Менга бир фурудрок от юбориб, ўзи ҳам келмади. Бизга етканда саховат билан машҳур бўлган эл ҳасис бўлур. Мурувват билан мазкур бўлган элнинг муруввати унутулур. Хисравшоҳким, саховат ва қарам билан маъруф ва машҳур эди. Бадиъуззамон Мирзога не навъ хизматкорликлар қилгани мазкур бўлди. Яна Боки тархонга ва ўзга бекларга асру кўп инсоният ва бахшишлар кўрсатти. Икки навбат анинг вилотидин убуригимиз воқия бўлди. Бизнинг абнойи жинсимиз демайки, адно навқаримизга қилган инсониятни бизга қилмади, балки навқаримизча бизни кўзга илмади. Байт:

Ким кўрубтур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилик,

Кимки, ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилик” (78–79).

Яна “Бобурнома” матнида *мураббий* ёки *муқаввий* деб алоҳида-алоҳида сўз шаклида ҳам қўлланган. Буни теурий ҳукмдорлар билан Ҳожа Убайдуллонинг авлодлари ўртасида кечган муносабатлар асносида Ҳазрати Ҳожа Аҳрор фарзандларининг хонадонидан вужудга келган зиддиятга вазият сабаб пайдо бўлган парокандалик, мулккий муносабатлар билан боғлиқ муаммоларни батафсил тасвирлаган парчаларда кўриш мумкин. Бу ҳолат тўғрисидаги хабарни мемуарнинг теурий ҳукмдор Султон Али Мирзо ҳақида битилган лавҳасида ўқиймиз: “Султон Али Мирзони Кўксаройга чиқариб, кўзларига мил торттилар. Жаррохнинг ихтиёри билан ё беҳост милидин Султон Али Мирзонинг кўзларига осиб етмади. Филҳол, изҳор қилмади. Ҳожа Яҳёнинг уйига борди. Икки-уч кундин сўнг қочиб Бухорога тархонларга борди. Ҳазрати Ҳожа Убайдуллонинг авлодининг орасида бу сабабдин таассуб тушти. Улуғи улуғига мураббий бўлди, кичиги кичикига муқаввий” (54).

Бунда Бобур тақир ва сажъ санъатлари воситасида нафақат адиблик, балки шоирлик маҳоратини ҳам кўрсата олган

Мемуарда *мураббий* ва *муқаввий* бирикмаси Самарқанд ҳокими Аҳмад Ҳожибекка нисбатан қўлланган маълумотда бу фозил ҳоким ўзининг мураббий ва муқаввийлигини фақат Самарқандда Алишер Навоийга кўрсатгани айтилган, аммо асарда муаллиф уни теурийлар Уйғониш даврининг мураббий ва муқаввий ҳокими сифатида ҳам таништирганини яққол сезиш мумкин. Чунончи: “Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммақтаб экандурлар. Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима билан Султон Абусаъид Мирзо Ҳиридин ихрож қилди. Самарқандга борди, неча йилким, Самарқандга эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввий эди” (132).

“Бобурнома”да теурийлар Уйғониш даврида Хуросон ҳукумати ва мамлакат девонида ва молиявий ишлар ҳамда кадрлар бошқарувида Алишер Навоийнинг ижобий таъсири, унинг амалга оширган мураббий ва муқаввийлиги, тарбия ва тақвияти каби ишларини шоҳ ва шоир Бобур хайрат ҳамда шоҳона илтифот билан баён қилган маълумотларда улуг амирга нисбатан *мураббий* ва *муқаввий*ни бирикма шаклида ишлатганини кўрамиз. Бунда ҳар икки сўзнинг маъносида ҳам ўзаро луғавий маъно

тенглиги сақланганини кўриш мумкин. Бобур Алишер Навоий зикри сабаб бошқа бирламчи манбаларда ҳам тилга олинган, шу даврнинг мусика санъати ҳазинасига катта ҳисса қўшган, устод унвонини олган Устоз Қўлмуҳаммад, Шайхий Нойи, Хусайн Удий каби санъат аҳли ҳамда темурийлар Уйғониш даврининг рангтасвир санъатини юксак даражага кўтарган, XV аср охири ва XVI аср бошларида рассомчиликда бир неча мактабларнинг шаклланиши ва бу давр маданий ҳаётида миниатюра соҳасида устодлик унвони билан яхши танилган Устод Камолиддин Бехзод, Шох Музаффарларнинг номи, уларнинг янги ижодий миниатюра йўналишига асос солиши, яратган бебаҳо санъатлари борасида ҳам маълумотлар келтирган. Демак, темурийлар Ренессанси Алишер Навоий раҳбарлик қилган илмий ва маданий муҳит ва унинг мураббий ва муқаввийлиги сабаб Устоз Камолиддин Бехзод, Шох Музаффарларга ўхшаш икtidорли рассомларни ҳам етиштирган (133).

Демак, юқорида таҳлил қилган лавҳалардан маълум бўладики, Бобур Хожа Аҳрори Валий ҳамда Аҳмад Ҳожибекка нисбатан қўллаган мураббий ва муқаввий бирикмасини энди улуг амир Алишер Навоийга нисбатан ҳам ишлатган ва улуг амирнинг ҳам вақт ўтиб мураббий ва муқаввийликда тенгсиз даражада кўтарилганини чексиз ҳурмат, эътироф, ҳайрат билан қайд этган. Бу маълумотнинг баъзи бир исботини, изоҳларини муаллиф “Бобурнома”нинг Ҳирот бўйлаб қилган сайри, саёҳати ва зиёрати ас этган лавҳада янада батафсил баён қилган. Хуллас, Бобур мемуарда қўллаган мураббий ва муқаввий, тарбияти ва тақвияти бирикмаларини фақат ўз асариди тилга олган темурийлар Уйғониш даври вакилларига нисбатан ишлатган ва бу ҳолат уларнинг яратувчанлик қобилиятларига ҳамда моддий ва маънавий соҳаларда амалга оширган бунёдкорлик, саховат, футувват, бахшиш характеридаги ишларига, ақл ва қўл ихтироларининг яратилиши, мамлакат бўйлаб жорийланишига ва кўпайишига бош қўшгани, молиялаштирганига ҳам ишоради. Яна шунини алоҳида қайд этиш керакки, Бобур бу бирикмани асарда илк марта Хожа Аҳрори Валийга, кейин Аҳмад Ҳожибекка ва Алишер Навоийга нисбатан қўллаган. Кизиғи шундаки, вақт ўтиб Бобурнинг ўзи ҳам атрофига турли илм, фан намоёндаларини ва шоир, адиб, муаррихларни, умуман, “аҳли фазл ва аҳли ҳунар”ни тўплаб, уларнинг илмий, ижодий ишларига мураббий ва муқаввийлик қилди ҳамда тарбияти ва тақвиятини амалга оширди. Бобурнинг моддий ва маънавий соҳадаги бунёдкорлик фаолияти, мураббий ва муқаввийлик ишлари мамлакатимиз ва хорижлик бобуршунос олимлар томонидан алоҳида эътироф этилган ҳамда ўрганилган. Масалан, британиялик таникли шарқшунос ва тарихчи Вильям Рашбрук уни “Ўн олтинчи асрнинг бунёдкори”, деб юксак баҳолаган ва олим Бобур ҳақида айнан шу номда⁶ кинматли асар ёзган. Бу асар Бобур номидаги халқаро жамоат фондининг мураббий ва муқаввийлигида инглиз тилидан ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр қилинган ва илмий муомалага киритилган.

Бобур подшоҳ ва адиб сифатида ҳам мураббий ва муқаввийликнинг маърифатини жуда яхши тушунган, аммо уларнинг таъсирига тушиб қилишларини кўп ҳам ёкламаган. Ҳатто, мемуарда ҳукмдорлар мураббий ва муқаввийлар қўлида “қўғирчоқ ҳукмдор” бўлиб қолиши мумкинлигидан ҳам огоҳлантириб лавҳалар битган.

⁶ Вильям Рашбрук. Ўн олтинчи аср бунёдкори (инглиз тилидан Ғ.Сатимов, Х.Сўфиевалар таржимаси). – Тошкент: Шарк, 2011.

Хулоса шуки, “Бобурнома” матнида муаллиф томонидан маҳорат билан қўлланган ҳар бир сўз, бирикма, ибора, гап каби тил бирликларига ҳам ўша давр ўзбек адабий тили қоидалари, хусусиятлари акс этган. Шу билан бирга, улар воситасида муаллиф халқ руҳи, миллий колорит, маданий муҳит, давр тараққиёти, Ренессанс ғояларини, эзгулик тушунчаларини ҳам талкин қилган. Бу фикр у маҳорат билан қўллаган *мураббий ва муқаввий* бирикмаларига ҳам тегишлидир. Бу бирикма муҳташам мемуарда темурийлар Уйғониш даврининг гениал шоири, улуғ амири, йирик мулкдори Алишер Навоийга нисбатан бир неча марта қўлланган бўлиб, ҳар бир ҳолатда унинг шахсиятидаги юксак нурли нукталарни кўрсатиб, аниқлаб туривчи ифода деб баҳолаш мумкин.

РЕЗЮМЕ: Мақолада Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” мемуарида темурийлар даврининг машҳур намоёндаларига нисбатан қўлланган *мураббий ва муқаввий* сўз бирикмасининг маъно доираси ва қирралари таҳлилга тортилган.

РЕЗЮМЕ. В статье проанализированы термины *мураббий* и *муқаввий*, использованные в мемуарах Заҳириддина Мухаммада Бабура “Бабур-наме” относительно известных представителей эпохи темуридов.

RESUME: The article analyzes the meaning and aspects of the phrase tutor and cover used in the memoirs of Zahiriddin Muhammad Babur “Boburnoma” in reference to the famous representatives of the Timurid period.

Таянч сўз ва иборалар: “Бобурнома”, сўз бирикмаси, мураббий ва муқаввий, таржима, эквивалент, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: “Бабур-наме”, словосочетание, мураббий и муқаввий, перевод, эквивалент, мастерство.

Key words and word expresions: “Boburnoma”, word combination, tutor and cover, translation, equivalent, skill.

Гулбаҳор АШУРОВА

АДАБИЙ-ЭСТЕТИК ИДЕАЛ ТИМСОЛИ ВА НАВОИЙ ОБРАЗИ

Дунё адабиёти тарихига назар солинса, бадий адабиёт барча замонларда ҳам кишилик жамияти ҳаётидаги катта ўзгариш ва эврилишларнинг акс садоси бўлиши баробарида, инсонни маънавий-ахлоқий камолотга етказишнинг энг таъсирчан воситаси бўлиб келган. Алишер Навоий сиймоси ва адабий мероси бунинг ёрқин далилидир. Улуғ мутафаккир шахс сифатида ҳам, ижодкор ва давлат арбоби сифатида ҳам комилликнинг тимсолидир. Бу мўътабар ижодкор инсоний камолот, мукамал ахлоқ, юксак маънавият қандай бўлишини ўз шахсий ҳаёти орқали тўлақонли намоён этди. Шоир ким эканлигини, унинг Ҳақ таоло ҳузурдаги, Ватан ва миллат олдидаги масъулияти қандай бўлиши кераклигини ўз фаолияти орқали исботлади. Шунинг учун ҳам бу улуғ мутафаккир шоир асарларини ўқиб-ўрганиш бугун ҳар қачонгидан ҳам муҳимдир. Ҳаётдаги муаммолар, қийинчиликлар, айниқса ёшлар онгидаги “маънавий бўшлиқ”ни тўлдириш учун Навоий сиймоси ва у акс эттирилган асарлар муҳим аҳамият касб этади. Навоий ҳақида Абдулла Орипов шундай ёзади: “Ҳинд халқида шундай одат бор экан: улар йилда бир маротаба мукаддас Ганг дарёсида чўмилишиб, покланиб оладилар.

Халқларнинг маънавий дунёларида ҳам ўз Ганг дарёлари бор. Биз учун шундоқ табаррук уммон, шубҳасиз, Алишер Навоийдир”¹.

Алишер Навоий образини тасвирлашга ижод аҳли, табиийки, катта масъулият билан қараган. Бу улуғ шахс образини бадий талкин этишда улар муайян адабий-эстетик ва маънавий-ахлоқий мезонларга таяниб иш қўришган. Бу мезонларга қўра, Алишер Навоий қуйидаги фазилатлар соҳиби: 1. Адабий-эстетик идеал тимсоли. 2. Қомил ҳулқ эгаси. 3. Бадий ижодда қамолот соҳиби. 4. Беназир аллома.

Алишер Навоий адабий-эстетик идеал тимсоли сифатида бадий адабиётда ўз замонасидан то ҳозирги кунгача таъриф-тавсиф этиб келинади. Жумладан, Ҳусайн Воиз Кошфий ўзининг «Жавоҳир ут-тафсир» асари дебочасида Навоий томонидан унга қўрсатилган ёрдам ва маслаҳатлар ҳақида гапириб ўтар экан, замондошларининг эътирофини умумлаштириб, шундай ёзади:

*Гавҳари дуржи қаромат, ахтари буржи қамол,
Офтоби авжи ҳашмат, сояи лутфи илоҳ.
Шаҳсувори арсаи иззат Алишер он, ки аст
Воли аҳбобу довари давронпаноҳ.
Мустафиз аз нафҳаи гулзори фазлаи жону дил,
Мустанир аз ламъаи рои мунираи меҳру моҳ,
Давлати ў бо жаҳону рифъати ў бо сипеҳр,
Ғош меъянд ҳар дам аз сари тамкину жоҳ².*

Мазмуни: “Амир Алишер мурувватли, саховатлилар ичида гавҳар янглиғ, қамолот осмонидаги юлдуз, буюклик чўққисида нур сочар қуёшдир. Илоҳий лутф қаби унинг лутфи беҳаду беминнат. Унинг «фазл гулзори»дан жону дил файз топади. Унинг қиёфаси шунчалик нурунийки, биргина нигоҳи шуъласидан қуёш ва ой ярқираб турибди. Амирнинг давлати жаҳонча ва тутган мавқеи осмон қадар юксакликда. Вазминлиги, қамтарлиги ва, шу билан бирга, улуғлиги буни намоён этади”.

Айтиш мумкинки, Навоийга бағишланган бадий асарлар унинг ибратли ҳаёти тафсилотлари билан мувофиқ келиб, аҳолининг турли қатламларида унга Оллоҳ назар қилган беназир зот сифатидаги қарашни шакллантирди. Унинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш, тарғиб этиш бошланди. У таърифатпарвар шахс сифатида тарихий манбаларда алоҳида қайд этилиб, шеърӣ асарларда таъриф ва тавсиф қилинди. Кейинги даврларда ҳам қўплаб манбаларда унинг ҳаёти ва фаолиятига оид маълумотлар берилди. Бу Шарқ халқларининг буюк шоир ва мутафаккирлар – Низомий Ганжавӣ, Фариқиддин Аттор, Жалолиддин Румӣ, Саъдий Шерозӣ, Хусрав Дехлавӣ, Ҳофиз Шерозӣ, Абдурахмон Жомӣ билан бир қаторда Навоӣ шахсига ҳам улкан қизиқиш билан қараганларидан дарак беради. Ушбу эътибор ва эъзоз улуғ мутафаккирнинг бадий юксак ғазалиёти, дostonлари ва донишмандона ўғитлари билан зийнат топган асарларида янада қучланиб, кейинги асарларда туркий халқлар санъат ва ижод аҳли орасида Навоӣнинг руҳоний пир сифатида машҳур этган. Навоӣ мададига умидворлик ўз даврида жиддий манфаатлар заминида вужудга келган бўлса, кейинчалик

¹ Орипов А. Буюк Ифтихор \ “O‘zAS”, 2001 yil, 9fevral.

² Ҳусайн Воиз ал-Кошфӣй. Жавоҳир ут-тафсир. – СамДУ Шарқ қўлёзмалари бўлими. 40347-рақамли қўлёзма, 38-варак.

унинг рухониятидан мадад сўраш кўринишига ўтиб, ижодкорнинг асар яратишда бутун куч-қудратини сафарбар этишига далда берган³.

Алишер Навоий сиймоси салкам олти аср давомида турли талкинларга дуч келди. XV асрнинг иккинчи ярмидан хозирги кунларимизгача яратилган асарлардаги Навоий борасида маълумотлар ўзаро қиёсан ўрганиб чиқилиши натижасида Навоий ҳаёти талқинини икки босқичга бўлиш мумкин:

Биринчи босқич шоирнинг ўз замонидан XX асргача. Ўз навбатида, у уч йўналишга бўлинади: биринчиси асосий талқин бўлиб, Навоий замонида яратилган манбалардаги маълумотлар асосида вужудга келган. Кўпгина асарлар муаллифлари улуғ давлат арбоби билан шахсан таниш ижодкорлар эди. Улар қолдирган маълумотлар илк манбалар сифатида қимматлидир. Мазкур илк манбаларнинг муаллифлари жумладан, Абдураззоқ Самарқандий, Абдурахмон Жомий, Мирхонд, Хондамир, Муъиниддин Исфаҳорий, Давлатшоҳ Самарқандий, Фахрий Ҳиротий, Зайниддин Восифий ва яна ўнлаб олимлар бевосита Навоий мажлисларида иштирок этганлар ва табиийки, энг муҳим маълумотлар уларга тегишлидир.

Шундай адиблар ҳам борки, Навоий тириклик пайтида ёш бўлганликлари жиҳатидан салмоқли асар ярата олмаган бўлсалар ҳам, аммо унинг тарбиясини кўриб, суҳбатларида иштирок этишган. Бу омил уларнинг егук олим бўлиб етишишларига сабаб бўлган. Шу боис уларнинг кейинчалик яратган асарларида Алишер Навоийга буюк эътиқод ҳисси уфуриб туради. Ғиёсиддин Ҳумомиддин ўғли Хондамирнинг “Мақорим ул-ахлоқ” асари шулар жумласидандир. Асарнинг шундай номланиши сабабини муаллиф қуйидагича изоҳлайди: “Ўхшаши йўқ Худо – истаган ишни “Бўл” деб бўлдиришга Қодир бўлган зот қачонки бандаларидан бирини диний ва дунёвий давлатга етказмоқни, моддий ва маънавий бахтга муяссар айламоқни ирода этса, уни аввал бошданок чиройли сифатлар ва ахлоқи қарималар билан зийнатлаб қўяди. Унинг файзосор қалби ойнасини тубан ҳолатлар ва ёмон ҳислатлар зангидан лутфу эҳсон сайқали билан поклайди”. Шундан сўнг Хондамир: “Иннамо буисту лиутаммима мақорима-л-ахлоқ” (“Мен олижаноб хулқларни қамолга етказиш учун юборилдим”) мазмунидаги ҳадисни келтиради. Н.Жабборовнинг ёзишича: “Бу орқали улуғ Навоийнинг айнаи шундай мақорим ахлоқ эгаси эканини таъкидлайди. Асар Алишер Навоийнинг барча авлодларга ўрнак бўла оладиган, муборак ҳадисда назарда тутилган гўзал ахлоқи тавсифига бағишлангани учун ҳам шундай номланган ва ҳадиси шарифнинг сўнгги икки сўзи сарлавҳага айнан олинган”⁴.

“Мақорим ул-ахлоқ”да Навоий қамил хулқ эгаси сифатида таърифланган. Унинг ҳаммага ибрат бўларли шахсияти, қамил мусулмон,

³ Бу ҳақда қаранг: С и р о ж и д д и н о в Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили. – Тошкент: Akademnashr, 2011, 5–6-бетлар; Ю с у п о в а Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти (Алишер Навоий даври). – Тошкент: Тамаддун, 2016, 5–18-бетлар.

⁴ Ж а б б о р о в Н. Буюк ҳамсанавис биографиясининг “Мақорим ул-ахлоқ”да ёритилиши // Алишер Навоий “Хамса”си ва унинг Шарқ адабиёти тараққиётидаги улкан мавқеи (Илмий-амалий конференция материаллари). – Самарқанд, 2015, 15-бет.

илму маърифатда тенгсиз сиймо, эл дардини ўз дарди деб билган буюк давлат арбоби, беназир ижодкор эканлиги хусусида аниқ ҳаётий мисоллар орқали фикр юритилади. Муаллиф боб ўрнига мақсад атамасини қўллайди ва асар ўн мақсаддан таркиб топган. Илк мақсадда буюк мутафаккирга ато этилган ақл ва идрокнинг шараф ва даражаси, иккинчи мақсадда илмнинг фазилати ва олимларнинг мартабаси, учинчи мақсадда шеър фазилати ва шоирларнинг улуғ даражалари ҳақидаги қарашлар Алишер Навоий ҳаёти мисолида таъсирчан ифодаланган. Шу тарзда ҳар бир мақсад қомил инсонга ҳос маълум бир фазилат тавсифига бағишланади. Жумладан, тўртинчи мақсадда иншонинг фазилати, фазилатли сўз усталарининг мартабаси, бешинчи мақсадда охират захиралари тўплаш, дунё ва ундагилардан юз ўгириш, олтинчи мақсад шарият арконларига риоя этиш, еттинчи мақсад меҳрибонлик ва марҳамат, саккизинчи мақсад тавозенинг фазилати, тўққизинчи мақсад қарам ва саховатнинг шарафи масалаларига бағишланган. Асарда мақсаддан мақсадга ўтилгани сари ўқувчининг ҳазрат Алишер Навоий шахсиятига доир тасаввури тобора бойиб боради. Ва ниҳоят, ўнинчи мақсад буюк мутафаккир табиатидаги латифа ва мutoйиба бобидаги инжа сифатлар тавсифига бағишланган.

Асарда айрим мақсадлар сўнгида мавзуга мос ҳикоятлар келтирилган. Бу ҳикоятлар бевосита Алишер Навоий ҳаётидан олинганлиги ва таъсирчанлиги билан алоҳида ажралиб туради. Масалан, тўққизинчи мақсад охирида бешта ҳикоят келтирилган. Ҳикоятлардан бирида айтилишича, шахзода Муҳаммад Муҳсин Мирзо мамлакатнинг айрим эҳтиёжлари учун Сабзавор қалъасига маълум миқдор ғалла захира қилишга қарор қилади. Шунда ноиблари унга бу шахарда султоннинг яқин кишиси бўлган Амир Алишернинг катта миқдордаги ғалласи борлигини айтиб, фармон чиқариб, ўша ғалладан зарур миқдорини қарз олиш ва имкон бўлиши билан қарзни қайтариш мумкинлиги ҳақида маслаҳат беради. Гўзал хулқли шахзода уларга амир ҳазратларининг ғалласидан бирор қисмини олиш уёқда турсин, ҳатто унга қўз ташлаш ҳам имконсиз эканлигини таъкидлайди. Ушбу воқеа ҳазрат Алишер Навоийнинг қулоғига етиб боради. Буюк амир Сабзаворда қанча ғалласи бўлса, барчасини шахзодага тортиқ қилади. Ноибларидан бири мактуб орқали Навоийнинг қуйидаги сўзларини етказади: “Худого қасам ичиб айтаманки, агар ҳар бир бугдой дони ўрнига бир донадан марварид бўлганида эди, у кишидан аямаган ва уларнинг ҳаммасини тортиқ қилиб, шахзодамнинг қалбига меҳр ва муҳаббат уруғини эккан бўлар эдим”.

Навоийнинг саховатда тенгсиз бўлганини кўрсатувчи бу ҳикоят барча замонлар кишилари учун чинакам ибрат намунасидир.

Буюк шоирнинг бадиий ижодда қамолот соҳиби эканлигига ҳам бадиий-тарихий манбаларда қўллаб-қувватлаб мисоллар келтирилган. Бу борадаги қимматли фикрлар, келтирилган нодир маълумотлар кейинги даврлар адабиётида Алишер Навоий образини яратишда асос вазифасини ўтаганлиги жиҳатидан қимматлидир. Масалан, Хондамирнинг “Мақорим ул-ахлоқ” асарида “Хамса”га Абдурахмон Жомий берган юксак баҳони келтириш орқали Алишер Навоийнинг бекиёс ижодий маҳорати ўзига ҳос тарзда васф этилади: “Гўзал хислатларга эга бўлган Амирнинг шеърый асарларидан бири Шайх Низомийнинг “Панж ганж” (“Беш ҳазина”) достонига муқобил тарзда ёзилиш шарафига муяссар бўлган йигирма етти минг байтдан ташкил топган туркий “Хамса” бўлиб, бу китобда қўпгина нозик замоналар ва гўзал фикрлар баён этилган. Ҳақиқатлар паноҳи ҳазрат Маҳдумий ушбу асар таърифида шундай деганлар:

Ба туркий забон нақше омад ажаб –

Ки, жодудамонро бувад мухри лаб.
 Зи чархофаринҳо бад-он килк бод,
 Ки ин нақши матбуъ аз он килк зод.
 Бибахшуд бар форси гуҳарон,
 Ба назми дари дурри назми равон.
 Ки гар буди он ҳам ба лафзи дари,
 Намондӣ мажзоли суҳангустари.
 Ба мезони назми мўъжизнизом,
 Низомӣ ки будиву Хусрав кадом.
 Чу ў бар забони дигар нукта ронд,
 Хирадро ба тамизашон роҳ намонд.

Мазмуни: “Туркий тилнинг қўлига ажиб бир ютук қоғози тушди. Бу нараса сеҳрли нафас эгаларининг оғзини ёпиб қўяди. Осмонни яратгувчидан унга калам келди, Ушбу ёкимли асар ўша каламдан туғилди. Совға этди форсийга гавҳарларни, Дарий назмида гўзал назм дурини. Агар у ҳам дарий тилда бўлганида эди, Сўз айтишга имкон қолмаган бўларди. Мўъжизали тарзда тузилган назм ўлчовида Низомий ким эди-ю, Хусрав ким эди. У бошқа тилда сўз айтгани сабабли. Ақл уларни бир-биридан фарклашга ожиз қолди”⁵.

Навоийни Хондамир “сўз бобида етуклик майдонининг чавандози” дея таърифлайди. Улуғ шоирнинг нафакат туркий шеърлари, форсий тилдаги назмий асарлари ҳам кенг шуҳрат қозонганини қуйидагича эътироф этади: “...форсий касидалар ва ғазаллардан иборат девони эса ўта силлиқ ва равон тарзда, ўзига хос маънолар ва қўплаб чиройли иборалар билан безатилган ҳолда, сохталик ва мактанчоклик белгиларидан холи ҳолда ёзилган олти минг байт шеърни ўз ичига олади”⁶.

Бундай юксак эътирофни буюк мутафаккирнинг замондошлари Абдурахмон Жомий, Зайниддин Восифий, Хусайн Бойкаро ва бошқа ижодкорлар асарларида ҳам учратиш мумкин. Улар асарларидаги буюк шоир ҳисобиётига ёндашув мезонлари замонавий адабиёт намуналари учун ўзига хос ўлчов вазифасини бажариши жиҳатидан алоҳида аҳамиятга эга.

Замондошларининг буюк мутафаккир адабий-илмий меросини баҳолаш юзасидан билдирган фикрлари ўша давр учун қанчалик аҳамиятли бўлган бўлса, бугунги кунда ҳам шунчалик қимматли эканлигини таъкидлаш керак. Жумладан, Хондамирнинг “Мақорим ул-ахлоқ” асарида алломанинг аруз назариясига доир “Мезон ул-авзон” асарига шундай баҳо берилади: “Неъматлар ато этувчи Зотнинг (бандалари орасидан) танлагани (бўлмиш ул ҳазрат)нинг асарларидан яна бири “Мезон ул-авзон” (“Вазнлар ўлчови”) бўлиб, туркий тилда аруз илми борасида ёзилгандир. Ҳақиқатан ҳам ул ҳазратнинг шеърятнинг нозик жиҳатлари борасидаги катта маҳорати ва тажрибаси ана шу рисоладан маълум бўлади. Чунки (ул ҳазрат ушбу асарда) илгари яшаб ўтган шоирларнинг ақл ёғдуси тушмаган бир неча гўзал баҳрни аруз баҳрлари орасига қўшганлар. Мазкур қўлёзма асарни ўрганиб чиққан киши шу хулосага келади”⁷.

Ўша кезлари ижодкорлик салоҳиятининг ўзига хос мезони бўлган муаммо санъатига бағишланган “Муфратот” асарига Хондамирнинг

⁵ Гиёсиддин Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. – Тошкент: Академнашр, 2018, 91–92-бетлар.

⁶ Ўша манба, 93-бет.

⁷ Ўша манба, 3-бет.

берган баҳоси ҳам Алишер Навоийнинг илмда ҳам, бадиниятда ҳам юксак даражага кўтарилгани исботидир. Жумладан, “Макорим ул-ахлоқ” муаллифи бу ҳақда шундай ёзади: “Олий табиатли Амирнинг қаламига мансуб асарлардан яна бири шарафли муаммо шеърӣи санъати тўғрисида форс тилида ёзилган “Муфрадот” (“Алоҳида байтлар”) рисоласи бўлиб, (ул ҳазрат) ушбу қимматли асарни ёзиб, китоб ҳолига келтириш орқали ўта муҳим бир ихтирони амалга оширган. Чунки далил сифатида келтирилган муаммо кўринишидаги амаллардан ҳар бирида шундай ҳолат кузатиладики, (муаммо бўлиб келаётган) ушбу амални ечиш ундан кейин эслатиладиган амалларни билишга боғлиқ бўлмайди”⁸.

Хондамирнинг ёзишича, “Муфрадот”ни Абдурахмон Жомий ҳузурига олиб келганларида ушбу асарни таърифлаб қуйидаги байтни битган эканлар:

*Расули дўст ба дастам яке рисола сунурд,
Рисолаеки, аз дил ранжи дерсола бибурд.*

Мазмуни: “Дўстнинг элчиси кўлимга бир рисола топширди, Бу рисола кўнгилдаги кўп йиллик кайғуни йўқ қилди”.

Абдурахмон Жомийнинг бу фикрлари буюк замондоши ижодий салоҳиятининг юксак эътирофи бўлиши баробарида икки улуғ мутафаккир муносабатларининг нечоғлиқ самимиятга ва ўзаро ҳурмат асосига қурилганлигининг ҳам исботидир.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Алишер Навоий образини бадий талкин этишда ижодкорларнинг муайян адабий-эстетик ва маънавий-ахлоқий мезонларга таяниб иш кўрганлари ҳусусида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В статье автор рассуждает о том, что при художественном толковании образа Алишера Навоий писатели опираются на определенные литературно-эстетические и морально-нравственные критерии.

RESUME. The article deals with the fact that in the artistic interpretation of the image of Alisher Navoi, the creators acted on the basis of certain literary-aesthetic and spiritual-moral criteria.

Таянч сўз ва иборалар: адабий-эстетик идеал, тимсол, комил хулқ, бадий ижод.

Ключевые слова и выражения: литературно-эстетический идеал, символ, совершенное поведение, художественное творчество.

Key word and words expressions: literary and aesthetic ideal, embodiment, perfect behavior, artistic creativity.

⁸ Ўша манба, 94-бет.

Абдурасул ЭШОНБОБОВ

«ХАМСА» ВА АДАБИЙ РЕЦЕПЦИЯ МУАММОСИ

Алишер Навоий ижодининг меҳвари бўлмиш “Хамса” узок асрлар мобайнида, мунтазам равишда адабий жараёндан мустаҳкам ўрин эгаллаган улкан эпоеядир. Асар кўплаб нусхаларда кўчирилиб, кенг ҳудуд бўйлаб тарқалган ва бу унга бўлган адабий эҳтиёждан даракдир¹.

¹ Бу ҳақда қаранг: Алишер Навоий “Хамса”сининг қўлёзмалари каталоги. Тузувчилар: Қ.Муниров ва М.Ҳақимов. – Тошкент, 1986. Китобда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ҳамда Х.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти фондларида сақланаётган “Хамса”нинг 200 яқин нусхалари илмий тавсиф этилган бўлиб, бу ўтган асрнинг 80–90-йилларига тегишли маълумотлар, бугун эса бу фактлар миқдор жиҳатдан ўзгарган бўлиши мумкин.

Биз маколамизда “Хамса”нинг кейинги “хаёти” билан боғлиқ жараён, муносабат, талкин ҳақида тўхталамиз.

Маълумки, бадий асар муаллиф қалами остидан чиққандан сўнг кенг китобхонлар оммаси томонидан мутолаа қилинади, унга муносабат билдирилади, демакки, асарнинг иккинчи муस्ताқил ҳаёти бошланади. Айни шу муносабатни илмий равишда ўрганиш эса адабий рецепциянинг (мақоладаги барча таъкидлар бизники – А.Э.) тадқиқот объектига киради. Бадий асарга бўлган муносабат вақт ўтиши, ижтимоий-сиёсий формация билан боғлиқ тарзда ўзгаради. Масалан, XIX асрнинг бошларида Умар Бокий томонидан Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” ва “Лайли ва Мажнун” дostonларининг халқ кссалари йўлидаги қайта насрий баёни яратилган. Айни масалани маҳсус ўрганган Н.Маллаев шундай ёзади: “Умар Бокий Навоий дostonидаги **энг асосий воқеа ва эпизодларни** сақлаб қолиб, *Фарҳод ва Шириннинг мураккаб ва тўлақонли саргузашти билан китобхонларни таништиришни мақсад қилиб олади*. Шу мақсадда у мазмунан бир-бирига яқин бобларни бир сарлавҳа остига бирлаштиради”².

Кўриниб турибдики, Умар Бокий ўз даври китобхонлари савиясини назарда тутиб иш тутган. Қизиғи шундаки, ушбу китоб орадан қарийб бир аср ўтиб – 1909 йили шоир Хислат томонидан суратлар билан қайта нашр қилинади ва бу асарга бўлган адабий эҳтиёждан даракдир³. Бундан ташқари, ўша йиллари тошкентлик Мир маҳдум ибн Шохйонус томонидан “Хайрат ул-аброр”дан ташқари барча дostonлар насрга айлантирилиб, “**Хамсаи насри беназир**” номи остида суратлар билан бирга чоп қилинган. Сўзбошида у Алишер Навоий “Хамса”си борасида “назмлари жондин азиз ва шакардин лазиз” дея эътироф қилиб, бу ишдан кўзлаган мақсади хусусида шундай ёзади: “Аммо ушбу **замоннинг аксар одамлари саводхон фақат бўлуб, назмдин фаҳмидин ожиз ва бебахрадулар**. Шул жихатдин, *авомуннос ҳам баҳра олурмикин*, деб косирона назмнинг наср тариқида бақадри тоқат баён қилдим, токи хатоси бўлса афв қилғайлар”⁴. Демак, вақт ўтиб шоир асарларини тушунишдаги муайян мураккабликлар насрий баёнга эҳтиёжни келтириб чиқарди. Бошқа тарафдан эса, воқелиқдаги ўзгаришлар миллий матбуотнинг йўлга қўйилиши, таълим тизимида миллий тилни тиклашга уринишлар насрий асарларга бўлган талабнинг ортишига сабаб бўлди. Бизни бу ерда Алишер Навоий “Хамса”си XX аср ўзбек китобхонларига қай шаклда тақдим қилингани нисбатан кўпроқ қизиқтиради ва буни “Садди Искандарий” ҳамда “Искандарнома” киёсий таҳлилида кўрамиз.

Шоир ижтимоий-сиёсий, фалсафий, адабий қарашлари кўзгуси бўлмиш “Хамса”нинг яқунловчи дostonи “Садди Искандарий” структураси ниҳоятда пухта тузилган. Дастлаб Искандар воқеасининг бир қисми баён қилиниб, унинг кетидан одам ва олам хусусидаги фалсафий мулоҳазалар билдирилган боб, кейин эса юқоридаги фикрларни исботловчи ҳикоят ва ундан сўнг хулосаловчи ҳикмат келтирилади. Мавжуд структура асар ғоявий концепциясини баён қилишда муҳим ўрин тутди ҳамда шоир юқоридаги боблар ёрдамида ўз эстетик идеалини изчил

² Бу ҳақда қаранг: Маллаев Н. “Фарҳод ва Ширин”нинг Умар Бокий томонидан ишланган халқ китоби варианты // Адабий мерос, 1973, 3-сон, 135–146 бетлар.

³ Ўша ерда.

⁴ Мир Маҳдум ибн Шохйонус. Насри Хамсаи беназир. Нашрга тайёрловчи Озода Тожибоева. – Тошкент, 2018, 6-бет.

ифодалай олган. Умуман, Навоий ижодида, хусусан воқеалар баёнида, тасвирда сабабият-детерминизмнинг устуворлиги ҳақида устоз навоийшунос Ё.Исхоков ёзди: “Хамса”да мантикий асосланмаган бирорта воқеа ёхуд детални топа олмайсиз. Ҳар бир эпизод ёки воқеа конкрет бир сабабнинг оқибати сифатида юзага чиқади ва мантикий замин ўқувчида заррача шубҳа туғдирмайди”⁵. “Искандарнома”да эса асосан Искандар воқеаси қаламга олиниб, бошқа боблар киритилмаган ва демакки, дoston структураси ўзгарган. Бадиий асарда шакл ва мазмун уйғунлиги устувор мезон эканлигини ёдга олсак, насрий баён муаллифининг кўзда тутган мақсади бир қадар ойдинлашади. Бундан ташқари, “Хамса” дostonлари “Искандарнома”, “Қиссаи ҳафт манзари Баҳром”, “Қиссаи Лайли ва Мажнун”, “Қиссаи Фарҳод ва Ширин” деб халқ кссалари каби қайта номланган. Айни шу ерда Ю.Лотманнинг қуйидаги сўзлари ёдга келади: “Асарнинг бадиий мазмуни – структураси... Структурадан ташқари бадиий ғояни идрок этиш мутлақо имконсиз”⁶. Демак, насрий баён муаллифининг мақсади шоир асарини айнан насрга айлантириш эмас, балки уни ўз даври ўқувчиларига имкон қадар тушунарли тарзда етказиш бўлган ва шу сабабли Искандар воқеаси тасвирига асосий диққатни қаратган. Бунинг сабабларидан бири, Шарк халқлари орасида узоқ замонлардан бери Искандар ҳақидаги ривоят, ҳикоят, эртақ ва кссаларнинг кенг тарқалганидир. Бундай ёндашувда, табиийки, шоир кўзда тутган эстетик идеал орқа ўринга ўтади. Чунки асар боблариаро мантикий боғлиқлик, узвийлик бузилади.

Бадиий асарга муносабат, уни ўқувчилар оммаси томонидан қай шаклда қабул қилиниши, қайси асарнинг кўпроқ ўқилиши каби муаммолар адабий асарни тарихий-функционал ўрганиш деб аталади ва бу атамани адабиётшунослик фанига академик М.Б Храпченко олиб кирган⁷. Қизиғи шундаки, кейинги даврларда ёзилаётган “Адабиёт назария”сига доир қатор ишларда ушбу фасл, яъни тарихий-функционал ўрганиш мунтазам равишда ўрин олмоқда⁸. Ўзбек адабиётшунослиги учун эса бадиий асарга бу каби ёндашув ҳозирча очилмаган кўрик бўлиб турибди.

Асар китобхонлар томонидан ўқилсагина, унга муносабат билдирилсагина (кенг маънода) унинг иккинчи ҳаёти бардавом ва барқарор бўлади. Айни шу нарса эҳтимолдаги ўқувчи-китобхон муаллифнинг доимо назарида туради, сабаби асарнинг “истеъмол”чиси, уни баҳоловчиси, шубҳасиз, китобхондир. Масалан, Алишер Навоий бу хусусда шундай ёзди:

*Дегонимни улусқа марғуб эт!
Ёзгонимни кўнгулга маҳбуб эт....
Халққа зеби торак айла они!
Ўқуғонга муборак айла они!
Етти афлокни анга ёр эт!
Етти иқлим элин харидор эт*

⁵ Исхоков Ё. Хамса поэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1985, 2-сон, 28-бет.

⁶ Мели С. “Ўткан кунлар” структурасида училиқ принципи // “Глобаллашув муаммоларининг бадиий талқини ва замондош образи” мавзусидаги халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент, 2018, 125-бет.

⁷ Бу ҳақда қаранг: Храпченко М.Б. Познание литературы и искусства. Теория. Пути современного развития. – М., 1987, С. 210–242.

⁸ Хализов В.Е. Теория литературы. – М., 1999, С. 106–140.

Биз юқорида Навоий “Хамса”си кўплаб нусхаларда кўчирилиб, катта ҳудуд бўйлаб тарқалгани борасида сўз юритдик. Асарни кўчирган ҳар бир котибнинг саводхонлик маданияти, матнни тушуниши, қайси ижтимоий гуруҳга мансублиги матнда муайян даражада акс этади. Бу борада бутун умрини Алишер Навоий матнлари устида ўтказган таниқли матншунос Порсохон Шамсиевнинг куйидаги сўзларига қулоқ тутамиз: “Мана шу кўчиришларда баъзан кўчирувчиларнинг бепарволиги ёки чаласаводлиги натижасида текстда хилма-хил нуксонлар юз бериб келган бўлса, кўпинча била туриб, атайин киритилган ўзгаришларга ҳам дуч келамиз. Бу ҳодисалар илмга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ва Навоий меросини қўпол бузишдан бошқа нарса эмас”⁹. Албатта, котиб икки-уч аср муқаддам ёзилган асарни қайта кўчирар экан, табиийки, айрим имловий хатоларга йўл қўяди, ўзи учун тушунарсиз сўзларни (архаик) баъзан ўзгариштириши ҳам мумкин. Бироқ муаллиф асарига “атайин киритилган ўзгаришлар” (матншуносликда **интерполяция** дейилади) нима учун содир бўлди ҳамда уларнинг аслият билан муносабати қандай деган саволлар кун тартибига чиқиши лозим. Бу киритмаларни “илмга ҳеч қандай алоқаси йўқ ва Навоий меросини қўпол бузишдан бошқа нарса эмас” дея баҳолаш етарли эмас. Чунки *маъно-мазмун билан алоқадор “нарча” ортида ижодкор асарига муносабат, талқин этади*. Уларни муайян давр билан боғлиқ ҳолда ўрганиш эса бадийят намунасига бўлган муносабатни объектив баҳолаш имкониятини беради.

Юқоридаги фактлар шундан далолат қиладики, муаллиф асари дахлсиз, ўзгармас, яратилган даврда қандай бўлса, шундай қабул қилинади деган қараш юмшоқ қилиб айтганда унчалик тўғри эмас. Ўйлашимизча, бадийят намунасига бўлган муносабат давр ўзгариши билан ўзгаради, чунки асар янги замоннинг маънавий, адабий эҳтиёжларига, табиийки, жавоб беришга мажбурдир. Бу ҳақда XX асрнинг машҳур филологи ва файласуфи М.Бахтин В.Шекспир ижодини янги даврда ўрганиш юзасидан куйидагиларни ёзган эди: “Замонавийлаштиришлар ва бузишлар ҳамиша бўлган ва бундан кейин ҳам бўлади. Лекин Шекспир улар ҳисобига ўсгани йўқ. У ҳақиқатда ҳам ҳам ўз асарларида мавжуд бўлган, лекин унинг ўзи ҳам, замондошлари ҳам ўз даврлари маданияти контекстида онгли равишда қабул қилолмаган ва баҳолаёлмаган жиҳатлар ҳисобига ўсди.

Маънога алоқадор ҳодисалар яширин тарзда, имконият ҳолида мавжуд бўлиши ва кейинги даврларнинг уларни юзага чиқариш учун қулай имконият яратадиган маънавий-маданий контекстида *ўзлигини намоён этиши мумкин*”¹⁰. Демак, вақт синовидан ўтган, узок давр мобайнида адабий жараёндан мустаҳкам жой олган бадийят намуналарига турлича муносабат, баъзан модернизация (замонийлаштириш)лар доимий равишда рўй берган. Ўзбек адабиёти тарихи ҳам бундан истисно эмас. Баъзан мафкуравий сабаблар, чекловлар билан ўрганилмай ёхуд бирёқлама ёндашилган асарлар вақти келиб ижтимоий вазият ўзгариши билан адабий жараёндан ўрин олади, кенг қўламда тадқиқ этилади, баҳоланади. Бироқ айрим пайтларда адабий асарни субьектив семантизацияга берилиб, ҳар қандай асар муайян макон ва замоннинг ҳосиласи эканлигини унутиб иш кўриш ҳам учраб туради. Мисол учун,

⁹ Алишер Навоий. Саъбан сайёр. Илмий-критик текст. Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент, 1956, 7-бет.

¹⁰ Бахтин М. “Новый мир” редакцияси саволига жавоб (Таржимон М.Олимов) // Филология масалари, 2003, 1-сон, 83–88-бетлар.

мустикаллик йиллари арафасида ва ундан кейинги “Девони хикмат” теварагидаги иддаоларни эсланг. Биз Ахмад Яссавийнинг тарихий шахслигини тўлиқ эътироф этамиз, бироқ ҳамма гап атрибуцияси (ишончлилик даражаси) мавҳум асарни унга нисбат беришдадир.

Мулоҳазаларимиз шоир “Хамса”си хусусида борар экан, унинг якин ўтмишда ўқувчиларга қандай шаклда тақдим этилганлиги қизиқдир. Достонлар бир неча маротаба насрий баёни билан бирга нашр этилган. Адабиётшунослигимизда бу нашрлар юзасидан фикр-мулоҳазалар билдирилган, уларнинг ютуқ-камчиликлари айtilган. Ушбу мулоҳазалар орасида А.Абдуғафуровнинг бу нашрларга бўлган муносабати эътиборга молик: “Буюк Навоий яшаб ижод этган давр билан бизни беш асрдан ортик вақт ажратиб туради. Табиийки, бу давр ичида кўп нарсалар, шу жумладан, тил ҳам ўзгарди, бу табиий албатта. Шунча тарихни кечирган Навоий асарларининг бугунги китобхонга тўла-тўқис тушунарли бўлмаслиги ҳам табиий. Аммо уни тушунарли бўлсин учун “Қайта ёзиш”, тўғрироғи, адабий тилга кўчириб чиқиш шартми?! Умуман, бу юмушни қилиш учун зарра бўлса ҳам маънавий, ахлокий ва ҳукукий ҳаққимиз борми? Баъзи бир шундай ишларни кўрганда, уларнинг муаллифларига шу саволни бергимиз келади”¹¹. Олим фикрларини давом эттириб, шоир достонларидан олинган ҳикоятларни мактаб дарсликларида ҳозирги замон ўзбек адабий тилида берилишини кескин ҳамда ўринли танқид қилади. Унингча, матнни мактаб ўқувчиларга аслиятда бериш энг мақбул йўл: “Мактаб ўқувчисининг улуғ бобомиз билан бевосита учрашиб, юзлашишининг энг яқин, энг аниқ йўлларида бири бу. Фақат шундагина ўқувчи Навоийнинг ўзини кўриш, ҳис этиш, унинг ўз овозини эшитиш имкониятига эга бўлади, унинг руҳидан мадад, асарларидан маънавий озиқ олади. Айни замонда у XV аср ўзбек адабий тилининг ҳолатини, унинг беш юз йил давомида ўтган йўлини ёркинроқ тасаввур этади”¹². Албатта, шоир асаридан танлаб олинган парчаларнинг мувафаккиятсиз тақдим қилинганлиги ўқувчиларнинг буюк адиб ижоди билан ошно бўлишида маълум тўсиқлар пайдо қилади. Бироқ, ҳурматли олимимиз таъкидлаганидек, шоир “ижод этган давр билан бизни беш асрдан ортик вақт ажратиб” турар экан ва “тил ўзгарган” экан, бугунги китобхон асарни англаши қийин кечади. Боз устига замонавий ўқувчи “улуғ бобомиз билан бевосита юзлашиши учун” энг аввало у асарни англаши (кенг маънода) лозим. Қолаверса, мактаб дарслигининг вазифаси “ўзбек адабий тилининг беш юз йиллик тарихи” ҳақида тасаввур бериш эмас. Дарсликнинг вазифаси ўқувчига адиб ҳаёти ва ижодига оид энг муҳим маълумотларни бериш билан бир вақтда, унинг ижодий меросига нисбатан қизиқиш уйғота олишдир.

Таникли таржимашунос Ғ.Саломов “Таржима ташвишлари” китобининг “Фарҳод ва Ширин”: табдил, таржима, таркиб” деган фаслида достоннинг насрий табдили ҳақида, шоир меросини қандай шаклда замонавий ўқувчиларга тақдим қилиш тўғрисида тўхталиб ёзади: “Алоҳида тайёргарликсиз, пухта илмий шарҳу изоҳларсиз унинг ижодини тўла тушуниш қийин. Бунинг бошқа бир объектив сабаби ҳам бор. Бу, аввало, Навоий билан китобхонни ажратиб турадиган тарихий давр бўлса, иккинчидан, тилда юз берган ўзгаришлар, лисоний тафовут билан

¹¹ Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент, 1995, 58-бет.

¹² Ўша ерда

изоҳланади... Натижада шоирнинг бадий дурдоналарини кенг оммага hozirги тушунарли тилда насрий баён билан баён этишга катта эҳтиёж туғилади. Алишер Навоий шеърятини бугунги адабий тилда қайталаб назмга солишга, эҳтимол зарурат йўқдир. Бас, назмдан насрга айлантириб, дostonлар мазмунини қайта ифодалашга тўғри келади”¹³. Достон насрга айлантирилганда поэтик фикрнинг ифодаси китобхонга тўлиқ етиб бормади, шеърини матнга хос экспрессивлик, ҳиссиётларни жунбишга келтирувчи хусусият барҳам топади, асар моҳияти мавҳум қолади. Бу каби йўқотишларни тўлиқ эътироф этган ҳолда, насрий баён ёрдамида кенг ўқувчилар оммасини шоир “Хамса”си ва унинг асосий сюжет чизиги билан яқиндан танишганини ҳам тан олмақ лозим.

Юқоридаги мулоҳазаларни умумий маҳражга келтирсак, **адабий мерос ва бугунги кун** муаммоси мавжудлигини аниқ кўриш мумкин. Айрим тадқиқотчилар шоир ижодини англашни, тушунишни “унинг Рух ва Ҳол оламига эркин кириб бора олишда”, “воқеликка Навоийнинг нигоҳи билан қарашда”, унга яқинлашишда деб биладилар. Ҳолбуки, тарих ғилдирагини ортга қайтариб бўлмайди. Аксинча, улуғ шоир меросини бугунги кун китобхонига яқинлаштириш замоннинг талабидир. Шу ўринда яна М.Бахтинга мурожаат қиламиз: “Муаллиф – ўз даврининг, ўз замонасининг асири. Кейинги даврлар уни мана шу асирликдан халос қилади ва адабиётшунослик бу озодликка чиқиш жараёнига қўмаклашишга даъват этилган”¹⁴. Қисқаси, “маънога алоқадор ҳодисалар яширин тарзда, имконият ҳолида мавжуд экан”, уларни воқеликка айлантириш адабиётшуносликнинг вазифасидир.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Алишер Навоий “Хамса”си ва адабий рецепция муаммолари ёритилган. Бунда замонавий ўқувчиларга асарни қандай шаклда тақдим қилишга асосий эътибор қаратилган.

РЕЗЮМЕ. В статье освещены проблемы изучения произведения “Пятирцы” Алишера Навои и литературной рецепции. В статье основное внимание уделяется тому, как следует представлять произведение современному читателю.

RESUME. The article deals with the problems of Alisher Navoi’s “Hamsa” and literary reception. The main focus is on how to present the work to modern readers.

Таянч сўз ва иборалар: “Хамса”, рецепция, матн, талкин.

Ключевые слова и выражения: «Пятирица», рецепция, текст, интерпретация.

Key words and word expressions: “Hamsa”, reception, text, interpretation

Рустамжон ЖАББОРОВ

НАВОИЙ ТАЪРИФИДАГИ САЙЙИД АСИЛ ҲАҚИДА

Алишер Навоийнинг “Бадоеъ ул-бидоя” девонидаги 431-ғазал мактасида Саййид Асил ҳақида сўз боради:

Эй Навоий, бода ол, ич хосса бу шукронага –

Ким, саломатдур асолат гавҳари Саййид Асил.

Шу пайтгача нашр қилинган шоир девонларида, XX жилдди “Мукаммал асарлар тўплами”да “Саййид Асил” номи кичкина харфлар

¹³ Саломов Ғ. Таржима ташвишлари. – Тошкент, 1983, 120-бет.

¹⁴ Бахтин М. Кўрсатилган мақола.

билан кўрсатилгани ноширлар ўз даврида бу икки сўзга атокли от эмас, оддий сифат ёки турдош от деб қараганини билдиради.

Мазкур байт илк бор Навоийнинг 1471 йилда кўчирилган “Оққўюлни мухлислар девони”да учраши бу ғазал шоирнинг ёшлигида, аниқроғи, 30 ёшигача бўлган даврда битилганини билдиради. Кейинчалик бу ғазал “Хазойин ул-маоний”даги иккинчи девон – “Наводир уш-шабоб”да ҳам 379-ракамда келтирилган. Демак, бу ерда шоирга ёшлик чоғларидан таниш бўлган, шоирнинг меҳри ва ишончини қозонган, мактовга сазовор шахс ҳақида сўз бормоқда.

Биз навоийшуносликка оид тадқиқотларда Саййид Асил исмини учратмадик. Байт мазмунидан келиб чиқадиган бўлсак, Навоий “асолат (аслик) гавҳари” бўлмиш Саййид Асил исмли тарихий шахснинг борлигига шукр қилиб, унинг шарафига қадах кўтаришга ундамоқда. Албатта, бу ўринда мумтоз адабиётда кенг қўлланиладиган иштиқоқ санъатидан фойдаланилган, яъни бир ўзакка мансуб икки сўз – асолат ва асил ёнма-ён қўлланган. Бундай шаклий гўзаллик, сўзларнинг бир-бирига боғлиқлиги шеърнинг ўзига хос жозибасини таъминлаган. Демак, Навоий томонидан бу тарзда шарафланган зот “аслик гавҳари” деган номга муносиб бўлиши керак эди.

Маълумки, “саййид” атамаси пайғамбаримизнинг набиралари Ҳасан ва Ҳусайн авлодларидан тарқалган кишиларга нисбатан айtilган. Шу билан бирга, келиб чиқиши пайғамбар авлодларига бориб тақалмаса-да, аммо юксак мартабали амирлар, беклар, шахзодалар ва ҳукмдорлар номига ҳам ҳурмат юзасидан саййид атамаси қўлланган. Масалан, ўзбекларнинг манғит сулоласидан бўлган Бухоро амирлари исмига ҳам “саййид” атамаси қўшиб ишлатилган. Бугунги араб тилида бу атама “жаноб” маъносида ҳар қандай кишига ҳурмат юзасидан қўлланилиши мумкин. Демак, байтда назарда тутилган зотни фақат шажараси пайғамбаримизга бориб тақаладиган кишилар орасидан излаш тўғри эмас.

Биз турли манбалардан Саййид Асил исми билан танилган, Навоийга замондош бўлган икки тарихий шахс ҳақида маълумот топдик. Улардан бири Беатрис Форбс Манцнинг “Темурийлар даврида Эронда сиёсат ва дин” китобида тилга олинган Саййид Асилдир¹. Муаллифнинг ёзишича, унинг асли исми Саййид Асилддин Абдуллоҳ Воиз бўлиб, Шероз шаҳрида туғилган. Султон Абусаид Мирзо даврида Ҳиротга келиб, унинг қўл остида масъул вазифаларда ишлаган, Гавҳаршодбегим масжидида вонзлик ҳам қилган. Ҳиротда яшаб ўтган мутасаввиф олимлар ва тарихий қадамжолар ҳақида “Максад ул-икбол” номли асар ёзган.

“Максад ул-икбол” асари Абусаид Мирзога бағишланган бўлиб, унда зиёрат одоблари, Ҳиротда яшаб ўтган азиз-авлиёлар, улар дафн қилинган қабрларнинг ўрни, шунингдек, турли шохлар ва ҳукмдорлар оилалари вакиллариининг қадамжолари ҳақида ҳам сўз юритилади. Асар 1458 йилда ёзилган. Кейинчалик у 1932 йилда афғонистонлик Мулло Мухаммад Сиддик Хиравий томонидан мукамаллаштирилган. Муаллифнинг ўзи юз йиллар оша Асилддин Воиз номи билан халқ ичида машҳур бўлиб келган.

Хондамир “Ҳабиб ус-сияр” асарида Саййид Асилнинг аслзодалигини таърифлаш баробарида, унинг тафсир, ҳадис, иншо ва таълифда беназир эканини айтади. Саййид Асил Абусаид Кўрагон

¹ Manz B. P. Politics and Religion in Timurid Iran. Cambridge university press. 2007. P. 70–71.

замонида она юрти Шероздан Хиротга келади. Бир муддат Хиротдаги Гавхаршодбегим мадрасасида халққа маъруза ва мавъизалар ўқийди. 1478 йил 26 июнда вафот этади. Хусайн Бойқаро унинг фарзандларига тасалли ва таскин учун оталарига тегишли бўлган суюрғол ерларни уларга бағишлайди².

Албатта, Хусайн Бойқаронинг бу қадар иззат-икромига сазовор бўлган инсон Навоийнинг эътиборидан четда қолиши мумкин эмас. Қолаверса, Хиротдаги олим, шоир, тарихчи, умуман, адабиёт ва санъатга алоқадор инсонларнинг аксарияти Навоийнинг рағбатидан баҳраманд бўлган. Бинобарин, Хусайн Бойқаро даврида ҳам Навоий Саййид Асиллидин Воиз билан учрашган бўлиши керак. Лекин, биз юқоридаги ғазал мазмунига эътибор қаратсак, у анча аввал, тахминан Абусаид Мирзо хукмронлиги пайтида битилганини осон пайкашимиз мумкин. Бу даврда Навоий ҳали ёш йигит эди. Саййид Асиллидин эса, Абусаид Мирзога анча яқин бўлган, хукмдор учун китоблар битган. Ўша пайтда бу икки зот кайсидир ваз туфайли учрашган, суҳбатлашган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Балки ўша пайтларда Саййид Асиллидин ёлғизланиб қолган ёш Навоийга қўлидан келганча ёрдам бергандир?

Агар тарихий манбаларда Саййид Асил номи билан тилга олинган бошқа бирор тарихий шахс учрамаганида, юқоридаги байтда фақат Асиллидин Воиз кўзда тутилган бўлиши мумкин, дея фикр билдириш олган бўларди. Бироқ манбалардан Саййид Асил исми иккинчи тарихий шахс бир пайтлар Абусаид Мирзо хизматида бўлган арғин бекларидан бири Саййид Асил арғин экани ойдинлашди. У ҳақидаги маълумотлар илк бор теъмурийлар даврида номаълум муаллиф томонидан яратилган “Муъизз ал-ансоб” асарида учрайди³. Унда ёзилишича, арғинлар туркийларнинг қадимий уруғларидан бўлиб, Амир Темур даврида ҳам жуда катта эътиборга эга бўлишган. “Темур тузуқлари”да арғин уруғи соҳибқиронга тобе бўлган 40 туркий уруғдан бири бўлиб, бу уруғларнинг 12 таси (жумладан арғинлар ҳам) унинг хос навкарлари таркибига кирган. Абусаид Мирзонинг ҳокимият тепасига келишига ҳам арғинларнинг хизмати катта бўлган⁴. Ҳатто Султон Хусайн Бойқаро хизматидаги аъёнлар орасида ҳам бир қанча арғин бек ва амирлари учрайди⁵. Аммо, улар орасида Саййид Асил бўлган-бўлмагани ҳақида маълумотларимиз етарли эмас. Унинг исми фақат Абусаид Мирзо хизматида бўлган арғинлар орасида тилга олиб ўтилади. Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр” асарида ёзилишича, Абусаид Мирзо ашаддий рақиби ва қариндоши Ёдгор Мирзонинг ёнига, Узун Ҳасан саройига Саййид Асил арғинни элчи сифатида юборган⁶. Демак, Саййид Асил Оккўюнлилар саройида бўлган, ушбу хонадон вакиллари билан учрашган бўлиши керак. Шу сабабли “Оккўюнли мухлислар девони”да айнан Саййид Асил исми келтирилган

² Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. 3-жилд. 3-кисм. р.к. 334 с.

³ История Казахстана в персидских источниках. Том 3. Муизз ал-ансаб. Перевод Ш.Вахидова. – Алматы, 2006. С. 179.

⁴ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. Форс-тожик тилидан Б.Ахмедов таржимаси. –Тошкент: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 153-бет.

⁵ Сабаитов Ж. Аргунь во владения Тимуридов в 1450–1451 года. Средневековые тюрко-татарские государства. Сборник статей. Выпуск № 3. – Казань. Ислам. 2011. С. 128–133.

⁶ Ghiyā s al-Dīn ibn Humām al-Dīn Khvānd Mīr. Habibus-siyar. Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1994. P. 193.

ғазалнинг ҳам жой олиши бежиз эмасга ўхшайди. Зотан, девонда Навоийга бевосита замондош бўлган бирор-бир Ҳирот мухити вакили учрамайди.

Манбаларда келтирилишича, Ҳусайн Бойкаро тож-тахт можароси билан юрган кезлари 1464 йилда Саййид Асил арғин бошчилигидаги Абусаид Мирзо кўшинларидан мағлуб бўлиб ортга чекинган. Саййид Асил ўз шериклари Саид Мурод ва Шайх Темур билан Ҳусайн Бойкарони то Хоразмга қадар таъкиб қилиб келишган⁷.

Биз юқоридаги байтни Алишер Навоий хали Абусаид Мирзо ҳукмронлиги остида, Ҳиротда яшаб юрган пайтида битилган бўлиши мумкинлигини айтдик. Маълумки, Абусаид Мирзо ҳукмронлиги даврини Навоий ўзининг “энг бахтсиз, кимсасиз, муҳтожликка тўла” даври деб эслайди⁸. Навоийнинг яқинларидан ажраган, тоғалари қатл этилган, моддий ва маънавий мададга муҳтож кезлари эди. Шу боис, у саройга анча яқин, ҳукмдорнинг ишонган саркардаларидан бўлган Саййид Асил арғиндан қандайдир яхшилик, химмат кўрган учун унинг номини ҳатто ўз ғазалига ҳам киргизган бўлиши мумкин.

Саййид Асилнинг кейинги тақдири ҳақида биз тарихий манбаларда зарур маълумотларни топа олмадик. Ҳар қалай, Султон Ҳусайн Бойкаро ҳокимиятни қўлга олганидан сўнг бир қатор арғин беклари ўз вазифаларида қолган бўлсалар ҳам, “Муъизз ал-ансоби”да унинг хизматида бўлган арғинлар орасида Саййид Асил исми учрамайди.

Таркибида ушбу байт бўлган ғазал 1465 йилда тузилган “Илк девон”га киритилмаган бўлса-да, 1471 йилда Табризда кўчирилган “Оққўюли мухлислар девони”да учраши унинг Навоий Ҳиротдан кетмаган пайтлари битилган бўлиши эҳтимolini кучайтиради. Ушбу байт кейинги девонларда ҳам “масалан, 1484 йилдаги “Бадоеъ ул-бидоя”да ҳам учраши Навоийнинг орадан ўн йилдан ортиқ вақт ўтганига қарамай, Саййид Асилга бўлган ихлоси, ҳурмати йўқолмаганини кўрсатади.

Шерозлик воизнинг исми тарихий манбаларда айнан “Саййид Асилдин Воиз” тарзида ишлатилган. Албатта, ғазалдаги вазн ва кофия айнан “Саййид Асил” сўзини талаб этса-да, Навоий даврида ҳурматга лойиқ кишиларнинг исмларини қисқартирилган кўринишда ишлатиш одат саналмаган. Қолаверса, байтда “бода” сўзи ишлатилган. Гарчи бу ўринда бода кўчма маънода ишлатилган бўлиши эҳтимолдан соқит қилинмаса-да, асосан ўзининг диний руҳдаги асарлари билан ном чиқарган, диний мавъизалар, ваъз-насихатлар орқали доврुक қозонган шахс номини “бода” билан ёнма-ён тилга олиниши мантикка у қадар тўғри келмас.

Навоий 1484 йилда кўчирилган девонида ҳам бу байт айнан қайтарилган экан, демак, байт мазмунан ўша давр ҳолатига тўғри келиши учун Саййид Асилнинг тирик бўлиши тақозо этиларди. Саййид Асилдин Воиз эса, бу пайтда ҳаёт бўлмаган. Бинобарин, Навоий бу байтни Саййид Асил Арғинга атаб ёзган, деган тўхтамга келсак, тўғри бўлса керак.

Бир пайтлар Ҳусайн Бойкарони қувғин қилган, унинг ашаддий ғанимларига хизмат қилган амирга Навоий шундай эҳтиром кўрсатган бўлармиди, деган савол туғилиши табиий. Албатта, Навоийнинг бошқа

⁷ Ахмедов Б. А. Государство кочевых узбеков. – М.: Наука, 1965. С. 180.

⁸ Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг киёсий-типология, текстология таҳлили. – Тошкент: Akademnashr, 2011, 59-бет.

асарларида Саййид Асил номи учрамагани ҳам кейинчалик бу шахс Ҳусайн Бойқаро саройида иззат топмаганини кўрсатади. Аммо, бу байт хали Навоий Ҳусайн Бойқаро саройида хизматга қирмаган даврларда битилган.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Алишер Навоий ўз даврида сиёсат, дин, адабиёт, санъат соҳаларида кўзга кўринган ҳар бир тарихий шахсни эътибордан четда қолдирмаган. Улар ҳақида у ёки бу асарида қандайдир маълумотлар қолдиришга ҳаракат қилган. Ҳатто орадан йиллар ўтиб, бу шахслар Навоийдан узоклашиб кетган тақдирда ҳам, шоир уларнинг номини ўз шеърини мисралари қатида сақлаб қолган ва бу исмларнинг асрлар оша барҳаётлигини таъминлаган. Йиллар давомида эътибордан четда қолиб келган Саййид Асил исми остида ҳам бир пайтлар Навоийни яқиндан билган, унга ёрдам берган, у билан дўстлик ришталарини боғлаган инсон ҳаёти, кечмиши ётган бўлиши табиийдир.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Алишер Навоийнинг факат бир ғазалида тилга олинган, лекин шу пайтга қадар адабиётшунослар ва тарихчилар эътиборидан четда қолиб келган тарихий шахс – Саййид Асилнинг ким эканлиги, унинг Навоийга қандай боғлиқлик томони борлиги тадқиқ этилган.

РЕЗЮМЕ. В статье исследуется личность Сейида Асила и его связь с Алишером Навои, который упоминается в одной газеле этого поэта, но которого издавна игнорировали литературоведы и историки.

RESUME. The article explores the identity of Sayyid Asil and his relationship with Alisher Navoi, who is mentioned in one of the gazelles of this poet, but which has long been ignored by literary scholars and historians.

Таянч сўз ва иборалар: девон, ғазал, байт, тарихий шахс, манба, иштикок.

Ключевые слова и выражения: диван, газель, байт, историческое лицо, источник, иштикок.

Key words and word expressions: devon, ghazal, byte, historical figure, source, passion.

Нигора ШАРИПОВА

“ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР”НИНГ ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР

“Ҳамса”нинг биринчи достони “Ҳайрат ул-аброр” дидактик руҳнинг устуворлиги, образлар ранг-баранглиги, ўз давридаги бир қатор долзарб муаммоларнинг рўй-рост очиб берилиши, хусусан, туркий тилдаги улкан обиданинг илк мукаддимавий достони сифатида шоирнинг “Ҳамса” ёзишдан мақсад-муддаосини тўла-тўқис ўзида намоён эта олиши ва мавзу қўламининг кенглиги билан “Ҳамса”нинг кейинги дostonларидан ажралиб туради. Аслида олганда, “Ҳайрат ул-аброр” – “Ҳамса”да баён этиш кўзда тутилган сиёсий, ижтимоий ва фалсафий фикрларнинг қисқа – мухтасар конспекти ёхуд “Ҳамса” деб аталган бу улуғ ва гўзал полотнонинг эскизидир¹. Шу жиҳатдан мазкур дostonни яхлит планда ўрганиш долзарб масала бўлиши баробарида “Ҳамса”нинг кейинги дostonлари моҳиятини теран англаш учун ҳам муҳим пиллапоё вазифасини ўтайди.

¹ Жалолов Т. “Ҳамса” талқинлари. – Тошкент: Ғафур Ғуллом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1968, 15–16-бетлар.

М.Имомназаров Навоий ижодига салафларининг таъсири масаласи борасида сўз юрита туриб шундай таъкидлайди: “Факат “Хамса” дostonларининг биринчиси Низомий, Дехлавий ва Жомийларга татаббу бўлиб, колганлари Низомий ва Дехлавий дostonларидан илхомланиб ёзилганини эслаб ўтиш мумкин”². Шунини эътироф этиш ўринлики, Навоий “Хамса”сининг илк дostonи “Хайрат ул-аброр”ни салафларининг илк дostonларига татаббу тарзида битган дейиш, кўп жиҳатдан тўғри эмас. Навоий ижоди борасида долзарб тадқиқотларни амалга оширган навоийшунос Максуд Шайхзоданинг бу борадаги фикрлари ғоятда аҳамиятли: “Навоийнинг биринчи дostonи жанр, вазн, ном, композиция жиҳатидан илгари шу типда ёзилган дostonларга ўхшайди. Аммо бу ўхшашлик факат зоҳирий ўхшашликдир. Навоий шу шакл оркали катта тарихий ва сиёсий бир муддаони майдонга ташлаган эди: у ҳам бўлса туркий тилнинг кудратини кўрсатиш, форсий тилда ёзилган энг мураккаб ва чуқур маъноли асарлар даражасида бу тилда ҳам асар яратиш мумкинлигини исбот қилишдан иборат эди”³.

Ойбек “Хайрат ул-аброр” дostonининг оригиналлиги, асарнинг бадий қиммати ва Навоийнинг поэтик маҳоратини илмий асослаган ҳолда, Шарқ ва Ғарб адабиётида ҳам факат тақлид асарларни эмас, балки мустақил асарларни ҳам устозлари номи билан боғлаш аънанаси мавжудлигини таъкидлайди, “яъни устод шухратини қозониш учун ўзини уларга шоғирд кўрсатиш керак эди”⁴.

Дарҳақиқат, Навоий устозларининг ҳамсачилик маҳоратини эътироф этган ва “Хайрат ул-аброр”ни ёзиш жараёнида ҳар жиҳатдан уларнинг аъналарига таянган. Бироқ, бу билан ўз “Хамса”сининг илк дostonини айнан улар дostonига монанд яратган дейиш ноўрин. Бу ҳақда шоирнинг ўзи “Фарҳод ва Ширин” дostonида аввалги муаллифлар ишини “муқаррар айламок” (такрор қилмок) шоирга номуносиб ишлигини таъкидлаб ўтгани фикримизга ёрқин далил бўла олади. “Навоий “Хамса”ни яратишда икки мақсадни кўзда тутди. Буларнинг бири – “туркий”да, худди форс-тожик адабиётида бўлганидек, улғу асар яратиш. Навоий ўздан аввал яратилган “Хамса”ларни “туркийга” таржима қилмокчи эмас. Аввалги намуналар билан тенг турадиган янги, оригинал асар яратиш – Навоийнинг “Хамса” ёзишдан иккинчи мақсади эди”⁵.

Маълумки, Навоий асарларига қизиқиш, композицион жиҳатлари, образлар тизими, ғояларини ўрганиш, шоир маҳорати ва илмий фаолиятини тадқиқ қилиш, асарларининг мукамал матнини яратиш борасидаги изланишлар турли давр адабиётшунослигининг долзарб вазифаси ҳисобланган. Шу жумладан, “Хайрат ул-аброр” дostonини ўрганиш борасида ҳам кўпгина тадқиқотлар амалга оширилган. Хусусан, рус, турк, озарбайжон ва ўзбек адабиётшунослигида амалга оширилган қатор тадқиқотларда⁶ дostonнинг “Хамса”да тугган ўзига хос ўрни,

² Имомназаров М. Навоийшуносликка кириш. – Тошкент, 2015, 161-бет.

³ Шайхзода М. Ғазал мулкнинг султони. Асарлар. Олти жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 126-бет.

⁴ Ойбек. Хамсанинг асосий образлари \ Мукамал асарлар тўплами, 13-жилд. – Тошкент, 1979, 159–160-бетлар.

⁵ Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2010, 285–286-бетлар.

⁶ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. – М.: Наука, 1965; Бертельс Е.Э. Навоий. – Тошкент: Тафаккур қаноти, 2015; Sabir M. Ali Şir

Neval, Hayretül-Ebrar, Doktora Tezi., – İstanbul Üniversitesi, 1961; Köprülü F. Alı Şır Neval. – İstanbul, 1941; Levent A.S. Alı Şır Neval: hayatı, sanatı ve şahsiyeti. Ankara, 1965; – Tarlan A.N. Alı Şır Neval hayatı va eserları. – İstanbul, 1962; Çetin dağ Y. Alı Şır Neval: hayatı, sanatı va eserları; Fatih Üniversitesi. – İstanbul, 2005; A r a s l i N. Nəvə va Azərbaycan ədəbiyyatı / Əlishir Navoi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. – Baki: Qartal, 2009; N a ğ i e v a C. İlk görkəmli şair, iki qalam dostu / Əlishir Nəvə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. – Baki: Qartal, 2009; H a c i S. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” və Əlishir Nəvənin “Heyrət ül-əbrar” poemalarının müqayisəli təhlili / Əlishir NƏVAL va Azərbaycan ədəbiyyatı. Beynəlxalq elmi konfrans materialları. – Baki, 2017; A l l a h v e r d i y e v a Z. Əlishir Nəvənin “Heyrət ül-əbrar” va “Farhad va Şirin” əsərlərində konseptual va kulturoloji prinsiplər // Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий таракқиетидаги ўрни. Халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017; А й н и й С. Асарлар. Саккиз жилдик. 8-жилд. – Тошкент: F. Ғулom номидаги Бадиий адабиёт нашриёти, 1967; Ш а й х о д а М. Асарлар. Олти жилдик. 4-жилд. Ғазал мулкнинг султони. – Тошкент, 1972; Ш а й х о д а М. Гениал шоир. – Тошкент: Ўз адабий нашр, 1941; О й б е к. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдик. 13-жилд. – Тошкент: F.Ғулom номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972; Ж а л о л о в Т. “Хамса” талкилари. – Тошкент: F.Ғулom номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968; Х а й и т м е т о в А. Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. Тошкент, 1959; Х а й и т м е т о в А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Тошкент, 1963; К о м и л о в Н. Турфа талкилар. Ажрим қилувчи кўзгу ёхуд рост билан ёлгон можароси // Навоийга армуғон. – Тошкент, 2006; А б д у ғ а ф у р о в А. Навоий сатираси. – Тошкент: Фан, 1968; А б д у ғ а ф у р о в А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент, 1995; А б д у ғ а ф у р о в А. Навоий ижодида сатира. – Тошкент: Фан, 1972; З о х и д о в В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970; Ғ а н и е в а С. Алишер Навоий. – Тошкент, 1968; Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент: F.Ғулom номидаги Бадиий адабиёт нашриёти, 1969; Қ а ю м о в А. “Хайрат ул-аброр” талқини. Асарлар. 1-жилд. 1-китоб. – Тошкент: “Mumtozsoʻz” 2008; М а л л а е в Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: F.Ғулom номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015; С о б и р о в М. Халқ хикоятлари Навоий ижодида. – Тошкент: Фан, 1968; Ш о д и е в Э. Алишер Навоий ва унинг салафлари. – Ленинобод, 1967; Р у с т а м о в А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: F.Ғулom номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979; Ш о д и е в Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адиблари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989; Ғ а н и х ў - ж а е в а Н. “Хамса” хикоятлари. – Тошкент: Фан, 1986; Ғ а н и х ў ж а е в а Н. “Хамса”даги айрим хикоятлар ҳақида // Алишер Навоий “Хамса”си. Тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986; И с ҳ о қ о в Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983; Х а й и т м е т о в А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993; Х а й и т м е т о в А. Алишер Навоий ижодининг манбалари ҳақида // Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари. – Тошкент: Фан, 1993; Ш а р а ф и д д и н о в О. Алишер Навоий. – Тошкент: F.Ғулom номидаги Бадиий адабиёт нашриёти, 1971; Х а м и д о в М. “Хамса” мавжлари. – Тошкент: Фан, 1986; Х а қ қ у л о в И. Занжирбанд шер қошида. – Тошкент: Юлдузча, 1989; М у х и д д и н о в М. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси (“Хамса”ларнинг биринчи дostonлари асосида). ДД. – Тошкент, 1995; Х и д и р - Н а з а р о в С. Алишер Навоий “Хайрат ул-аброр” дostonи: дostonда типология ва поэтик архитекtonика масаласи. НД. – Тошкент, 1990; А қ р а м Б. Фасоҳат мулкнинг соҳибқирони. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991; М у х и д д и н о в М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005; Х а й и т о в А. Алишер Навоий “Хамса”сини насрийлаштириш: анъана, таъдил ва талқин. НД. – Тошкент, 2000; Ю с у п о в а Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. НД. – Тошкент, 2008; Ғ а н и х ў ж а е в а Н. Навоий хикоятларида бадиий маҳорат масалалари // Навоий ва адабий таъсир масалалари. Тошкент: Фан, 1968, 222–236-бетлар; М и р з а а х м е д о в а М. Хикоятчиликда Навоий традициялари // Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Тошкент: Фан, 1968, 309–323-бетлар;

шоирнинг салафларига муносабати, дostonдаги айрим образлар талкини, шунингдек, шоир томонидан асарда илгари сурилган фалсафий-дидактик мулохазалар қисман таҳлилга тортилган.

“Хайрат ул-аброр” дostonини ўрганиш ўтган асрнинг бошларидан бир қатор адабиётшунос олимларнинг диққат марказида турган. Жумладан, Мақсуд Шайхзода ва Ойбекнинг “Хайрат ул-аброр” дostonи, ундаги долзарб масалалар тадқиқига бағишланган илмий ишлари бугунги кун адабиётшунослигининг ғоят қимматли материалидир. Айниқса, “Хайрат ул-аброр”нинг илмий-танқидий матни борасида адабиётшунослар С.Муталлибов, П.Шамсиев, А.Хайитметовларнинг амалга оширган ишлари улкан аҳамиятга моликдир.

А.Хайитметовнинг “Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари” ҳамда “Навоийнинг ижодий методи масалалари” номли китобларида “Хайрат ул-аброр”нинг ғоявий-бадний хусусиятлари ҳақида ғоятда муҳим мулохазалар баён этилган. Олимнинг “Навоийхонлик суҳбатлари” асарида эса, буюк обида “Хамса”нинг, шунингдек, “Хайрат ул-аброр”нинг яратилиши ва моҳиятига доир қимматли фикрлар қайд этилган.

В.Зоҳидовнинг “Мир идея и образов Навои” ва “Навоий ижодининг қалби”, Иззат Султоннинг “Навоийнинг қалб дафтари”, Т.Жалоловнинг “Хамса” талқинлари” асарларида “Хайрат ул-аброр”нинг яратилиши ҳақида сўз юритилиб, асарда илгари сурилган масалалар таҳлилга тортилган ва дostonнинг яратилиши, мақолатлар, уларга илова қилинган ҳикоятлар ҳамда уларнинг моҳияти хусусида сўз боради.

А.Абдуғафуровнинг “Навоий сатираси” ва “Навоий ижодига сатира” китобларида “Хайрат ул-аброр”даги сатирик образлар ҳамда Навоийнинг ҳажв услуби хусусида қимматли мулохазалар баён мавжуд. Олимнинг “Буюк бешлик сабоқлари” китобида ҳам “Хайрат ул-аброр” тадқиқига махсус боб ажратилган.

Бу борадаги йирик тадқиқотлардан бири сифатида, шубҳасиз, Азиз Қаюмовнинг “Хайрат ул-аброр” талкини” китобини таъкидлаш ўринли. У “Хамса”нинг илк дostonи юзасидан яратилган барча ишлар хусусида сўз юритар экан, жумладан, шундай дейди: “Навоий “Хамса”сининг биринчи китоби “Хайрат ул-аброр” тўғрисида анчагина илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган. Аммо уларнинг ҳаммаси, умуман, Навоий ижодига ёки унда “Хамса”нинг тутган ўрнига оид ишларга тегишлидир. “Хайрат ул-аброр”нинг мазмуни, ундаги фикр ва ғоялар, образ ва персонажлар

Мирзаахмедова М. Навоийнинг “Хайрат ул-аброр” ва Хожанинг “Мақсад ул-автор” асарлари // Навоий ва ижод сабоқлари. – Тошкент, 1981; Хаккулов И. “Хамса” бадиятига доир // Алишер Навоий “Хамса”си. Тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986, 112–127-бетлар; Эркинов С. “Хамса” анъаналари // Алишер Навоий “Хамса”си. Тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986, 127–142-бетлар; Эркабоева Н. Алишер Навоий ижодига муножот. НД. – Тошкент, 2008; С

алохий Д. Навоий назмиёти. – Самарканд: Зарафшон, 2013; Ashurova G., Xo'jayev T. "Hayrat ul-abror" dostonida hikoyatlar talqini. – Toshkent, 2014; Рустамов А. “Хайрат-ул-Аброр”даги биринчи сарлавҳанинг шарҳи: [“Хамса”нинг 500 йиллигига] // Шарк юлдузи, 1985, 11-сон, 135–139-бетлар; Рашидова М. Дурдоналар хазинаси. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2015 ва х.к.

тахлилига махсус бағишланган тадқиқот яратилган эмас”⁷. Шунингдек, олим ўз тадқиқотида “Хайрат ул-аброр”нинг ғоявий-бадий мазмуни тўғрисида сўз боришини, уни бошқа ҳамсанавис шоирларнинг асарлари билан қиёс қилинмаганини таъкидлайди.

Адабиётшунослигимизда амалга оширилган кўпгина тадқиқотларда дostonнинг умумий композицияси, айрим мақолатлар ва уларга илова қилинган ҳикоятларда илгари сурилган ғоялар, дostonдаги образлар хусусида баъзи фикрлар учрайди. Бирок, ҳозиргача мазкур дoston яхлит планда ўрганилган эмас. Дostonнинг сюжети, образлари, композицион қурилишини мукамал тадқиқ этиш; асарнинг тили, ғоявий-семантик хусусиятларини ўрганиш; дostonда каламга олинган маърифий-ирфоний масалалар моҳиятини очиш, дostonнинг вазн ва қофия хусусиятларини таҳлил қилиш, шунингдек, асардаги ғояларни тўғри ва тўлиқ англаш борасида адабиётимизда оқшаб сезилмоқда. Шунингдек, “Хайрат ул-аброр” дostonи поэтикасини мукамал тадқиқ этиш – адабиётшунослигимизда янги саҳифа очиши баробарида, дoston бадииятини яхлит тасаввур қилиш, келажак авлодни миллий маънавий меросимизга ҳурмат руҳида тарбиялаш, улар шахсиятида мумтоз асарларимизда илгари сурилган чин инсоний фазилатлар ва миллий ифтихор туйғуларини камол топтириш учун муҳим асос бўлишини инобатга олсак, туркий адабиётда бекиёс ўрин тутган ва миллий маданиятимизга катта улуш бўлиб қўшилган “Хайрат ул-аброр” дostonини бугунги кун билан боғлаб ўрганиш ва ўргатиш навоийшунослар олдида турган долзарб масала эканлиги, шубҳасиз.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Алишер Навоий “Хамса”сининг илк дostonи “Хайрат ул-аброр”нинг ўрганилиши, ўзига хослиги, унинг бошқа ҳамсанавислар дostonидан фарқи хусусиятлари ҳамда асар юзасидан ҳамшашуносликда ўз ечимини қутаётган муаммолар ҳақида мулоҳаза юритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье приведены суждения автора об изучении первой поэмы «Пятерицы» Алишера Навои «Смятение праведных», её оригинальной поэтической структуры, особенностей, отличающих её от других поэмы «Пятерицы», обсуждены ожидающие решения проблемы.

RESUME. The article discusses the poetic structure of “Khayrat ul-abror”, the first poem “Hamsa” by Alisher Navoi and its specific poetic structure, features, distinctive features from other writers “Khamsa”, as well as the problems that need to be studied in the poem.

Таянч сўз ва иборалар: тадқиқ, талқин, ҳамсанавис, анъана, ўзига хослик, новаторлик, поэтика, бадий маҳорат, муаммо.

Ключевые слова и выражения: исследование, интерпретация, автор «Пятерицы», традиция, оригинальность, новаторство, поэтика, художественное мастерство, проблема.

Key words and word expressions: research, interpretation, writer “Hamsa”, tradition, originality, innovation, poetics, artistic skill, problem.

Соҳиба УМАРОВА

СУЙИМА ҒАНИЕВАНИНГ ТАДҚИҚ УСУЛЛАРИ ҲАҚИДА

Суйима Ғаниева XX аср 50-йилларининг охиридан навоийшунослик, адабий манбашунослик, матншуносликка оид

⁷ Қ а ю м о в А. “Хайрат ул-аброр” талқини. Асарлар. 1-жилд. 1-китоб. – Тошкент: Mumtoz soʻz, 2008, 9-бет.

мақолалари билан кўрина бошлади. Ёш олимани мумтоз адабиётимиз вакиллари ҳаёти ва ижоди, хусусан, Алишер Навоийнинг бой адабий меросини ўрганиш масалалари қизиқтиради. Тадқиқотчининг Навоий асарларини ўрганишга киришгани, илмий-тадқиқотларини қўлёзма манбалар асосида амалга оширишни бошлагани биринчи мақолаларидаёқ кўринган эди. Чунончи, у “Мажолис ун-нафоис”нинг III ва IV мажлислари илмий-танкидий матни ва адабий таҳлили” мавзuidaги номзодлик диссертациясини амалга оширишда бир нечта қўлёзмаларни таҳлил қилиб, уларнинг матний тафовутларини аниқлади, тазкиранинг иккита мажлиси илмий-танкидий матнини яратди. 1961 йили “Мажолис ун-нафоис” асари илмий-танкидий матнини нашр эттиради. Ушбу иш Навоий асарлари илмий-танкидий матнларини яратиш тажрибаларининг деярли барчасини жамлаш билан бирга, олиманинг матншуносликдаги ўзига хос тамойилларнинг намоён бўлиши билан эътиборлидир.

Тузилган илмий-танкидий матн шакли адабий ёдгорлик ёзилган графикада нашр қилиниши матн тузишнинг асосий тамойилларидан бўлганлиги учун тазкира илмий-танкидий матни эски ўзбек ёзувида нашр этилди. “Мажолис ун-нафоис” асари илмий-танкидий матнини тайёрлаш ишларини ўрганар эканмиз, олима томонидан ўзбек матншунослиги тарихида амалда қўлланиб келадиган турли тадқиқ усулларидан ҳам ўз ўрнида фойдалана олганлиги кўринади. Жумладан, С.Ғаниева тазкира илмий-танкидий матнини тузишда **матни саналаштириш усули орқали** адабиёт тарихини, хусусан, Навоий меросини ўрганишдаги муаммоларни масалаларга равшанлик киритди. Олима бу усул билан тазкиранинг ёзилиш даври билан боғлиқ ноаниқликларни тўла тадқиқ доирасида ўрганиб чиқади. Олима “Мажолис ун-нафоис” асарини Алишер Навоий 1490–1491 йилда яратиб, кейин 1497–1498 йилларда Навоийнинг ўзи бу тазкирага бир қанча янгиликлар киритгани, яъни асарнинг иккинчи марта тахририни амалга оширганини аниқлайди.

С.Ғаниева ўзбек матншунослиги анъаналарига мувофиқ “Мажолис ун-нафоис” илмий-танкидий матнини тузишда асос қилиб олинган нусхаларнинг барчасига танкидий кўз билан қараб, **фаол танкидий танлаб олиш тамойили** бўйича иш тутди. Шунинг натижасида матншунос томонидан таянч нусха матни танкидий ўрганилган, таянч нусха матни баъзан рад этилиб, матннинг манتيкий боғланиб бориши бошқа қўлёзма нусхалар билан қиёсий таҳлилларда тикланиб борилган. Лекин олима таянч нусха тартиби ва структурасини тўла сақлаган. **Фаол танкидий танлаб олиш тамойили** бўйича бошқа қўлёзмаларда мавжуд бўлган барча ҳар хилликлар матн ости илмий аппаратида қайд этилган. Маълумки, илмий-танкидий матн тузувчи ишнинг қимматини белгилловчи ишлардан бири нашр илмий аппаратнинг тайёрланишидир. “Мажолис ун-нафоис” илмий-танкидий матни нашрида нусхалар ўртасидаги фарқлар сони 3000 тадан ошган. Сўз, жумла, қўшимча, мисра, баъзи сана ёки сонлар ўртасидаги фарқлар илмий аппаратда берилади. Бу тафовутларни белгилаб чиқиш бир иш бўлса, уларни илмий аппаратда ифода этиш иккинчи мураккаб жараёндир. Матншуносликда асос нусхалар орасидаги кичик тафовутларни илмий аппаратда акс эттириш шарт эмас, улар матннинг ўқилишини қийинлаштириб қўйиши, асар мазмунини тушунишга таъсир этиши мумкин, деган фикрлар бор. Хусусан, бу ҳақда таникли матншунос П.Шамсиев: “Илм аҳллари асосий матн остига бениҳоят кўп фарқларни ёзиб, саҳифани тўлдириш илм нуктаи

назаридан унчалик фойдали эмаслигини эътироф этмоқдалар”¹, – деб ёзади. Бу масалада, бизнингча, илмий-танкидий матни тузилаётган асар мазмуни, шакли ва тарихий аҳамиятига эътибор қаратиш лозим. Хусусан, “Мажолис ун-нафоис” илмий-танкидий матни нашри илмий апаратда фарқларнинг ўрни билан келтирилиши аҳамиятга эга. Чунки, асарнинг биринчи ва иккинчи тахририга хос ўзгаришларни илмий апаратда кузатиш мумкин. Бу эса таъкира устида олиб бориладиган келгуси тадқиқотларга материал бўла олади. Жумладан, 933/1527 йили кўчирилган деб тахмин қилинган Париж қўлёзма нусхасида баъзи ўзига хос фарқли жиҳатлар илмий апаратда намоён бўлган. Таъкиранинг саккизинчи мажлисида: “Малик ул-калом Мавлоно Лутфийнинг машхур матлаъи жавобиде дебтур:

Эй қадинг тубию жаннат хадди гулгун устина.

Бу матлаъ воқеъ бўлбтурким:

Хаттининг тори тушубтур лаъли майгун устина,

Ўйлаким, жон риштаси бир қатраи хун устина”².

Равшанки, Навоий Хусайн Бойқаронинг Лутфий ғазалига битган жавоби ҳақида сўз юритган. Париж қўлёзма нусхасининг котиби Лутфий ғазалининг иккинчи мисрасини ҳам “*Кўрмади даврон онингдек ойиқи дун устина*” тарзида келтирган. Бу ҳолат нашрнинг илмий апаратидан маълум бўлади.

Париж қўлёзма нусхасида бунга ўхшаш қўшимча байтлар кўп учрайди. Ушбу нусханнинг котиби кўпроқ асарни кўчиришга ижодий ёндашган. Бу ҳолат илмий-танкий матн тузувчи диққатидан четда қолмаган. Нашр илмий апаратининг бундай ишланиши, биринчидан, матншунос матнни тузишда ишга мумкин қадар илмий ёндашиб, барча асосга олинган қўлёзмаларни атрофлича ўрганганини билдирса, иккинчидан, таъкира қўлёзма нусхалари кўчирилиши ҳақида қўшимча маълумотни ҳам беради.

С.Ғаниева қўлёзма нусхалар ўртасидаги фарқларни аниқлашда, асосан, *қиёсий-чоғиштирма, саралаш тадқиқот усулини* қўллайди. Бунда муаллифга тегишли деб қабул қилинган матндан кескин фарқ қилувчи ҳамда тахрир хусусиятига мос бўлмаган ўзгаришлар тикланаётган матнга киритилмайди. Ҳар бир сўз, жумланинг маъноси илмий текширилади. Унинг мақсади асар қўлёзмаларини ўрганиб чиқиш, “Мажолис ун-нафоис” илмий-танкидий матнини тузишда асарнинг ҳар қандай ғубха ва нуқсонлардан холи бўлган мукаммал ва ишончли, имкони борица муаллиф калами остидан чиққан асос матнини тиклаш ва уни ўқувчиларга етказиш эди. Олима ўз мақсадига эриша олган. “Мажолис ун-нафоис”нинг нашрлари бошқа мамлакатларда асарнинг чоп этилиши учун манба бўлган. Хусусан, 1968 йили Кобулда Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний чоп эттирган “Девони Султон Хусайн Мирзо” китобида 1961 йили С.Ғаниева тайёрлаган “Мажолис ун-нафоис”нинг илмий-танкидий матнидаги 8-мажлиси тўлалигича берилган³.

¹ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986, 20-бет.

² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1961, 240-бет.

³ Девони Султон Хусайн Мирзо. Нашрга тайёрловчи Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний. – Кобул: Давлат илмий нашриёти, 1968, 3–46-бетлар.

Бундан ташқари биз Суйима Ғаниевнинг навоийшуносликдаги матний тадқиқотларини кузатишда Алишер Навоийнинг XX жиддлик мукаммал асарлар тўпламининг тайёрланишида устоз олиб борган матн шарҳларини ҳам ўрганишга ҳаракат қилдик. Олима матн шарҳини беришда адабиётшунослик, адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, тарих, тилшунослик, диншунослик фанларига мурожаат этади ҳамда матн билан боғлиқ деярли ҳар бир нуктага жиддий қарайди. Шу асосида олиманинг матн шарҳларини шартли равишда қуйидагича тасниф этиш мумкин бўлади:

1. Мураккаб ташбеҳли ва рамзли байтлар шарҳи.
2. Матнда тилга олинган асарлар ва уларнинг муаллифлари ҳақидаги маълумотлар.
3. Тарихий ва афсонавий шахслар тавсифи.
4. Шеърини санъатларга доир маълумотлар.
5. Муаммоли ёки илмий тадқиқотларга тўртки бўладиган шарҳлар.

Бундан ташқари шу таснифларнинг ўзида ҳам турли хил бўлинишлар келиб чиқиши мумкин. Хусусан, олима тарихий ва афсонавий шахслар тавсифини беришда икки усулни қўллайди:

1. Навоий тилга олган ижодкорлар ҳақидаги матн маълумотида қўшимча шарҳлар бериш усули.
2. Матнда Алишер Навоий бевосита бирор муносабат билан тилга олиб ўтган, лекин бундай шахслар ҳақида тўла тўхталишни лозим билмаган ўринларни қайта тўлдириш усули.

Албатта, матн шарҳини тайёрлаш маълум меъёр ва қоидалар асосида амалга оширилади. Шунинг учун ҳам рус академиги Д.Лихачев: “Шарҳ аниқ ва равшан баён этилиши ҳамда ўқувчига асарнинг ғоявий-бадиий томонини тушунишида ёрдам бериши керак”⁴, – деб ёзади. Бунга қўшимча қилиб айтиш мумкинки, матн шарҳини тайёрловчи матншуносликнинг аниқ маълумоти ва мулоҳазасини кўрсатувчи муҳим омиллардан яна бири фойдаланган манбалари ҳисобланади. С.Ғаниевнинг Навоий XX жиддлик “Мукаммал асарлар тўплами”да айнан “Мажолис ун-нафоис” асари шарҳлари учун йиғилган манбалари кўриб чиқилганда уларнинг асосийлари қуйидалар эканлиги аниқланди:

1. Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат”, “Девони Фоний” асарлари.
2. “Мажолис ун-нафоис” таржималари (асосан Фаҳрий Ҳиротий таржимасидан).
3. “Тазкират ул-авлиё”, “Макорим ул-ахлоқ”, “Ҳабиб ус-сияр”, “Бадоеъ ул-вақоеъ”, “Бобурнома”, “Парданишонони суҳангўй” каби тарихий асарлардан фойдаланиш.
4. Арабча-ўзбекча, форсча-ўзбекча изохли луғатлардан фойдаланиш.
5. Ўзбек, рус, эрон, тожик, афғон адабиётшунос ва тарихчи олимларнинг илмий тадқиқотларидан фойдаланиш.

Умуман олганда, С.Ғаниева Алишер Навоийнинг XX жиддлик “Мукаммал асарлар тўплами” учун 1400 тага яқин матн шарҳини тайёрлаган. Биргина “Мажолис ун-нафоис” нашрида матн шарҳи ва таржималарнинг умумий сони 706 тага (мукаддимага – 16 шарҳ, I мажлисга – 119, II мажлисга – 141, III мажлисга – 194, IV мажлисга – 106,

⁴ Лихачев Д. С. Текстология. Краткий очерк. – М.–Л.: Наука, 1964. С. 96.

V мажлисга – 28, VI мажлисга – 49, VII мажлисга – 40, VIII мажлисга – 13 шарх) етганлиги маълум бўлади.

Хулоса қиладиган бўлсак, XX аср ўзбек матншунослиги, навоийшунослиги ва мумтоз адабиётимиз матнларини нашр этиш борасида амалга оширилган ишларни, бу соҳада қўлга киритилган ютуқларни Суйима Ганиеванинг номи ва фаолиятисиз тасаввур этиб бўлмайди.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада навоийшунос, матншунос Суйима Ганиеванинг “Мажолис ун-нафоис” асари илмий-танкидий матнини тузишда амалга оширган матний тадқиқлари ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье изучены текстовые исследования навоиеведа, текстолога Суйима Ганиевой, реализованные в ходе составления научно-критического текста “Изящных меджлисов”.

RESUME. This article examines the textual research of the scholar and textologist Navoi Suyima Ganieva in the composition of the scientific-critical text of the work “Majolis un-nafois”.

Таянч сўз ва иборалар: “Мажолис ун-нафоис”, қўлёзма, манба, анъана, тасниф, илмий-танкидий матн, шарҳ.

Ключевые слова и выражения: «Изящные меджлисы», рукопись, источник, традиция, классификация, научно-критический текст, толкование.

Key words and word expressions: “Majolis un-nafois”, manuscript, source, tradition, classification, scientific-critical text, commentary.

Мунисжон ҲАКИМОВ

“МИНГ БИР ЁҒДУ”: ТАЪСИР ВА ТАЛҚИН

Омон Матжон Навоийни ўзига устоз билиб, унинг бир эмас, бир неча асарларига мурожаат этган. «Аввалгиларга ўхшамас» газалига мухаммаси, «Куш йўли» ва «Минг бир ёғду» дostonлари шулар жумласидандир.

«Минг бир ёғду» асари, муаллифнинг ўзи таъкидлаганидек, маърифий dostonдир. Шоир «Хамса»даги пурхикмат ва фалсафий байтлардан таъсирланиб қалам тебрати. Мақсади, «шавкатли бобомизнинг минг бир хислатли – минг бир ёғдули бу асарини ташвиқ-тарғиб қилмоқ ва илоҳий истеъдод эгасига яна бир бор таъзим қилмоқдир»¹. Ижодкор буюк «Хамса»да халқнинг ўтмиши, бугуни ва тақдирини қўради. Ҳар қачонгидан-да зарур бўлган миллатлар, халқлар дўстлигини туяди. Улуғ пирнинг бу асарида адолатли ва фаровон жамият учун зарур бўлган кўрсатмаларнинг барчаси муҳассам:

Пиринг ким? Билмадим.

Мен сўз айтурман

«Хамса» билан ўлчаб халқимнинг қонин,

Беш юз йил ўзбекдай чўнг бир халққа у

*Қутлуг дастур бўлди, Асосий қонун!*²

¹ Матжон О. Минг бир ёғду. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 47-бет (Кейинги нисоллар ҳам шу нашрдан олиниб, саҳифаси кавс ичида кўрсатилади).

² Матжон О. Иймон ёғдуси. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995, 318-бет.

Шоир «Кутлуг дастур» — «Асосий қонун»ни «ташвиқ-тарғиб қилмок» мақсади ила «Хамса»даги мавзу ва ғоядан келиб чикиб сўз юритади. Н.Комиловнинг эътирофи бўйича: «Минг бир ёғду» муаллифи ўзбек адабиётидагина эмас, балки бошқа халқларда ҳам намунаси кам учрайдиган усул — илгаридан маълум ва машхур асарнинг маъно-мазмунидан тўлқинланиб, фикр ва хисни чакнатиб, янги замонaviй ғояларни тараннум этиш ва айни вақтда ўша машхур асар ғояларининг буюк замонaviй кудратини очиб кўрсатиш усулини танлаб, дуруст натижага эришган»³.

Биз дostonдаги бандлар, «Хамса»дан олинган байтлар сони ва ҳажмини аниқлаб чиқдик. Муаллиф изоҳи ва 203 қисмдан иборат асарда «Хамса»дан жами 864 мисра олинган. Жумладан, 54 та 1 байтли, 94 та 2 байтли, 37 та 3 байтли, 13 та 4 байтли, 4 та 5 байтли, 1 та 7 байтли иқтибос муаллиф фикр юритган мавзуларнинг навоиёна хулосаси сифатида хизмат қилади⁴.

«Бу олий фазилатли одам ким?» деб номланган биринчи банд бутун асар учун гўё асос вазифасини ўтайди. Унда муаллиф ўқувчини пешонасига «нажиб ранглар» билан тушаётган сирли нурнинг манзили томон етаклайди, яъни бугуннинг ўқувчисини мозийга чорлайди. Бу нур «маданиятимизнинг ойинаи жаҳоннамoси» — қуёш янглиғ «Хамса»дан таралмокдадир.

«Минг бир ёғду» дostonи таркибидаги бандларни шартли тарзда уч қисмга бўлиш мумкин: 1. Сарлавҳа; 2. Насрий шеър шаклидаги муаллиф қаламига мансуб қисм; 3. «Хамса»дан олинган иқтибос.

Шоир сарлавҳаларга бир неча вазифа юклайди:

1. Сарлавҳа байт ва «Хамса» мазмунидан келиб чиққан ҳолда танланади. Масалан, «Хамса»даги:

*Ким, бўлса табиати⁵ муолиж,
Жисмидин этар маразни хориж.*

*Заъф ичра табиат ўлса мушфиқ,
Беҳроқки туман табиби ҳозиқ!⁶ —*

мисраларида фикр дард, шифо, табиб ҳақида. Муаллиф шундан келиб чикиб бу бандга «Доно табиб» дея сарлавҳа қўяди. Аммо сарлавҳалар номигагина бўлмай, мажозий характерга — тағмаёнага эғалиги билан дostonнинг бадний қимматини оширган. Бу бандда шоирни ўйлантиргани жисмоний соғлиқ эмас:

*Ҳаётда ўзининг нимага вакил ва масъул эканини
билмовчилар —
жамиятнинг хасталиги! (88-б.)*

Жисмоний соғлиқ ҳақида фикр борганда шеър у қадар оҳорли бўлмасди.

³ Комилов Н. Сўнмас ёғдулар \ \ ЎзАС, 1990, 16 ноябрь.

⁴ Ушбу маълумотлар дostonнинг 1989 йилги нашрига таянган ҳолда берилди. 2017 йилги нашр (Тошкент: Ўзбекистон)да 2 та банд тушириб қолдирилганлиги боис келтирилган рақамлар ўзгаради.

⁵ «Минг бир ёғду» дostonида бу сўз техник хато билан «табиатни» тарзда қўлланган (88-бет).

⁶ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 7-жилд. — Тошкент: F.Ғулом номидаги НМДУ, 2011, 62-бет.

2. «Хар бир банднинг биринчи мисраси ҳам сарлавҳа, ҳам банднинг биринчи сатри бўлиб келади»⁷. Аммо айрим бандларда сарлавҳа биринчи мисранинг дастлабки қисминигина ташкил этади. «БОЛАЖОНЛИ ОТА фарзандининг», «КАШФИЁТЧИЛАР ПИРИ хар бир фаслдан» (69-б.) каби ўринларда тўлиқ мисрага сарлавҳа сифатида қаралса, бадийят йўқолади. Шунинг учун муаллиф сарлавҳани бош ҳарфларда ажратишни маъқул кўрган.

3. Барча сарлавҳалар Навоий сиймоси орқали ягона сюжет чизигига бирлаштирилган. Биринчи банддаги «Бу олий фазилатли одам ким?» деб номланган савол-сарлавҳага кейинги сарлавҳаларнинг деярли барчаси ўзига хос жавобдир. Масалан, «Юракларни йўлга, янгиликка ундовчи» (2-банд⁸; 49-б.), «Ўрта ва барча асрлар маърифатчиси» (3-банд; 49-б.), «Халқпарвар сиймо» (35-банд; 64-б.), «Шохлар сиёсатининг найрангларида хабардор сиймо» (63-банд; 78-б.), «Ишқий мактублар мирзаси» (87-банд; 85-б.), «Халқнинг ғамнок бастакори, ҳофиз» (96-банд; 94-б.), «Аёллар юлдузини баланд эта олган шоир» (99-банд; 96-б.), «Тождорларнинг қарам ва илтифотларидан қўл силтаган зот» (124-банд; 108-б.) ва ҳ.к.

4. Ягона сюжетга боғланишдан ташқари ҳар бир сарлавҳа ўзи тегишли бўлган банднинг мавзусини белгилаб беради.

5. Сарлавҳага ўқувчи эътиборини жалб қилиш мақсадида ўзи тегишли бўлган банднинг очкич қалити (туғуни) вазифаси ҳам юклатилган.

Сарлавҳалар борасида саналган фикрларга бўйсунмайдиган, ёки номигагина сарлавҳага чиқарилган сатрлар ҳам кўзга ташланади. Масалан, «Раҳбарлик риёсати ва сиёсатидан» (177-банд, 136-б.), «Ўзгалар ғамига ҳамдари ҳамшира!» (91-банд, 143-б.) каби сарлавҳалар савол-сарлавҳага жавоб бўлмайди ва Навоий образига бирлашмайди.

Муаллиф каламига мансуб қисм насрий шеър шаклида. «Шарҳ баёнида шоир ўзининг поэтик маҳоратини намоён этган: гўзал ташбеҳлар, сўз ўйинлари, сўз танлаш ва қўллаш маҳорати буюк «Хамса»нинг шукуҳи, қудратини тегишлича бадий тафсир этиш кўзлангандек чиққан»⁹. Шу сабабдан асар ваъзхонликдан йироқ, марокли. Насрий шеърдаги тантанавор рух умумбашарий муаммолардан сўзлаётган байтлар билан ҳамоҳанг бўлиб, ўқувчи шуурини жунбишга келтиради:

ЮРАКЛАРНИ ЙЎЛГА, ЯНГИЛИККА УНДОВЧИ

«Туртки»нинг туб манбалари не?!

Юракнинг илоҳий нурга Интилишини,

Хоҳишини нима тугдиради?!

Бу – элнинг бахт, олий мақсад сари интилишидан

Пайдо бўлган қудратли оҳанрабо!

Бу умрнинг ўз мангу мусиқасига интилиши!

Гул атрини сабо шиддати машҳур этди.

Ҳаракат – қўрқинчини, ҳадикни енгувчи!

Истабон, эй хаста Навоий, наво,

Бўйли сафарга қилур эрсанг ҳаво,

⁷ Аҳмедов Х. Ўзбек адабиётида насрий шеър. НДА. – Тошкент, 1995, 16-бет.

⁸ Асар бандлари 1989 йилги нашрга таянган ҳолда шартли равишда рақамланди.

⁹ Аҳмедов Х. Қўрсатилган манба, 16-бет.

*Йўл ёмонлигу яхшисидин ема гам,
Бисмиллоҳ дегилу қўйгил қадам! (49-б.)*

Яъни О.Матжон улуғ донишманд билан 203 марта мана шундай маърифий мулоқот қилади. Н.Комилов: «Буни шарҳ-интерпретация ёки бадиий консепт ёхуд дарддошликнинг шоирона изҳори, ўзига хос татаббуъ»¹⁰, – дея баҳолайди. Мумтоз шеърый анъаналарга қўра татаббу, яъни назирада вази ва қофиялар сакланиб, салафлардан олинган шеърый парча банд бошида келиши лозим. Лекин анъана «пассив такрорлаб қоя қолиш эмас,бу жараёнда ёзувчининг дунёкараши, билим доираси, ҳаётий малакаси, фантазияси иштирок»¹¹ этиши билан муҳим. Ҳатто Навоий ҳам ўз «Хамса»сини салафлари асарларига татаббу деганда бу тушунча кенг маъно касб этганлиги кузатилган. «Хамса» байтларининг бандлар охирида қўлланиши мумтоз адабиётдаги ривоят, масал каби насрий асарлар байт, китъа, рубоий ўларок шеърый жанрлар билан хулосаланишига эшир. «Минг бир ёғду»ни «Хамса»дан олинган байтларсиз тасаввур этиш мумкин эмас, албатта.

О. Матжон насрий шеърга хос бўлган анафоралар, такрорлардан ҳам унумли фойдаланган:

Вақт – йиллар, ойлар, кунлар эмас!

Вақт – элга хизматда бўлган давринг!

Вақт – умрининг Ватанинг мазмунига қўшилиши!

*Вақт – замон харитасига юрагинг нуқтасини
тушира олганинг! (140-б. Таъкидлар бизники – М.Ҳ.)*

Мисралардаги анафоралар ургуни вақт тушунчасига қаратиб, унинг моҳиятини очиб беришга хизмат қилган. Фалсафий хулосалар, шоирона ташбеҳлар воситасида изоҳланган вақт тушунчаси ўқувчи шуурида ўрнашиб қолади. Вақт, умрнинг бевафолиги ҳақида барча даврларда ҳам қуйланган. Мана, улардан бири:

Карвони умрга боқ, чунун ўтгусидир,

Ҳар лаҳза тараб айлаки, кун ўтгусидир.

Соқий, чекаверма қўп қиёмат ғамини,

Сун менга пиёланики, тун ўтгусидир...¹²

Рубоий Умар Хайёмники. Унда қисқа фурсатда ўтгувчи умрни беҳудага сарфламаслик, ундан унумли фойдаланиш ҳақида сўз боради.

О.Матжон сатрларида эса вақт беҳуда ўтган кунлар эмас, умрнинг халққа, ватанга фойдаси тегадиган қисми. Вақт «замон харитаси»да, яъни тарихда «юррак нуқтаси» – кўнгил майли билан қилинган амалнинг муҳрланиши. «Ўзига хос татаббуъ» дея изоҳланган «Минг бир ёғду» асарининг ушбу парчасини насрий шеърдаги рубоий дейиш мумкин. Шунингдек, «ҳар бир бандда фикрнинг таъсирчанлигини ошириш учун ундов, сўроқ, пичинг, гоҳ киноя оҳанглари бўрттириб, таъкидлаб тасвирланади»¹³. Масалан, узокни кўролмайдиган, шахсий фикрига эга бўлмаган, калтафаҳм кимсалар фақат буйруқларга қараб иш юритади. Жамиятга бундайларнинг фойдасидан зарари кўпроқ тегади, деган

¹⁰ Комилов Н. Кўрсатилган манба.

¹¹ Юнусов М. Традиция ва новаторлик проблемаси. – Тошкент: Фан, 1965, 14-бет.

¹² 333 рубоий. Ж.Камол таржимаси. – Тошкент: Мусика, 2007, 7-бет.

¹³ Аҳмедов Х. Ўзбек адабиётида насрий шеър. 87-бет.

хулосани шоир образли қилиб, кинояомуз ифодалаганда унинг таъсири анча кучайган:

... Аммо анави буйруқбозлар, олам надир – осмон надир,
ўз каталагидан нарини кўролмайдиган кимсалар-чи?!
Калласига келганини қонун қилиб
шуни бажаришига ҳаммани мажбур қилиб тургувчилар-чи?!
Одамлар жамоаси булардан
жаҳон урушларидагидан ҳам кўпроқ азият чекди-ёв!
Турли қушларга, уларнинг қанотларига, ҳатто тухумга
ҳайкаллар бор!
Катакдаги товуқ қанотига ҳам
«ёдгорлик» қўйинг! (128-б.)

Достонда «Хамса»даги сайлаб олинган байтларни шоирона тавсифлаш асносида Навоий сиймоси ё таърифланади, ёки мажозий маънода мутафаккир тилидан нутқ сўзланади. Навоий идеаллари билан бир қаторда улуғ мутафаккирнинг ўзи ҳам О.Матжоннинг идеали сифатида гавдаланади. Шоир «ўз идеалларини ифода этиш учун бевосита тарихда яшаб ўтган, ўзбек халқи учун идеалга айланган, ҳатто дунё миқёсида тан олинган аждодлари шахсияти ва фаолиятига мурожаат этади»¹⁴.

О.Матжон қаламига мансуб сатрлардан сўнг «Хамса» байтларининг келтирилиши натижасида, орадаги беш асрлик вақтга қарамай, Навоий бутуннинг дарду ташвишларини, орзу-армонларини куйлагандек бўлади. Яъни «Минг бир ёғду» муаллифи «ўтмишга мурожаат этиб, Навоий сатрларини публицистик тил билан шарҳлар экан, шу билан бирга бутунги дардларни изҳор этиш, ўз қарашларини сингдириш йўлини ҳам топган»¹⁵.

Навоийнинг бутун ижодида бўлгани каби «Хамса»да ҳам куйланган бош мавзулардан бири ишқдир:

Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун.

Ишқсиз ул танки, анинг жони йўқ,
Хусни нетсун кишиким они йўқ...¹⁶

Мутафаккирга кўра, жамики борлиқни ҳаракатга келтирувчи куч – Ишқдир. У инсонни яшашга, келажакка ундайди. Шунинг учун О.Матжон «МУҲАББАТНИНГ БЕДОР КУЙЧИСИ» Навоийни афсунгар деб атайди. У ишқ туфайли шеърят осмонига кўтарилди, «Хамса»ни яратди. Бир-биридан айро ошиқларни бирлаштирувчи ҳам, яқинларни ҳижронда қолдирувчи ҳам Ишқ.

Қодирлик туйғуси ҳам муҳаббатдан!
Балки бу оламнинг ижодкори,
муаллифи ҳам Ишқдир! (54–55-б.)

«Навоий мисралари яна кў-ўп маъноларга чорлаётганини илғайсиз, лекин шоиримиз фикри шуларнинг бири, балки сараси эканига имон келтирасиз»¹⁷.

Илғор ғоялари билан бирга Навоийнинг шахсияти ҳам куйланган бу каби ўринларда лирик қаҳрамон мутафаккир образи билан бирлашиб кетади.

¹⁴ Панаева Ў. Ҳозирги ўзбек шеъриятида тарихийлақ концепцияси. НДА. – Тошкент, 2005, 15-бет.

¹⁵ Комилов Н. Кўрсатилган манба.

¹⁶ Алишер Навоий. Ўғла асарлар тўплами. 6-жилд, 166-бет.

¹⁷ Мели С. Сўзу сўз. – Тошкент: Шарк, 2020, 280-бет.

Чунки Алишер Навоий фақатгина асарларида илгари сурилган ўлмас ғоялар билан эмас, балки ҳаёти мобайнида мазлумлар ғам-ташвишларига шерик бўлиб, ночор ва юпунларга ҳомий сифатида қилган эзгу амаллари билан ҳам ўрнатқуч бўларли шахс эди. Шунинг учун О.Матжон ижодида «Реал асоси (прототипи) умумбашарий фаолият билан йўғрилган тарихий образлар, поэтик жиҳатдан ҳам умумбашарий моҳият касб этади»¹⁸.

«Минг бир ёғду» достонида жамият, миллат, эрк, адолат, давлат, тил, миллийлик, ғурур, ота-она, фарзанд тарбияси, илм-маърифат, дунёнинг ўткинчилиги, диёнат, бирдамлик, ростгўйлик, дўстлик, муҳаббат каби турли масалаларда фикр юритилади. Булар анъанавий мавзуларнинг замонавий ифодаси, албатта. Асарда қайси мазуда қалам юритилмасин, «ҳикмат бўлиб жаранглаган сарлавҳалар, донишманд инсон насихатлари тарзида келадиган жумласозлик оҳанги»¹⁹ Алишер Навоийнинг буюклик кўламини кўрсатиш баробарида

Кўлингдан кетган жой – ғанимникидур!

Илқингдан қочган вақт – ўлимникидур! (116-б.) –

каби фард янглиғ қуйма сатрлар муаллиф дунёқарашининг сарҳадларини ҳам белгилаб беради. Зеро, «Қилни қирқ ёрган киши бир ҳикмат айтса, қирқ маъно чиқади». (58-б.)

Умуман, О.Матжон ижодида тарих ва тарихий шахслар мавзуси кенг ўрин тутади. Унинг асарларида маърифатпарвар ва мутафаккир шахслар мантикий-фалсафий асослар, тарихий далиллар билан ёритилади. Чунки, «тарихни тўғри таҳлил этувчи яхши илаҳи: Миллат тақдирида шахслар нечук хизмат этади!» (84-б.) Шу сабабдан шоир ҳам бутун миллат учун сув ва ҳаводек зарур бўлган, ғурур ва ифтихор асоси ҳисобланган, ҳеч кимга ишониб бўлмайдиган МУСТАҚИЛЛИКни маънавиятимизнинг йўлчи юлдузи бўлмиш Алишер Навоийга ишонади. Одил шоҳ ва адолатли замонани мутафаккир асарлари билан қуришга умид қилади:

Қара, оч, варақла, «Хамса» саҳифаларини!

Алишер Навоий ўзи табрикламаяптими

Тур, уйғон, ўзингни ростла, қўлоқликдан қутул,

Чин янгилашни, ошқоралик замони келди деб!

Ўзинг танла, сайла энди

Эрк, Адолат, Мустақиллик, Тенглик, Дўстлик, Тинчлик
номли шоҳларни! (150–151-б.)

Бу сатрларни, юртимиз мустақилликка эришгунга қадар битилганлигига эътибор қаратиб, халқнинг асрий орзулари, армонлари билан ёнган шоирнинг исёни ўлароқ қабул қилиш жоиздир. Унда лирик қаҳрамон Навоий истаганидек «Эрк, Адолат, Мустақиллик, Тенглик, Дўстлик, Тинчлик» асосига қурилган давлатни орзу қилади. Бу давлатни эса маърифатли, маънавиятли, ўзлигини англаган жамият қуради.

Хуллас, О.Матжон мутафаккир Навоий идеалларидан таъсирланиб, асарда шу идеалларни ўз услубида, оҳорли шаклда талқин этади. Бунда у фақатгина шаклга таяниб қолмайди, балки кенг қамровли шоирона мушоҳада юритиб, қалбан ўзи яшаётган сиёсий тузумдан ташқарида ижод қилади.

РЕЗЮМЕ. Мақола Омон Матжоннинг Алишер Навоий “Хамса”си таъсирида яратилган “Минг бир ёғду” маърифий достони таҳлилига бағишланган.

¹⁸ Панаева Ў. Кўрсатилган манба, 22-бет.

¹⁹ Комилов Н. Кўрсатилган манба.

РЕЗЮМЕ. В статье проанализирован просветительский роман Омона Матжона “Тысяча и один луч”, созданный под влиянием “Пятерицы” Алишера Навои.

RESUME. The article is devoted to the analysis of the educational story “A Thousand and One Lakes” created under the influence of Omon Matjon’s Alisher Navoi’s “Hamsa”.

Таянч сўз ва иборалар: “Хамса”, татаббу, достон, таъсир, талкин, мавзу, ғоя.

Ключевые слова и выражения: «Пятерица», татаббу, дастан, влияние, толкование, тема, идея.

Key words and word expressions: “Hamsa”, tatabbu, story, influence, interpretation, theme, idea.

Бердак ЮСУФ

НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ПАРАФРАЗЛАР

Нуткимизда тез-тез ишлатиладиган бадий воситалардан бири парафразалардир. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги парафразалар бўйича махсус тадқиқотлар, мақолалар эълон қилинган¹. Аммо ёзма ёдгорликлар тилидаги парафразалар ҳақида илмий ишлар жуда кам. Шунинг учун биз ушбу мақоламизда Навоий асарларида учрайдиган парафразалар тўғрисида фикр юритамиз. Парафраза юнонча сўз бўлиб, унинг луғавий маъноси “тасвирий ифода, тасвир”² демакдир. Парафразалар бир пайтлар Европа тилларида ҳам анча фаол ишлатилган. Бу ҳақда Н.А.Мещерский шундай ёзади: “Парафразалар “янги услуб”нинг типик хусусияти бўлиб қолади. Бундай услубий ҳодиса француз адабий тилида XVII аср охирида пайдо бўлган. Услубий перифрастик фразеология XVII аср охиридаги адабий тилнинг ажралмас хусусияти эди. Ўша пайтда *қуёш ўрнида қун ёриткичи, қундузги ёриткич; кўз ўрнида қўнғил ойнаси ва қўнғил эсаннати; бурун ўрнида мия дарвозаси...* тарзида айтиш ва ёзиш қабул қилинган. “Янги услуб”нинг услубий тизимида перифразаларнинг сезиларли ўрни бор”³. Парафраза бир сўз билан ифодаланган предмет, шахс, воқеа-ҳодисани уларнинг муҳим белгилари асосида тасвирий ифодалаш ёки шундай ифода. Парафразалар нарсас, шахс, воқеа-ҳодисаларнинг тасвирий номи бўлиб, улар муҳим услубий восита ўлароқ нутққа кўтаринкилик, жозибадорлик бахш этади, унинг таъсирчанлигини оширади. Бадий услубда парафразалардан унумли фойдаланилади. С.Каримов парафразаларни “истиоравий атамалар”⁴ дейди. Баъзи тадқиқотларда парафразаларни кенг тушунишади. Масалан, И.Умиров шундай ёзади: “Лексик парафразалар. Бу турда яқка сўз парафраза сифатида бошқа

¹ Умиров И.Э. Ўзбек тили парафразалари. НД. – Тошкент, 1996; Шумуаллиф: Парафразаларнинг бадий асарларда қўлланилишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1996, 4-сон; Одилов Ё. Тасвирий ифода – бетакрор истифода // Тил ва адабиёт таълими, 2015, 9-сон.

² Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М., 1976. С. 271.

³ Мещерский Н.А.. История русского литературного языка. 1981. С. 181.

⁴ Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби. ДДА. – Тошкент, 1993. 35-бет.

бир якка сўз ўрнида келиб, кенг маънодаги муайян предметнинг бошқача номи, яъни тасвирий номи бўлиб воқеалари: терговчи – **изкувар**, пиллакор – **заршунос**, ёзувчи – **каламкаш**, альпинист – **коюшар**, Амир Темур – **сохибқирон**⁵. Мисоллардан кўриниб турибдики, якка сўз ҳам парафраза сифатида қаралган. Бизнингча, бу – хато. Чунки, юқорида айтилганидек, парафразанинг луғавий маъноси тасвирий ифодадир. Шундай экан, парафразалар якка сўз билан эмас, балки икки ва ундан ортиқ сўз билан ифодаланиши лозим.

Ё.Исҳоков қуёшнинг куйидаги мажозий атамаларини келтиради: *Хусрави рўз, шаҳи Шарқ, шоҳи чин, султони чорболиши анжум, Хусрави Ховар, султони анжум, Хусрави субҳ, турки ховарий, субҳ шунқори, исфандиёри Рум, хусрави Чин, шаҳи Машириқ каби*⁶.

Э.А.Умаров ҳам “осмон” образини деярли 50 та сўз бирикмаси билан ифодаланганини қайд этади: *гунбази гардун, чархи атлас, чархи хазро, сипехри гардон, гулшани фируза, гунбади даввор, гунбади мийно, тоқи забаржасад, золи фалак, тоқи муқарнас, чархи обгун, сипехри асир, нилгун хиргоҳ, сақфи нигун, торами аъло, тоси нигун...*⁷.

Навоий асарларида, айниқса, лирикасида маълум бир образлар билан биргаликда жуда кўп эпитетлар учрайди. Баъзан битта образ юзга яқин метафорик бирикма – эпитетлар оркали ифодаланиши кўрамиз.

Навоий асарларида парафразаларнинг куйидаги семантик турлари мавжуд.

1. Астрономик тушунчалар, сайёраларни ифодаловчи парафразалар: гунбади даввор – осмон, кўк дабири – Меркурий, фалак аждаҳоси – Марс, фалак айвони – осмон, фалак гунбади – осмон, фалак девонхонаси – осмон, фалак золи – осмон, фалак котиби – Меркурий, фалак пили – қуёш, фалак шамъи – қуёш, фалак тоқи – осмон, фалак турки – Марс, фалак калъаси – осмон, чарх атласи – осмон, чарх дабири – Меркурий, чарх золи – осмон.

2. Илохий тушунчалар англатувчи парафразалар: акли кул – Жаброил, подшоҳи ҳақикий – Оллоҳ, сунъ ҳақими – Оллоҳ, казо мусаввири – Оллоҳ, казо муҳандиси – Оллоҳ, казо наққоши – Оллоҳ.

3. Мукаддас китоблар, умуман машхур китобларни англатувчи парафразалар: каломи мажид – Қуръон, каломи шариф – Қуръон, беш ганж – Ҳамса (Низомий “Ҳамса”си) (X-49), панж ганж – “Ҳамса” (Навоий “Ҳамса” си) (VII-49)⁸.

4. Машхур кишиларга нисбатан қўлланадиган парафразалар: *Мухбири содиқ* – Муҳаммад пайғамбар, *хожаи кавнайн* – Муҳаммад пайғамбар, *расули акрам* – Муҳаммад пайғамбар, *гавс ул-аъзам* – Гилоний, *имоли аъзам* – Абу Ҳанифа, *ҳужжат ул-ислом* – Ғаззолий. Бундай парафразаларнинг баъзилари Навоий томонидан ижод этилган: *Ҳинд соҳири* – Хусрав Дехлавий (X-49), *Ганжа ганжури* – Низомий (X-49), *Искандари соний* – Ҳусайн Бойқаро (XI -544), *пири равшанзамир* – Жомий (XI-570), *пири қошиф* – Жомий (XI-570), *ҳазрати шайх* – Низомий (XI-573).

⁵ Умиров И.Э. Кўрсатилган автореферат, 7-бет.

⁶ Исҳоков Ё. Навоий поэтикаси. Тошкент, 1983. 111-бет.

⁷ Умаров Э. Фразеологический словарь “Хазойни ул-маоний Алишера Навои”. – Ташкент, 1971. С. 16–17.

⁸ Мисоллар Алишер Навоийнинг 1987–2001 йилларда нашр этилган йиғирма жилдлик Мукамал асарлар тўпламидан олинди.

5. Пайт билдирувчи парафразалар: *фалак шабистони* – тун, *тун зангиси* – коронгилик.

6. Инсон аъзосини билдирувчи парафразалар: *ақл уйи* – мия.

7. Инсоннинг рухий ҳолатини, характерини ифодаловчи парафразалар: *бағри су* – хафа, *бесару сомон* – бахтсиз, *кўзи ёрумоқ* – севинмок.

8. Ичимликларни ифодаловчи парафразалар: *раз қизи* – май.

9. Жой номларини ифодаловчи парафразалар: *фано гулиани* – кабристон (XV-89), *ариш аъзам* – Каъба (IX-142).

Парафразалар бир-бири билан ўзаро синонимик муносабатга киришади. Бундай ҳолат бир тушунчани билдирадиган икки ёки ундан ортиқ парафразалар ўртасида содир бўлади. Масалан, осмонга нисбатан *гунбади даввор*, *кўк тоқи*, *фалак айвони*, *фалак гунбази*, *фалак девонхонаси*, *фалак золи*, *фалак тоқи*, *фалак қалъаси*, *чарх атласи*, *чарх дабири* каби парафразалар ишлатилади.

10. Кушларни англатувчи парафразалар: *насри тойир* – бургут.

Шунингдек, парафразаларни ишлатилишига кўра иккига бўлиш мумкин.

1. Тилда мавжуд бўлган, барча томонидан бир хил маънода тушуниладиган парафразалар: *ёри гор* – Абубакр, *имоми аъзам* – Абу Ҳанифа, *каломи шариф* – Қуръон, *каломи мажид* – Қуръон, *муаллими аввал* – Арасту, *муаллими соний* – Абу Наср Форобий кабилар.

2. Индивидуал-услубий парафразалар. Бундай парафразалар маълум бир ижодкор томонидан маълум бир услубий мақсадда яратилган бўлиб, улар окказионал характерга эга бўлади. Навоий асарларида бундай парафразалар кўплаб учрайди: *сарви гуландом* – Ширин (VIII-251), *ишқ булбули* – Фарҳод (VIII-313), *телба куш* – Фарҳод (VIII-313) *тифли фаррухнойи покзод* – Искандар (XI-91), *шоҳи фаридунҳашиам* – Искандар (XI-91), *доройи дарёнавол* – Искандар (XI-230), *ҳақими Масиҳомисол* – Арасту (Аристотель) (XI-230), *ҳикматойини ахтаршинос* – Арасту (XI-231), *хусрави кордон* – Искандар (XI-233), *доройи ҳикматсириш* – Искандар (XI-322), *нуктапардоз* доно – Арасту (Аристотель) (XI-322), *фармондеҳи рўзгор* – Искандар (XI-390) *ҳақими илоҳий* – Сукрот (XI-493), *шоҳи дарёжаноб* – Искандар (XI-486), *донойи дарёзамир* – Сукрот (XI-491), *донойи бисёрдон* – Арасту (XI-233), *шоҳи дарёзамир* – Искандар (XI-491).

Умиди улки, бу иш топса итмом,

Тамозога келиб сарви гуландом. (ФШ, VIII-251)

Яна қатла доройи дарёнавол

Деди: “К-эй ҳақими Масиҳомисол. (СИ, XI-230)

Деди, ҳикматойини ахтаршинос –

Ки, бу ишга бор ўзга янглиғ қиёс. (СИ, XI-231)

Дегач сўзни донойи бисёрдон,

Деди “офарин” хусрави кордон. (СИ, XI-233)

Навоий томонидан ишлатилган бундай форсча изофали парафразаларнинг кўпчилиги форс тилида айнан шу ҳолда ишлатилган. Шоир уларни ўзгартирмасдан, яъни ўзбекча изофага айлантирмасдан қўллаган. Масалан, *ёри гор* – Абубакр, *каломи мажид* – Қуръон, *муаллими аввал* – Арасту каби. Бундай ҳолни XIX аср рус шоирларида ҳам учратиш

мумкин. А.С.Пушкин ғарбий Европа тилларидан парафразаларни рус тилига таржима қилмасдан ўз ҳолича қолдиради¹.

Юқорида келтирилган мисоллардан маълум бўладики, Алишер Навоий ўз асарларида, айниқса, дostonларида асар бадийлигини, образлиқни оширишда парафразалардан моҳирона фойдаланган. Бадий услуб доирасида иштирок этган парафразалар адабий асарнинг бадий-эстетик қийматини оширишга хизмат қилади. Парафразаларни ўрганиш ўқувчилар ва талабаларнинг Навоий асарларини ўқиб тушунишида катта ёрдам беради.

РЕЗЮМЕ. Мақолада перифразалар ва уларнинг Алишер Навоий лирикасида қўлланиши, бундан маъновий-услубий ўзига хосликлар, шоирнинг сўз қўллаш маҳорати ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В статье изучены парафразы в лирике Алишера Навои, семантико-стилистические особенности последних и словесное мастерство поэта.

RESUME. The article explores paraword expressions and their use in the lyrics of Alisher Navoi, from which the spiritual and stylistic features, the poet's wording skills are studied.

Таянч сўз ва иборалар: парафраза, перифраза, бадий услуб, услубий восита, синонимик муносабат, индивидуал-услубий (окказионал) парафраза.

Ключевые слова и выражения: парафраза, перифраза, художественный стиль, стилистическое средство, синонимическая связь, индивидуальностистилистическая (окказиональная) парафраза.

Key words and word expressions: paraphrase, periphrase, artistic style, methodological tool, synonymous relationship, individual-methodical (occasional) paraphrase.

Акмал САИДНОМАНОВ

НАВОЙ ВА БОБУР АСАРЛАРИДА ҚЎЛЛАНГАН ТИББИЙ ТЕРМИНЛАР

Навоий асарлари ўрганилар экан, уларда ўнлаб фан ва ишлаб чиқариш соҳаларига оид терминлар қўлланганлигининг гувоҳи бўлиш мумкин. Ана шундай соҳавий терминлардан бири тиббий терминлардир. Буюк аллома ўз асарларида тиббиёт ахли, яъни табибларнинг киши соғлигини сақлаш, одамларни соғломлаштиришдаги ўрни ҳақида ҳам керакли маслаҳатлар беради. Масалан, у ўзининг “Маҳбуб ул-қулуб” номли асарининг 15-фаслидаги “Атиббо зикрида” (Табиблар тўғрисида) қисмида шундай ёзади: “Табибга ўз фанида хазокат керак ва беморлар ҳолига шафкат ва марҳамат керак. Ва нафси тибга таъби мулоим ва ҳукамо қавлига пайрав ва мулозим. Сўзида рифқу дилжўйлук ва ўзида озарму хушхўйлук”¹.

Кўриниб турибдики, мазкур жумлаларнинг ўзидаёқ *табиб*, *бемор*, *тиб*, *ҳукамо* каби тиббий терминлар мужассамлаштирилган. Изланишлар давомида юқорида номи зикр этилган фаслда яна қуйидаги каби тиббий терминлар мавжудлиги кузатилди: *жсон*, *тан*, *даво*, *мариз* (*касал*), *хаста*, *шифо*, *шарбат*, *оби ҳаёт* (*тириклик*), *мижоз*, *тиг*, *захр* (*заҳар*), *мажруҳ*. Аҳамиятлиси эса, ушбу терминларнинг аксарият қисми ҳозирги тиббиёт соҳасида ҳам фаол қўлланиб келмоқда. Шоирнинг бошқа асарлари ҳам

¹ Мещерский Н.А. Кўрсатилган асар, 198-бет.

² Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб \ Мукамал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 14-жилд. – Тошкент: Фан, 2000, 23–24-бетлар.

кўздан кечирилар экан, ҳозирги кунда ҳам фаол қўлланилиб, замонавий тиббиёт терминологиясидан мустаҳкам ўрин олган терминлар миқдорини анча кенгайтиришга эришилди: *оғу* – “заҳар”, *хол*, *эт*, *қон*, *бавосир*, *сафро*, *табиб*, *бемор*, *бетоб*, *ташхис*, *учуқ*, *фалаж*, *хафақон*, *балгам*, *газак*, *балогат*, *кўз оқи*, *қувват*, *муолажа*, *даво*, *иситма*, *учуқ*, *хала* – “санчик”, *оғриқ*, *яра*, *тан* ва бошқалар. Демак, ҳозирги замон тиббиёт терминологиясининг шаклланишида беш юз йил мукаддам яратилган Навоий асарлари муҳим манбалардан бири саналади. У бундай терминлардан, биринчидан, бадний образ яратиш учун фойдаланган бўлса, иккинчидан, давр такозоси билан уларни ўз асарларига олиб кирган.

Навоий ижоди сидирга кўздан кечирилар экан, унинг асарларида ўз ифодасини топган тиббий терминларнинг бир талайи ҳозирги замон тиббиётининг Европа тиббиёти асосида ривожланганлиги сабабли, бугунги кунда қўлланмай, архаиклашган тиббий терминлар қаторига киритилди. Бундай терминлар жумласига қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин: *акмаҳ* “туғма кўр”, *аламангиз* “дард қўзғатувчи”, *алкан* “гунг, соқов, дудуқ”, *баногўш* “қулоқнинг остки юмшоқ қисми”, *мазоқ* “тил, танглай, оғиз каби таъм билан аъзоларидан бири”, *рағ* “қон томири”, *рамад* “кўздан сув оқиши натижасида кўз оқининг қизариши”, *ранжур* “касал”, *амо* “кўрлик”, *атиббо* “шифокорлар”, *барас* “бадандаги оқ доғ, нес” *азм* “суюк” (*азми раҳим* “чириган суюк”), *аймон* “ўнг қўл”, *айн* “кўз” ва бошқалар.

Маълумки, Навоий – серкирра ижод соҳиби. У ўз асарларида нафақат туркий сўзларни, балки форсийни ҳам марварид каби тиза олган. Изланишлар натижаси ўлароқ, унинг асарларида қўлланган тиббий терминлар этимологик жиҳатдан гуруҳлаштирилди.

1. Алишер Навоий асарларида ўз ифодасини топган бир сўзли ёхуд бирикмали терминларнинг асосий қисми, табиийки, ўзбекча (умумтуркий) ҳисобланади ва албатта, юқорида таъкидланганидек, буларнинг маълум бир қисми замонавий тиббиёт терминологиясида ҳам ўз фаоллигини сақлаб келмоқда. Мисоллар келтирамиз: *олин манглай* “пешона”, *орук* “озгин, эти қочган, ориқ киши”, *саригогриг* “сарик касали”, *суд* “сут”, *тепук* “қизамиқ, тепки”, *типрама* “қалтироқ, безгак”, *тоз* “кал, бошида туки йўқ киши”, *чипон* “чипқон”, *тул* “сўлак”, *энгак* “ияк”, *қаро оғриқ* “қорайиш касали” ва бошқалар.

2. Аллома ижодининг махсули бўлмиш асарларида ишлатилган терминларнинг анчагина қисми форс-тожикча эканлигини қуйидаги келтирилган мисоллар яққол тасдиқлай олади: *гулоб* (*атиргул баргини қайнатиб*, *буғлатиб олиннадиган хушбўй доривор сув*), *гулқанд* (*атиргул япроғини шакар билан аралаштириб офтобда пиширилган дори*), *гунг*, *гурда* (1. *бел*; 2. *буйрак*), *гурдагоҳ* (*биқин*), *заҳра* (*ўт*, *сафро халтаси*), *камар* (*бел*), *мавизоб* (*майиз шарбати*), *позаҳр* (*заҳарни қайтарувчи даво*), *пушт* (*зурриёт*) ва бошқалар.

3. Аслида араб тилига мансуб бўлган тиббий терминлар Навоий асарларида ҳам ўзига хос ўрин эгаллайди. Фикримизнинг далили учун бунга аниқ мисоллар келтирамиз: *заққум* (*заҳар, оғу*), *каъб* (*тўпик, ошиқ*), *дуоб* (*сўлак*), *мадор* (*қувват, куч*), *мажзуб* (*жазаваси тутган*), *мажзум* (*мохов*), *мариз* (*касал, хаста*), *марҳам* (*ярага қўйиладиган дори, малҳам*), *масруъ* (*тутқаноқ дардига мубтало бўлган киши*), *раъша* (*типроқ, титраш*) ва бошқалар.

4. Шоир асарлари кўздан кечирилар экан, уларда ўзбекча (умумтуркий) лексемалар ва сўз ясовчилар воситасида форс-тожик ёки араб тилларига оид бир сўзли ва бирикмали терминлар ҳам қўлланганлигининг

гувоҳи бўламиз. Мисолларга мурожаат қиламиз: *мараз*(ар.) + *лиқ* (ўзб.), *кўз* (ўзб.) + *мардуми* (ф-т.) “*кўз қорачиги*”, *маст* (ар.) + *она* (ф-т) + *лиқ* (ўзб.), *орқа* (ўзб.) + *хати* (ар.) *аррапушт* “*одам умуртқасининг устки қисми*”, *ранжур* (ф-т) + *лиқ* (ўзб.) “*касаллик*” кабилар.

5. Нихоят, шоир асарларида форс-тожикча ва арабча сўзлар қўшилмасидан таркиб топган бирикмали тиббий терминлар қўлланганлигини қайд этиб ўтамиз. Бундай терминлар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин: *луқма* (ар.) + *гоҳ* (ф-т) “*қорин, жигилдон*”, *мардуми* (ф-т) + *чаши*(ф-т) “*кўз қорачиги*”, *савдо*(ар.) + *зада* (ф-т) “*хаёли бузилган, тентак*” ва бошқалар.

Тўпланган материаллар таҳлилидан Алишер Навоий асарларида қўлланган айрим тиббий терминлар маънолари ҳозирги пайтда бир қадар ўзгартириб ишлатилаётганлиги аён бўлди. Семантикасида ўзгариш рўй берган тиббий терминлар ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш учун айрим мисолларга мурожаат этилди.

Кўп ишқ таркини дема, сўз қўйғил, эй табиб,

Муҳлик маразга қилмади эл панд ила илож.

(Наводир уш-шабоб)

Мараз – сиҳҳат била бўлғай мубаддал,

Ано – қувват била бўлғай мубаддал.

(Фарҳод ва Ширин)

Маълум бўлмоқдаки, мазкур байтларда қўлланган *мараз* термини “касаллик” маъносини ифодалаб келмоқда². Ҳозирги тиббиётда эса мазкур термин маъно торайиши натижасида умумий касалликни эмас, айнан “йиринг олган, фасод боғлаган яра”³ маъносини ифодалайди.

Замонавий тиббиёт терминологиясида пай термини тана мушакларини суякка бириктириб турувчи мустаҳкам, эластик тўқима⁴ маъносини ифодалайди. Масалан: товон пайи – болдирнинг уч бошли мушагининг пайи бўлиб, у товон суяги дўмбоғига келиб бирикади. Навоий асарларидан келтирилган қуйидаги байтларда эса мазкур термин, асосан, “оёқ” маъносини ифодалаш учун хизмат қилган⁵. Чунончи:

Ул пай чу этиб жаворийи ҳай,

Ҳайдин чиқибон яна ики пай.

(Лайли ва Мажнун)

Бу янглиғ муддати йўл қилдилар тай –

Ки, Арман кишварига қўйдилар пай.

(Фарҳод ва Ширин)

Энди шоирнинг “Лисон ут-тайр” асаридан олинган қуйидаги парчага эътибор берамиз:

Балгаму сафрову савдо бирла қон,

Дафъ ўлуб, бўлди суманбар нотавон.

Бу ўринда бизни *савдо* термини кизиқтиради. Байтда ифодаланган *савдо* лексемасига Навоий тиббий термин сифатида ёндашган ва у “касаллик номи, меланхолия; инсон танасидаги тўрт унсурнинг бири”⁶ тарзида изоҳланган. Ҳозирги замон тиббиёт терминологиясида эса мазкур

² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. Тўрт жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1983, 232-бет.

³ ЎТИЛ. V жилд. II жилд. – Тошкент, 2006, 541-бет.

⁴ ЎТИЛ. V жилд. III жилд. – Тошкент, 2007, 199-бет.

⁵ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 2-жилд, 550-бет.

⁶ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 3-жилд, 18-бет.

термин учрамайди. Лекин “Ўзбек тилининг изохли луғати”да *савдо* омоним сўз тарзида берилиб, эскирган тиббий терминни ифодалашни англашилади ва инсон танасидаги тўрт хил суякликнинг бири⁷ деб изоҳланади.

“Бобурнома”да ҳам оз миқдорда бўлса-да, тиббий терминлар ишлатилганлигини кўрамиз. Бобур ҳижрий 908 йил, мелодий 1502–1503 йил воқеаларини баён этар экан, жанглardan бирида ярадор бўлганлигини қайд этади. Табиийки, у даволаниши керак эди. Муаллиф ана шу ҳолатни куйидагича тасвирлайди: “*Кичик хоннинг қошидин кўлуб, ўзумнинг ўрдумга келдим. Ярамни боққали Атика бахши отлик мўғул жарроҳини йиборибтурлар. Мўғул эли жарроҳни ҳам бахши дер. Жарроҳликда бисёр ҳоziқ эди. Кишининг мағзи чиқса, дору берур эди. Илдиздин ҳар турлук яра бўлса эди, осон муолажа қилур эди. Баъзи жароҳатқа марҳамдек дору кўяр эди, баъзига еғали дору берур эди. Менинг бутумнинг ярасига бучқоқ ёқмоқни буюрди, фотила қўймади. Илдиздек нимани ҳам бир қатла едурди. Ўзи дер эдиким, бировнинг инчка пойчаси синиб, бир тутамча ери реза-реза бўлиб эди, этини ёриб, оёқ сўнгакларини тамом олиб, сўнгак ўрнига дорун ун қилиб солдим. Ул дору сўнгак ўрниги сўнгакдек-ўқ бутти. Мундоқ ажиб ва ғариб нима хейли дедиким, вилоят жарроҳлари андоқ мудоводин оғиздурлар*”⁸.

Кўринадики, қайд этилган парчада муаллиф вазият талаби билан табобатга оид жуда кўп терминларни қўллаган. Умуман олганда, ҳар қандай киши қанчалик бақувват ва соғлом бўлмасин, маълум шароитлар тақозоси билан хасталаниб қолиши мумкин. Бинобарин, Бобур ҳам баъзан у ёки бу касалликка чалиниб турган. Бундай ҳолатни асарда яна кузатамиз ва манбада тиббиётга алоқадор терминлар миқдори янада кенгайганлигининг гувоҳи бўламиз: “*Одина қуни ойнинг йиғирма тўққизда баданимда иситма ҳарорати зоҳир бўлди. Фасд қилдим*”⁹. *Қун олуш, гоҳи икки қун оша, гоҳи уч қун оша иситур эдим. Ҳар иситқонда гарқи арақ бўлмагунча иситма қўймас эди. Ўн-ўн икки қундан кейин, Мулло Хожасо мамзуж чоғирни нарис била берди, бир-икки қатла ичтим. Фойда ҳам қилмади... Чоршанба қуни ойнинг учиди жуллоб*”¹⁰ *ичтим. Яна икки қун жуллоб ичтим...Шанба қуни ойнинг олтисида доруйи кор ичтим... Сеишанба қуни Шоҳ Ҳасан Шоҳбек чоғир суҳбатига рухсат тилаб, Хожасо Муҳаммад Али Бошлиқ баъзи беклар била ичкиларни уйига элтти. Юнус Али ва Гадоий тағойи менинг қошимда эдилар. Мен ҳануз чоғирдан парҳез қиладир эдим*”¹¹.

Кўринадики, асардан тиббиётга оид терминлар иштирок этган бундай парчаларни кўплаб топиш мумкин. Бироқ шуларнинг ўзидаёқ муаллиф тиббиётга алоқадор бундай терминларни муайян мақсадлар – реал воқеликни тўғри ифодалаш, бадний образ яратиш ва ҳоказо мақсадларда ўринли қўллай олган. Аҳамиятлиси эса, мазкур терминларнинг жуда кўпи бугунги кунгача сақланиб, замонавий тиббиёт терминологияси учун ҳам хизмат қилиб келмоқда.

⁷ Ўша луғат, 414-бет.

⁸ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1990, 99-бет.

⁹ Томирдан қон олдирик.

¹⁰ Шакар ва шарбатлардан тайёрланган дори.

¹¹ Бобурнома, 215–216-бетлар.

РЕЗЮМЕ. Мақола Навоий ва Бобур асарларида қўлланган тиббий терминлар таснифи ва таҳлилига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. В статье приведена классификация и анализ медицинских терминов, использованных в произведениях Навои и Бабура.

RESUME. The article is devoted to the classification and analysis of medical terms used in the works of Navoi and Babur.

Таянч сўз ва иборалар: тиббиёт, термин, терминология, тасниф, талкин.

Ключевые слова и выражения: медицина, термин, терминология, классификация, толкование.

Key words and word expressions: medicine, term, terminology, classification, interpretation.

ҲАМИД ОЛИМЖОН ТАВАЛЛУДИНИНГ 110 ЙИЛЛИГИ

Наим КАРИМОВ

ҲАМИД ОЛИМЖОН ШЕЪРИЯТИДА ВАТАН ВА БАХТ КОНЦЕПЦИЯСИ

Одатда, бир адабий авлод олдинги адабий авлод эришган юксакликдан туриб ижодий парвозга шайланади. XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонда дунёга келган янги адабий авлод бу йўлдан бормади. Тарих бу авлод олдида XVI асрдан бери Туркистонда ҳукм суриб келаётган ижтимоий, иқтисодий ва маданий шароитни ўзгартириш вазифасини қўйди. Бу чўка бошлаган давлат кемасини, жилла курса, шу кемада кетаётган халқни таназзул ҳолатидан олиб чиқиш, уни илгор маърифатли халқлар даражасига кўтариш вазифаси эди. Янги адабий авлод дунёга келиши билан шу тарихий миссияни бажаришга киришди. Бу миссия ундан ғоят мураккаб тарихий шароитда, асрлар давомида шаклланган қудратли оқимга қарши курашган ҳолда ислохотчилик ишларини амалга оширишни тақозо этди. М.Бехбудий, М.Абдурашидхонов, А.Авлоний сингари маърифатпарвар жадидларнинг саъй-ҳаракатлари билан, катта қийинчилик билан бўлса-да, усули жадид мактаблари барпо этилди. Фитрат, Ҳамза, А.Қодирий ва Чўлпон сингари дастлабки ёзувчилар ижодий изланишларининг самараси сифатида янги миллий адабиёт, миллий матбуот ва миллий театр майдонга келди.

Агар биз шу ва бошқа жадид ёзувчиларининг дастлабки асарларига назар ташласак, уларнинг Ватан образи ва мавзуга турли ракурсдан туриб ёндашганларига гувоҳ бўламиз. Фитрат ва Абдулла Қодирий учун Ватан Амир Темур асос солган қудратли салтанат, айни пайтда Фитрат ва А.Қодирий, шунингдек, Ҳамза ва Чўлпон учун Ватан босқинчилар зулми остида эзилган Туркистон эди. Миллий уйғониш даври адабиётининг Фитратдан тортиб барча вакиллари мустамлакачилик кишанлари билан чирмаб ташланган ана шу Ватанни энг муқаддас миллий бойлик ва қадрият сифатида талқин этдилар.

XX асрнинг 20-йилларида Фитрат ва Чўлпон авлодидан кейин ўзбек адабиётига Ойбек, Ғафур Ғулом ва Ҳамид Олимжон авлоди кириб келди. Бу авлод ҳаётининг илк даврида Туркистон Чор Россиясининг мустамлакаси эди. Қўп ўтмай, Туркистон пештоқида ўрок-болғали кизил байроқ хилпирай бошлади. Ҳ.Олимжоннинг 1917 йилдан кейинги ҳаёти ана шу байроқнинг турфа ранглар билан товланиб турган даврига тўғри келди.

Ҳ.Олимжон 7 ёшга кадам қўйганида, Жиззахда 1916 йил кўзғолони рўй берган, кўзғолон шафқатсизларча бостирилгач, Жиззах шахри тўпга тутилган, шаҳар аҳолиси ёзнинг жазирама кунларида сувсиз-кимсасиз Жиззах чўлларига ҳайдаб чиқарилган эди. Ҳ.Олимжон шу воқеанинг жонли гувоҳи бўлгани учун: “Мен бир қаро кунда туғилдим, Туғилдим шу он бўғилдим”, деб нола қилган. Шоир шу сатрларни ёзганида Чор ҳокимияти давридаги Она Ватанини назарда тутган эди. 1917 йилдан кейин ўлкадан чор генераллари ва солдатлари кувиб чиқарилди. Улар билан изма-из ўзбек бойлари қамокка олиниб, Сибирга сургун қилинди. Кейин нафақат бойлар, балки ўртаҳол деҳқонларнинг ҳам ер-сув ва мол-мулклари тортиб олиниб, жамоа ҳўжаликлари тузилди. Бу Совет

давлатининг инсоният тарихида рўй бермаган, халқнинг хусусий мулкка бўлган ҳуқуқини барбод қилган катта жинояти эди. Лекин...

Лекин Ҳ.Олимжон шу даврда Ленин партияси ғоялари руҳида “тарбиялана бошлаган”, Йўлдош Охунбобоевнинг шахсий котиби сифатида “ота” билан бирга водий бўйлаб сафарга чиқиб, “янги ҳаёт”нинг Ўзбекистон шаҳар ва қишлоқларига қандай кириб келаётганини ўз кўзи билан кўриб, шу ҳақда шеър ва очерклар ёза бошлаган давр эди. Шоирнинг шу даврда ёзган очеркларини ўқисангиз, ўтган асрнинг 20–30-йилларида мамлакатимиз ҳаётида рўй берган айрим муҳим воқеалар кўз олдингиздан кино тасмасидек ўтади:

* Вахш дарёси бўйида олиб борилаётган ишлар натижасида Вахш чўлига сув чиқарилиб, бу ерда “гигант пахтачилик совхоз”нинг қурила бошлаши.

* Катта Фарғона канали қурилиб, ишга туширилиши.

* Хоразмда Тошсоқа канали, Каттакўрғонда сум омбори қурилиб, ишга туширилиши.

* Чирчиқ дарёси жиловланиб, бу ерда қудратли электростанция ва гигант саноат корхонаси барпо этилиши.

* Тошкентда СССР Фанлар академиясининг Ўзбекистон филиали ташкил этилиб, ўзбек фани ва техникасининг ривожланиши учун муҳим базанинг яратилиши...

30-йилларнинг ўрталари – 40-йилларнинг бошларида шундай гигант қурилишлар ва ўзгаришларнинг рўй бериши Ҳ.Олимжон назарида, Ўзбекистоннинг қишлоқ ҳўжалиги, саноати, маданияти, фани ва техникаси тараққиётга хизмат қилувчи муҳим омил эди. Аммо масаланинг иккинчи томони ҳам бор ва у шунда эдики, бу қурилишда собиқ Иттифокдаги қарийб барча республикаларнинг иштирок этиши қўзда тутилган эди. Яъни Ўзбекистоннинг жуғрофий ҳудудлари кенгайган, аниқроқ айтсак, Ўзбекистон 1924 йилдан бошлаб СССР таркибидаги республикалардан бири сифатида яшаётган эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Ҳ.Олимжон Иккинчи жаҳон урушигача бўлган даврда Ватан тушунчаси остида Ўзбекистонни тушунган. Унинг Ўзбекистон табиати тасвирланган шеърлари асосида ҳам, Ватан мавзуга бағишланган шеърлари марказида ҳам Ўзбекистон туради. Ҳ.Олимжон Ўзбекистонни шундай қуйлайдики, бу шеърларни ўқиган китобхонда Ватан туйғуси, Ватанга муҳаббат туйғуси, гўзал Ватани билан фахрланиш туйғуси камалак ранглари билан товланиб кетади. Лекин Иккинчи жаҳон уруши бошланиши билан унинг тушунчасидаги Ватан мазмуни кенгайиб, у “Ватан” деганда ғарбий ҳудудларини фашистлар Германияси босиб олган СССРни назарда тутган. Бу ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ва маданий шароит учун табиий ҳолдир.

Ҳ.Олимжон СССР тақдири хал бўлаётган 1943 йилда “Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман” деган мақола ёзган ва бу мақоласида Ватан ҳақида сўзлаб: “Менинг халқим ўз киндигининг қони тўқилган тупрокни ўз онасидан ҳам азиз кўради. Менинг халқим ўз боболари қўмилган тупрокни ўпади, бу тупрокни ҳаром қилган, нопок қилган одамларни ўлдирди”, – деб ёзган. Аммо шоирнинг Ватан образини шундай ракурсда гавдалантиришдан мақсади Ўзбекистонни Советлар Ватанига

¹ Ҳамид Олимжон. Муқаммал асарлар тўплами. III жилд. – Тошкент, 1981, 232-бет.

якинлаштириш, душман бостириб кирган Россия, Украина, Белоруссия тупроклари билан “Ўзбек халқининг киндик кони тўкилган тупроғи” ўртасидаги масофани олиб ташлашдир. У ана шу ғоявий ниятига эришиш учун “киндик кони тўкилган бир ҳовуч тупроқ” ҳақида узоқ мулоҳаза юритгач, нихоят, асл мақсадига кўчади ва жанг майдонларида курашаётган ўзбек жангчиларига мурожаат этиб, ҳайқиради: “...Ватан учун жангда жон олиб, жон бераётган ўзбек йигити, бизни эшит! Сенинг ватанинг бугун Амударё билан Сирдарё орасигина эмас. Ленин сенга буюк ватан берди. Амудан то буюк Волга дарёсигача, Узоқ Шарқдан то Болтик денгизигача, Шимолий Муз денгизидан то Қора денгизгача, узоқ Хоразмдан то Ленинградга, Андижондан то Мурманскка қадар сенинг ватанинг” (Ўша манба, 236-бет).

Шундай қилиб, СССР тақдири ҳал бўлаётган бир даврда Ҳ.Олимжон тарихий вазият тақозоси билан Ватан тушунчасини шу тарзда кенгайтириб, ўзбек йигитларини жанг майдонларида қаҳрамонларча курашиб, Россия, Украина ва Белоруссия тупрокларини озод қилишга чақиради ва давом этиб, дейди: “Ўша ерларнинг ҳаммаси сенинг ватанинг, ўша ерларнинг ҳаммасида сенинг опа-укаларинг, ғариб сингилларинг кийналмоқдалар. Ўша ерларнинг ҳаммасига ризқинг сочилган” (Ўша манба, ўша бет).

Бу нафақат Ҳамид Олимжоннинг, балки Ҳамид Олимжон мисолида совет даврида алданган авлоднинг Ватан ҳақидаги тушунчаси ва концепциясидир.

Ҳ.Олимжоннинг – истиснододли ўзбек шоири ва жамоат арбобининг Ватан ҳақидаги, киндик кони тўкилган тупроқ ҳақидаги бу ғайриилмий концепцияси билан танишган кишилар орасида шоирни қўллаб-қувватлайдиган шахслар ҳам бўлиши мумкин. Улар: “Агар СССРда айрим давлат раҳбарларининг айблари билан демократия нормалари бузилмаганида ва миллий республикалар хомашё базаларига, Марказнинг соғин ситирларига айлантирилмаганида, бу мамлакатда яшаган кишилар, қайси миллатга мансуб бўлганликларидан қатъи назар, Америка Қўшма Штатларида бўлганидек, СССРни ўз Ватани деб эъзозлаган бўлардилар”, – дейишлари мумкин. Афсуски, бу Фафур Фулом айтганидек, “Агар”ни “магар”га қилсалар никоҳ, бир ўғил туғилур, номи “Кошки” қабилидаги эътироздир.

Шу ерда Авлонийнинг Ватан ҳақидаги қуйидаги фикрини келтиришни ўринли деб биламан. Авлоний “Туркий Гулистон ёхуд Ахлоқ” рисоласида бундай ёзган: “Боболаримиз: “Киши юртида султон бўлғунча, ўз юртингда чўпон бўл”, демишлар... Ҳаммага маълумдирки, энг муқаддас диний еримиз ўлан Арабистонга боғларини, ховлиларини сотуб, хижрат қилгон ҳожиларимизнинг аксари яна ўз ватанларига қайтиб келурлар. Бунинг сабаби, яъни буларнинг тортуб кетургон қувват ўз ватанларининг, тупроқларининг меҳру муҳаббатидир”¹. Ўзбекистонга эвакуация қилинган аксар аҳолининг душман босиб олган ерлар озод этилиши билан ўз ватанига қайтиб кетгани бежиз эмас. Улар ризқи ўз ватанида бўлганидек, ўзбек йигитлари ризқининг ҳам украин ёки белорус тупроғида, дейиш тўғри эмас.

Биз шоир Ҳ.Олимжонни қанчалик севмайлик, унинг тарихий давр тақозоси билан публицист сифатида Ватан концепциясини нотўғри талқин қилганини айтмаслигимиз мумкин эмас. Зеро, Ватан, чиндан ҳам, “киндик

² Абдулла Авлоний. Тошкент тонги. – Тошкент, 1979, 260-бет.

кони тўкилган бир ҳовуч тупроқ” бўлиб, ҳар бир кишининг, ҳар бир миллатнинг ва ҳар бир халқнинг туғилган бетакрор муқаддас манзиллини англатади.

Ҳ.Олимжон, аввало, шоирдир. У шоир сифатида “Ватан” деганда, Ўзбекистонни назарда тутати. У ойдин кеча ҳақида ёзганим, Зарафшон дарёсида оқиб кетаётган куз барглари кўриб, ҳазин ҳаёлларга борадими, Фарғона водийсининг кўм-кўк далаларидан олган ҳис-туйғуларини шеърят маржонига тизадими... — буларнинг ҳаммасида Ҳ.Олимжон севган ва ардоқлаган она-Ватаннинг зарралари товганиб туради. У Ватан мавзусига қўл урганида, Ватан гулу, у булбул бўлиб кетади. Булбул кифасига кирган шоир гул кифасидаги Ватанга бўлган муҳаббатини қўйлаб адо қила олмагандек бўлади.

Мана, унинг 1935 йил навбахоридан олган таассуроти:

*Ҳусн қўшиб ҳар кун ҳуснига,
Табиат қақирар ўз қучоғига.
Ҳар кун қийиб янги бир либос,
Қақирар ўзининг ёшиллик чоғига.*

*Тинмай эсар ҳар томонга ел,
Қўймай сочар ўрикнинг гулин.
Дарахт шохларини силкитар,
Ўйғотишга бошлар уни тун...*

Бу сатрларда баҳор фаслининг ўзбек диёрига кириб келиши тасвирланган. Баҳор — Ҳ.Олимжоннинг энг сеvimли фасли. Шоирнинг бу фаслни севганининг сабабларидан бири ва муҳими шундаки, баҳор келиши билан нафакат табиат, балки инсон ҳам янгиланади. Шоирнинг ватани Ўзбекистон ҳам баҳор келиши билан янгиланиб, гўзал, айтиш мумкинки, илоҳий кифа касб этади. Биз унинг “Ўзбекистон” (1939) шеърини ўқиганимизда, кўз олдимизда Она Ватаннинг ана шу гўзал илоҳий кифаси рўй-рост гавдаланади.

*Ўхшаши йўқ бу гўзал бўстон,
Достонларда битган гулистон —
Ўзбекистон дея аталур,
Уни севиб эл тилга олур.
Чиройлидир гўё ёш келин,
Икки дарё ювар қокилин.
Қорли тоғлар турар бошида,
Гул водийлар яшнаб қошида.
Чор атрофга ёйганда гилам,
Асло йўқдир бундайин кўклам...*

Шоир шеърни сатрдан-сатрга гўзал ташбеҳлар билан бойитиб, музайян этиб, она юртимизнинг ажиб манзараларини кўз олдимизда минг хил ранглар билан мавжлантириб борар экан, шундай катта бадий эффектга эришадими, шу сатрларда образи катта маҳорат билан талқин этилган ватанимиз Ўзбекистонда туғилганимиз ва яшаётганимиз билан бизда ғурур ва ифтихор туйғулари жавлон уради ва шу туйғулар шеър давомида тобора жўшқинланиб боради.

Ҳ.Олимжоннинг бу шеъри Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси бўлганининг 15 йиллиги муносабати билан ёзилган. Лекин шеърнинг қарийб бирорта сатрида, бирорта ҳужайрасида бунга имо ҳам йўқ. Ҳамид Олимжон фақат шеър хотимасига:

*Москвада суянган тоғи,
Гуржистонда севган ўртоғи —*

*Унга ҳусн ва ифтихордир...
Бу шундайин ажиб диёрдир.
...Омон бўлсин огайчилари,
Омон бўлсин дўстларнинг бари.
Доим бўлсин доҳийси омон,
Унга ҳусн ва ифтихордир, –*

сатрларини киритганки, эхтимол, бирорта раҳбарнинг кўрсатмаси билан ёзилган бу сатрлар шеърнинг бадий тўқилмасига сингган эмас.

Ҳ.Олимжон 1937 йилда ёзган “Ўлка” шеърда эса Ўзбекистоннинг гўзаллиги ва бойлиги билан боғлиқ масалани четлаб ўтиб, шеърни бундай сатрлар билан бошлайди:

*Мен дунёга келган кунданоқ
Ватаним деб сени, уйғондим.
Одам бахти биргина сенда
Бўлурига мукамал қондим.*

Ҳ.Олимжоннинг бу ва бошқа шеърларидаги Ватан шоирнинг ёки лирик қаҳрамоннинг киндик кони тўқилган тупрок бўлганлиги билан азиз ва муқаддасдир.

Ўзбекистон ўтган асрнинг 30-йилларида мустакил давлат эмас, балки СССРдаги республикалардан бири бўлганига қарамай, Ҳ.Олимжон ёки шеърнинг лирик қаҳрамони ўзбек тупроғида дунёга келгани билан фахрланган ва ҳатто “одам бахти” биргина шу ўлкада барқарор бўлишига астойдил ишонган. Ана шу ишонч шоирни 30-йилларда бахт ва саодат куйчиси сифатида шуҳрат қозонишига сабабчи бўлган. Лекин айрим китобхонлар Ҳ.Олимжонни 1937–1938 йилларда минглаб ватандошларимиз қатағон қилиниб, улар оиласи хонавайрон этилган бир вақтда бахт ва шодлик тароналарини куйлаганликда айблаб, унинг шаънига маломат тошларини отганлар. Аммо, гап шундаки, шу мудхиш йилларда минглаб ватандошларимиз азоб ва укубатларга гирифторман этилган бўлса ҳам, қатағон вабоси ҳаммани ўз домига тортмаган, тинч ва осуда турмуш кечирган оилаларда тўй-ҳашамлар давом этган, фарзандлар туғилган, кизлар турмушга чиқиб, йигитлар уйлانган – улар учун бахт ва шодлик кечалари, бахт ва шодлик тароналари бегона бўлмаган. Ҳ.Олимжоннинг ўзи ҳам шоира Зулфияга уйланиб, Хулкар исмли жажжи кизча кўриб, бахтли ва саодатли турмуш кечири бошлаган. Ўзбекистондек жаннатмонанд манзилда, сеvimли рафикаси ва жондан азиз кизи билан бахтли ҳаёт кечирган шоир бахт тўғрисида ёзмай, мотам либосини кийиб, марсиялар ёзиб юрсинми?!

Ҳ.Олимжон талқинидаги бахт – бу сеvimли Ватанда, сеvimли оилада, сеvimли иш ва меҳнат билан яшашда. Дарвоқе, шоир “бахт”ни кенг маънода ҳам тушунган. У “бахт” деганда дунёда бошқа халқлар, миллатлар ва элатлар борлигини ҳам унутмаган. У ёзган:

*Бахт топилмас ҳеч бир замонда,
Эл қул бўлса, бўлса яланғоч.
Жаннатларни яратган одам
Натижада ўзи қолса оч.*

Бу шеър ёзилган 30-йилларда ўзбек халқи аср бошларига, ҳатто 20-йилларга қараганда ҳам анча яхши яшаётган, маданияти гуллаб бошлаган, фарзандлари эса олий ўқув юртларини тугатиб, давлат идоралари, маърифат муассасалари, ишлаб чиқариш корхоналарида халол хизмат қилиб, бахтли ва осуда турмуш кечириётган эдилар. Ҳ.Олимжоннинг Ватан ва Бахт ҳақидаги концепцияси шундай тарихий давр ва тарихий шароитда шаклланди.

РЕЗЮМЕ. Мақола атоқли шоир Ҳамид Олимжон шеърятдаги ватан ва бахт концепцияси тадқиқи бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена толкованию концепции родины и счастья в поэзии Хамида Алимджана.

RESUME. The article is devoted to the study of the concept of homeland and happiness in the poetry of the famous poet Hamid Olimjon.

Таянч сўз ва иборалар: Ҳамид Олимжон, шоир, шеър, мавзу, концепция, ватан, бахт, ташбеҳ.

Ключевые слова и выражения: Хамид Алимджан, поэт, стих, тема, концепция, родина, счастье, сравнение.

Key words and word expressions: Hamid Olimjon, poet, poem, theme, concept, homeland, happiness, analogy.

Зулхумор МИРЗАЕВА

ҲАМИД ОЛИМЖОН ИЖОДИ ХОРИЖИЙ ОЛИМЛАР ТАЛҚИНИДА

Ҳамид Олимжон ижодининг хорижда ўрганилиши ўтган асрнинг 80–90-йилларида Америка олимларининг катта авлоди – Ҳарольд Беттерсби¹, Давид Монтгомери², кейинчалик, ўрта авлод олимаси Роберта Мария томонидан амалга оширилган. 1980-йилларда яратилган тадқиқотларда шоир ижодини баҳолашда муайян муаммо моҳиятига синфий, мафкуравий ва сиёсий жиҳатдан ёндашиш тамойили доминантлик қилган. Айни пайтда, Ҳ.Олимжон ижоди таҳлилига бағишланган хорижий манбаларда шоирнинг интим туйғулари акс этган шеърлари ижтимоий оҳанглардан айро таҳлил қилинган ўринлар ҳам кўзга ташланади. Масалан, Америка олими Д.Монтгомери унинг 1937–1938 йиллардаги шеърятини хусусида шундай сатрларни битади: “Ҳамид Олимжоннинг бу даврдаги лирик шеърятини таъсирчан ва интим характерга эга бўлиб, уларда шоирнинг ўз севгилиси ва табиатга бўлган кучли муҳаббати ифодаланган.”³

1 Battersby, Harold R. The Uzbek Novel as a Source of Information Concerning Material Cultures: Uzbek Town Planning, Urban Development and Structures Based on Information Given in Asqad Mukhtor's Novel 'Sisters'. – Indiana University, 1969; Battersby, Harold R. Asqad Mukhtor: An Uzbek Writer and His Work. – "Central Asiatic Journal 15.1 (1971). Pp. 55–74.

2 Montgomery, David C. Career Patterns of Sixteen Uzbek Writers. Central Asian Survey 5.(3–4) (1986): pp. 205–220; Montgomery, David C. Stalin in the Writings of Hamid Alimjan: A Case Study of Manifestations of the Cult of Personality in the Literature of Soviet Uzbekistan. Central Asian Survey 8.iii (1989): pp.31–51; Montgomery David C. "Zaynab and Aman": Love and Women's Liberation on a Soviet Uzbek Collective Farm in the 1930, a Story Poem by Hamid Alimjan" Cultural Changes and Continuity in Central Asia. Ed. Shirin Akiner. – London: School of Oriental and African Studies, 1991. pp. 1–13; Montgomery, David C. Hamid Alimjan – Soviet writer and publicist// European Conference on Central Asian Studies, 1973 September, New Mexico.

3 Montgomery David C. "Zaynab and Aman": Love and Women's Liberation on a Soviet Uzbek Collective Farm in the 1930, a Story Poem by Hamid Alimjan" Cultural Changes and Continuity in Central Asia. Ed. Shirin Akiner. – London: School of Oriental and African Studies, 1991. Pp. 1–13; Hamid Alimjan-Soviet writer and publicist// European Conference on Central Asian Studies, 1973. September, New Mexico.

Чиндан ҳам, Ҳ.Олимжон интим лирикасининг хануз севиб ўқилиши, юксак кадрланиши, муҳаббат сингари боқийлиги уларда ички кечинмаларнинг нафис ифодасини топанлигида кўринади. Д.Монтгомери инсон қалбининг муҳаббат туфайли тозариши, муҳаббат уни маънан юксалтириши, ана шу юксакликдан туриб покиза қалб билан борликқа бокқан шоир оламни кенг камраб олиши мумкинлиги ҳақида, умуман, шоирнинг шахсий кечинмалари таҳлилида тўғри хулосаларга келган. Лекин 1970-йиллардаги “совук уруш” таъсирида майдонга келган ғоявий кураш лагерининг энг фаол вакилларида бири, устоз Л.Қаюмов Д.Монтгомерининг айнан юкоридаги қарашларини қаттиқ танқид остига олган эди. Аниқроқ қилиб айтганда, Л.Қаюмов Ҳ.Олимжоннинг бахт ва шодлик ҳақидаги шеърларини фақат интим характер билангина чеклашни истамайди ва Ҳ.Олимжон поэзияси лейтмотивида ижтимоий оҳанг, ижтимоийлик етакчилик қилишини таъкидлаб, Д.Монтгомерининг 1975 йилда Канадада нашр этилган Ҳ.Олимжон ҳақидаги тадқиқотини шоир ижодини сохталаштиришга уриниш, деб баҳолайди⁴. Албатта, Л.Қаюмовнинг Ҳ.Олимжон шеърларидаги интим туйғулар ижтимоий оҳанг билан қоришиқ шаклда, рамзий ифодалар воситасида акс этиши мумкинлиги ҳақидаги фикри асосли эди. Бирок унинг шўро воқелиги акс этмасе, Ҳ.Олимжон шеърларининг кадри тушиши мумкинлигидан ташвишда эканлиги очиқ-ойдин кўриниб туради. Чунки у АҚШ олимини ўзбек шоири ижодий меросининг мазмуни ҳамда мохиятини бузиб кўрсатганликда айблар экан, шоирнинг “тўғри партиявий позиция”да эканлигини алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Ижтимоий-сиёсий лирика ҳар жиҳатдан рағбатлантирилган шўро даврида Л.Қаюмовнинг ўзгача йўл тутиши мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам у Ҳ.Олимжон лирикасидаги интим туйғуларни ижтимоий оҳангларга буткул боғлаб қўйишга мажбурият сезган.

Д.Монтгомерининг Ҳ.Олимжон қаламига мансуб “Зайнаб ва Омон” асари атрофидаги баҳслари ҳам эътиборга молик. Маълумки, ўтган асрнинг 30-йилларида яратилган бу асарда эркин муҳаббат ва аёл озодлиги масаласи акс этган. Д.Монтгомерининг фикрича, “достон сюжети Ғарб китобхони учун анчагина ноодатий бўлиб туюлиши мумкин. Шўро даври танқидчилиги, хусусан Т.Бобоев изланишларида Зайнаб, аксинча, янги ўзбек аёли учун намуна ва ўрнак олса арзийдиган киз, янгича фикрлайдиган мустақил меҳнаткашлар типини сифатида аксланади (4).

Дарҳақиқат, бу образда ўзбек шўро даври аёлини ифода этиш тамойилига хос кўп жиҳатлар мужассамлашган. Масалан, Зайнаб муҳаббатиде журъатлилик бор. У оддий бир киз бўлса-да, ўз кураши ва ғалабаси жиҳатидан “асарни минизпос” даражасига кўтаради. Чунки муаллиф «Зайнаб образиде замона қахрамони хусусиятларини мужассамлантирган. Шоир ўзининг эстетик принципларини ифода этган ҳолда совет кишиларининг юкори ахлоқий хусусиятларини янги давр рухияти ва воқелигига ҳамоҳанг қилади. Асар бой, маънавий идрокли, инсонпарвар янги давр кишисининг туғилишини кўрсатади»⁵.

Шубҳасиз, Мирёқуб – Мария, Отабек – Кумуш, Анвар – Раёно, Омон – Зайнаб сингари образларни улар яратилган макон ва замондан

⁴ Қаюмов Л. Ўзбек адабиёти ва унинг чет эллик “танқидчилари” // Адабиёт ва замон. (Мақолалар, адабий ўйлар, суҳбатлар). – Тошкент: Ё.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 59-бет.

⁵ История, 1976, № 5. С. 17.

ажратиш мумкин эмас. Бинобарин, Зайнаб ҳам тарихий хронотоп нуктаи назаридан яратилган образдир. Шунинг учун ҳам “достонда икки долзарб саналган мавзу – кишлоқ тараккиёти ва аёллар мавқеи мавзулари синкретик шаклда акс этган” (8). Д.Монтгомери ўзбек олими Т.Бобоев тадқиқотларида келтирилган маълумотларга таянар экан, асарнинг прототиpleri мавжудлигига диққат қаратади. Унинг фикрича, Ҳ.Олимжон яратган бошқа асарларда ўтмишнинг камчиликлари совет даври ютуқлари билан муқояса қилинган (9). Уларнинг ҳеч қайсиси «Зайнаб ва Омон»га ўхшаган сюжет характериға эға эмас. Ўзбек олими Абдумавлоновнинг 1970-йилларда билдирган фикрича, достон реал инсон ҳаёти асосида ёзилган. Шоирнинг илгари ёзилган кўпгина асарлари ғоя ва мотивларини ўзида жамлаштирган. Унда Ҳ.Олимжон ардоқлаган фикрлар, туйғулар ўз ифодасини топган.

Д.Монтгомери ўзбек олимларининг Ҳ.Олимжон ижоди тадқиқиға оид изланишларидаги фактларга таянган ҳолда объектив хулосаларға келади. Айни пайтда хорижий олим: “Ҳ.Олимжон ўзи яшаётган муҳитда руслар етакчи роль ўйнашини идрок қилган. У ўз сиёсий қарашлари жиҳатидан руспараст ҳам, миллатчи ҳам эмас, балки советпарастдир”, деган хулосаға келади (8).

Маълум бўладики, Д.Монтгомери достон қаҳрамонининг реал асосини ёзувчи дунёқарашига боғлаб таҳлил қилади. Шоир эстетик принциплари, идеалиға монанд тарзда қаҳрамоннинг ақидапарастликка қарши чиқишини мафкура ва сиёсат билан боғлайди. Бу ҳол, биринчидан, олимнинг нисбатан эски манбаларға таяниши, иккинчидан, тадқиқотчининг субъектив истагидаги мафкуравий қарашлар оқибатидир.

Д.Монтгомери «Зайнаб ва Омон» достонидаги рамзий ифодаларға тўхталиб, Зайнаб ва Омоннинг етим қилиб тасвирланишида ҳам рамзий ифода кўради, яъни: ота-оналарнинг онги заҳарланган. Буларнинг ана шу ўтмиш сарқитларидан холи, янги замон қишлоқлари сифатида тасвирланиши учун уларни мана шундай етим қилиб кўрсатиш лозим бўлган, деган фикрни илгари суради (8).

Ҳ.Олимжон ижоди тадқиқи бўйича изланишлар олиб борган яна бир Америка олимаси Р.Мариядир. У шоир ижодини ўрганар экан, асарлари негизини туркий мерос (халқ оғзаки ижоди) ташкил этишини алоҳида қайд этади. Шоир ижодида фольклор унсурларининг кўп учрашини Ҳ.Олимжон тарбия топган муҳит (бувиси эртакларининг таъсири) билан изоҳлайди. Ҳатто шоир яратган асарлар поэтик тилининг халқ жонли тилиға яқинлигини ҳам шу омил билан тушунтиради. У Ҳ.Олимжонни эркин ижод қилишға интилан қаламқаш, деб билади. Шоир яратган достонларда зolim хонларға қарши синфий кураш ғоясининг акс этганлиги фактини ўз фикри тасдиғи учун келтиради. Олима тадқиқотида: “Ҳамид Олимжон асарлари, хусусан «Ойгул билан Бахтиёр» китобхон ва давр мафкураси ўртасидаги мувозанатни сақлай билган компромисс асарлар сирасига қиради”, деб ёзади⁶. У Ҳ.Олимжонда шўро мафкурасиға хайрхоҳликни қучли, деб билади.

Хорижий олимларнинг Ҳ.Олимжон ижодига оид тадқиқотларида уни “бедард”, “беғам” деб таърифлаган ўринлар ҳам учрайди. Аслида у зинхор бедард ва беғам шоир бўлмаган. Эҳтимол, унинг улкан дарди дарё

⁶ Micallef Roberta Maria. The role of Literature and Intellectuals in National Identity Construction: The Case of Uzbekistan. USA: University of Texas. P. 28.

каби тошган севинчлари бағрига жо бўлгандир. Аммо И.Ёкубов фикрича, бу дарду изтироб унинг бутун ижодида кизил илдай ўтувчи ғоя – инсониятга бахт-шодлик улашиш тилаги, уни гул-чечакларга ўрашни зўр саодат деб билиш истаги эди⁷. Ижодкор кайфият-ҳолатларини тарихий воқелик кўзгусида кўришдан кўра, эҳтимол унинг фикрини банд этган ўйлар, ҳаёслар оламию эҳтиросли хис-туйғуларини уйғотган манзиллардан, руҳида ҳоким бўлган латиф ва мунис ҳолларнинг шоирона пардалардаги жарангидан ахтариш мақсадга мувофиқдир.

Ҳ.Олимжон шахсияти ифодасига ижтимоийликдан холироқ тарзда яқинлашган сари унинг ижодий ниятларида ботиний руҳий ҳурлик соғинчи, миллий ғурурнинг оёққа калкиши, шоир аламли изтиробларининг реаллашуви ёрқинроқ ойдинлашади. Демак, Ҳ.Олимжон шодлиги ва изтироб-армонларининг Ватани унинг озод ҳамда шод инсонни шарафлаш ҳиссига лиммо-лим, инсоният ҳурриятини соғинган соҳир қалбидир. “Мен элимнинг юрагида яшайман, Эрк деганининг тилагида яшайман”, дея иқрор бўлган шоирнинг бу тантанавор, ёник сўзлар орқали умуминсониятни ягона миллат сифатида англаганлиги шубҳасиз. Эҳтимол, ифода воситаларига қараб, ижодкор мафкуравий позициясини аниқлаш мумкин. Бирок бу примитив мантикка таянилса, олис ўтмишда “ур тўқмок”ни яратган халқни ҳам ўзи мутлако беҳабар бўлган шўроларга хайрихоҳликда айблаш мумкин бўлади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Ҳ.Олимжон ижодига бағишланган тадқиқотларда, биринчидан, 1970-йилларданок шоир ижодига хос интим туйғулар ҳақида фикр юритилган (Д.Монтгомери); иккинчидан, айрим хулосалар шўро давридаги қарашларга ҳам асосланган ва кўп ўринларда Ҳ.Олимжоннинг мафкуравий позицияси унинг ижодидаги ифода воситаларига қараб эмас, балки шоир дунёқарашига боғлаб аниқланган (Д.Монтгомери, Р.Мария); учинчидан, бадий асарнинг ташқи моҳияти унга берилган етарли баҳо бўла олмаслиги ҳақидаги қарашлар матнни турли аспектларда ўқиш заруратига асос бўлган. (Д.Монтгомери. “Зайнаб ва Омон”); тўртинчидан, хорижий олимлар сўз санъати намуналарининг юза қисмидаги маънони англаш ва яширинганини тадқиқ этиш учун бадий санъатда кўп маъноликни ифодаловчи бадий механизмлар – аллегорик ифодалар тадқиқига жиддий эътибор қаратганлар.

РЕЗЮМЕ. Маколада Ҳамид Олимжон ижодининг америкалик олимлар томонидан ўрганилиши таҳлилга тортилади.

РЕЗЮМЕ. В статье автор приводит историю изучения творчества Хамида Алимджана зарубежными учеными.

RESUME. The article analyzes the study of Hamid Olimjon's work by American scholars.

Таянч сўз ва иборалар: ижод, ғоя, мотив, образ, талқин.

Ключевые слова и выражения: творчество, идея, мотив, образ, толкование.

Key words and word expressions: creation, idea, motive, image, interpretation.

⁷ Ёкубов И. Бадий-эстетик сўз сехри. – Тошкент, 2011, 366-бет.

ПРАГМАТИКАНИНГ СЕМИОЛОГИК АСОСЛАРИ

Фан тарихида тил тадқиқи турлича ёндашувлар вужудга келган. Тилга семиотик ёндашув натижасида прагматингвистика йўналиши юзага келди. «Прагматика юнонча “pragma” сўздан олинган бўлиб, “бажарилган, бажарилаётган, бажарилиши зарур бўлган иш” ҳамда “pragmatiko” – “ишга қобилияти бор, ишчан, ишбилармон” каби маъноларни ифодалайди»¹. Тилшуносликда дотлаб прагматика соҳасига оид бир тушунчани ифодаловчи *прагматика, прагматингвистика, лингвистик прагматика* ёки *лингвопрагматика* каби бир қанча терминлар қўллана бошлади. Маълумки, фанда бир маънони бир неча термин билан ифодалаш чалкашликларни келтириб чиқаради. Бу ҳолатни, биринчидан, прагматингвистика йўналишининг фанда нисбатан янгилиги билан, иккинчидан, изланувчиларнинг тадқиқот предметида турли усул ва методлар билан ёндашаётганликлари орқали изохлаш мумкин.

Прагматингвистика назарий ҳамда амалий муаммолар ечимини таъминловчи алоҳида соҳа сифатида мураккаб шаклланиш йўлини босиб ўтди. Соҳа олимлари ўз тадқиқотларида кўплаб фанларга оид билимларни ўрганишга интилдилар. Жумладан, фалсафа, мантиқ, тилшунослик, математика, семиотика, антропология, мифология, диншунослик, этнография, санъатшунослик, поэтика, риторика, нейробиология, психология, социология, информатика, генетика² кабилардир. Аслида ҳам амалга оширилган кашфиёт ва ихтироларнинг моҳияти биргина фанга тегишли бўлмай, бир неча фан доирасида ҳулосалар чиқарилгандагина аниқ-равшан намоён бўлади.

Ҳозирги прагматингвистиканинг шаклланиш тарихи ва илдизлари семиотика соҳаси мутахассислари номи билан узвий боғлиқдир. Юкорида таъкидланганидек, тилшуносликда семантика, синтактика ҳамда прагматика каби соҳаларнинг ажратилиши тилга семиотик ёндашув натижасида юзага келган. Семиотика белгилар билан шуғулланувчи алоҳида фан соҳаси ҳисобланиб, унинг юзага келиши таникли америкалик олим Чарльз Сандерс Пирс (1839–1914) номи билан боғлиқдир. Бинобарин, прагматингвистика соҳасининг шаклланиши ҳам унинг номи билан бевосита алоқадор. Ч.Пирс XIX асрнинг 60-йилларида ўз ғоялари билан семиотика ҳақидаги фанга асос солган. У *семиотика* терминига таъриф берар экан, бу атама илмий жамоатчилик томонидан икки хил маънода талқин қилинишини алоҳида таъкидлайди, яъни бу термин яхлит фан ва фанлар қуроли маъноларини англатади. Юкоридагилардан англашиладики, *семиотика* термини алоҳида фан сифатида нафакат белгилар билан шуғулланувчи, балки семиотик ёндашув натижасида бошқа фанларда вужудга келган янги йўналиш ва соҳалар ҳамда уларнинг тадқиқот методи, методологиясини белгилаб берувчи соҳани англатади.

Семиотика соҳасининг фанлар таракқиётидаги хизмати ҳам шу билан белгиланади. Аксинча, тилшунослик соҳасида тилнинг табиати ва

¹ Матвеева Г.Г., Ленец А.В., Петрова Е.И. Основы прагматингвистики. – М.: Флинта-Наука, 2014.

² Кўрсатилган асар, 9-бет.

моҳиятини турлича тушуниш, ҳар хил талкин қилиш натижасида турлича оқим ва мактабларнинг пайдо бўлганлиги ҳам бунга ёрқин мисол бўла олади. Фердинанд де Соссюрнинг тилга семиотик ёндашув асосида олиб борган тадқиқотлари юқоридаги муаммоларга барҳам берди. Бу соҳанинг тақомили учун хизмат қилган йирик белгишунос (семиотик)лардан яна бири Чарльз Уильям Моррисдир (1901–1979). У семиотика билан боғлиқ тарзда прагматлингвистика ҳақидаги дастлабки тушунча ва ғояларни янада ривожлантириб, тилшунослик соҳасида антропоцентрик назариянинг юзага келишига ҳисса қўшди. Ч.Морриснинг XX асрнинг 30-йилларидан сўнг нашр қилинган ишларида семиотика барча билим соҳаларини ўзида бирлаштирган методологик фан сифатида эътироф этила бошлади. Фан тараққиётининг ҳозирги босқичида семиотика белгилар системаси ва белгилар ўртасидаги муносабатни ўрганувчи фан деб қаралади.

Прагматлингвистикага бағишланган ишларда олимлар томонидан семиотиканинг уч таркибий қисми тўғрисида билдирилган фикрлар ҳам асли Ч.Моррисга тегишлидир. Г.Г.Матвеевнинг таъкидлашича, 1938 йилда Ч.Моррис семиотикани белгилар ўртасидаги муносабатни ўрганувчи синтактика, белги билан предмет ўртасидаги муносабатни ўрганувчи семантика, белги ва белгидан фойдаланувчи инсон ўртасидаги муносабатни ўрганувчи прагматика каби турларга ажратади.

Ҳақиқатан ҳам, прагматика ҳақида сўз борганда, унинг шаклланиш тарихи, семиотик илдизлари ва бу соҳанинг мустақил йўналиш сифатида шаклланишига ҳисса қўшган семиотиклар, файласуф, мантиқшунос, психолог ва тилшунослар қарашлари тўғрисида гапирмаслик мумкин эмас. А.Нурмонов ҳамда Н.Маҳмудовларнинг лисоний тадқиқотлар мукамаллиги тўғрисида «семантик, синтактик ва прагматик жиҳатларни ҳисобга олган изланишларгина соф маънодаги чинакам тадқиқотга айланади»³, деган таъкидларининг маъноси ҳам шундадир. Уларнинг таъкидлашича, нафақат ўзбек, балки дунё тилшунослигида амалга оширилган ишларда ҳам олимлар семантика ва синтактика масалаларига кўпроқ эътибор қаратдилар. Ўзбек прагматлингвистлари ишларида ҳам мана шу масалаларга алоҳида эътибор қаратилади⁴.

Дастлаб тилшунослар грамматика – синтаксис ва морфология, матн композицияси каби масалалар билан шуғулландилар, тадқиқот объекти секин-аста семантика масалаларига кўча бошлади. Семантика доирасидаги изланишларда белгининг борлиққа муносабати ўрганилди. Семантика доирасида предмет ва ном билан боғлиқ муаммолар фаннинг долзарб соҳалари сифатида қайд этилди. Кейинчалик эса изланишлар йўналиши прагматика масалаларига қаратилди. Бу немис тилшуноси В.фон Гумбольдтнинг нутқ фаолияти масалаларига бағишланган антиномия ва швейцар олими Ф.де Соссюрнинг белги ҳақидаги назарияларида кўзга ташланади (“анъанавий прагматлингвистика” термини Г.Г.Матвеевага тегишли). Лисоний воситалар прагматикаси XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб эса “замонавий прагматлингвистика” номи билан ўрганила бошлади. Бундай тадқиқотларда, асосан, белги ва белгидан фойдаланувчининг борлиққа ва айтилаётган фикрларга муносабатлари ўрганилди.

³ Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). – Тошкент: Ўқитувчи, 1995, 232-бет.

⁴ Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини. ДДА. – Тошкент, 2001; Сафаров Ш. Прагматлингвистика. – Тошкент, 2008.

Тилшунослик фанлари тизимида “прагматика” термини Ч.У.Моррис томонидан ўтган асрнинг 30-йиллари охирида семиотика бўлимларидан бирининг номи сифатида киритилган. Прагматизмнинг фалсафий асослари XIX асрнинг 60–70-йилларида АҚШда шаклланиб, бу жараён XX асрнинг ўрталарига қадар давом этган эди. Ч.С.Пирс семиотикага асосланган прагматик структурани комусий тарзда файласуф, мантиқшунос, математик, табиатшунос ва филолог нуктаи назардан умумлаштирди. У ўзининг прагматикага оид тадқиқотларида юқорида зикр этилган соҳа ва йўналишларга оид жиҳатларни бирлаштиришга, натижаларни асослашда уларнинг хулосаларидан бирдек фойдаланишга уринди. Ч.Пирснинг семиотика ҳақидаги ғоя ва қарашлари Ч.Моррис учун дастуриламал бўлиб хизмат қилди. Ч.Моррис ўзининг прагматингвистика борасидаги ишларида Ч.Пирснинг илмий-ижодий қарашларини ривожлантирди ва шу асосда Ч.Моррис семиотиканинг ўзига хос оригинал назариясини яратди.

Кейинчалик немис олими Георг Клаус (1912–1974) лингвосемиотика соҳасидаги тадқиқотларни янада ривожлантирди⁵. У Ч.Морриснинг семиотика концепцияси асосида табиий тилнинг ўзига хос тўрт структурасини кўрсатиб берди. Тилни семиотик асосда белгишунослар томонидан семантика, синтактика, прагматика каби парадигматик каторини *сигматика* номи билан юритилувчи қисм билан тўлдириди. Семиотиканинг бу аспекти предмет ва унинг номи билан боғлиқ ҳодиса саналувчи ном мотивацияси ва этимологияси каби илмий қонуниятлар билан асосланади. Шунингдек, Г.Клаус тилга семиотик ёндашув натижасида уни тўрт таркибий қисмини кўрсатган ҳолда “...ўзининг сиёсий тарғиботга асосланган гносеологик-прагматик модели”ни⁶ яратади. Шу маънода айтиш мумкинки, ҳар қандай ҳамяят мафкурасига халқнинг муносабати унинг адабиёти, фольклорида у ёки бу шаклларда ўз ифодасини топади. Ёзувчининг тафаккур олами туфайли юзага келган бадиий воқеликлар мавжуд мафкурага халқ муносабатининг ифода симптоми сифатида намоён бўлади. Бу фанда тилнинг ифода функцияси деб юритилади. Масалан, А.Қаххорнинг “Бемор”, “Дахшат”, “Майиз емаган хотин” каби ҳикоялари ёзувчининг борлиққа бадиий муносабати ёки симптом рамзидир. Бундан ташқари Г.Клауснинг “Сўз қудрати”⁷ номли асарининг пайдо бўлиши прагматика илми ривожини сўзнинг таъсир кучи билан узвий боғлиқ эканлигини илмий ва амалий жиҳатдан исботлади.

Прагматика терминининг барқарорлашиши ва прагматик ғояларни айнан тилшунослик соҳасида шаклланишига қатъи ҳисса қўшган олимлардан яна бири австриялик психолог Карл Людвиг Бюлердир (1879–1963). У ўзининг “Тил назарияси: тилнинг репрезентатив функцияси” номли асарида лисоний бирликларнинг функциялари асосида тилнинг моҳияти ва ифода таъкинига оид уч структурани ажратади. Маълумки, семиотик системага қирувчи лисоний белгилар алоқа-аралашув жараёнида аниқ вазибалар бажаради. Лисоний воситаларнинг нутқдаги бу функцияларини К.Бюлер уч гуруҳга ажратади. У “...тилнинг экспрессив, апеллятив ва репрезентатив каби уч функциясини нуткий ифоданинг турлича тайинланиши” деб изоҳлайди. “Тилнинг репрезентатив функцияси – ҳабар, экспрессив функцияси – эмоциялар ифодаси,

⁵ Клаус Г. Сила слова. – М.: Прогресс, 1967.

⁶ Матвеева Г.Г., Ленец А.В., Петрова Е.И. Кўрсатилган асар.

⁷ Ўша асар.

апеллятив функцияси – мурожаат, бирор ҳаракатга ундашдан иборат”⁸ бўлган алоҳида-алоҳида ҳодисалардир. Тил тизими бирликлариға хос бундай функциялар нутқда адресант, адресат, нутқ предмети ва вазият каби компонентларни ўзаро мувофиқлаштириш учун хизмат қилади. Бу масалада рус тилшуноси В.И.Заика К.Бюллернинг тил функциялари тўғрисидаги қарашларини илмий ривожлантириб, тил функцияларининг таркибий элементларини қуйидагича талкин қилади. Хусусан, “...тилнинг репрезентатив, экспрессив ва апеллятив функциялари тўрт элементдан ташкил топади. Тил функцияларининг биринчи элементи **конкрет лисоний ҳодиса** саналиб, бу – мураккаб **лисоний белги, ифода** ёки **нуткий асардир**. Иккинчи элемент **предмет** (сўз нима ҳақида бораётгани)дир. Учинчи элемент **“жўнатувчи”**, тўртинчиси эса **“қабул қилувчи”**дир”⁹. Юкорида санаб ўтилган тил функцияларидан бири амалға ошиши учун доимий тарзда зарур бўлувчи конкрет лисоний ҳодиса лисоний белги, нутқ предмети, сўзловчи ҳамда тингловчидан иборат таркибга эҳтиёж сезади. Бу компонентлар уч структураға эға бўлган тил функциялари орқали муносабатни ифодалаш учун хизмат қилади. Бир нуктада ўзаро бирлашувчи нуткий мулоқотнинг мазкур тўрт элементи лисоний ҳодисаларнинг мазмуний муносабатини ёки семантик функциясини ҳосил қилади. Мазкур компонентларнинг алоҳида-алоҳида изоҳида тилнинг бажарадиган функциялари мазмуни янада яққол кўзға ташланади. Жумладан, тил дастлаб ифодалаш функциясини бажаради. Тилнинг бу функциясини сўзловчининг муносабати ёки борликка реакцияси деб таърифлаш ҳам ўринлидир.

Тил мурожаат функциясини бажаради. Бунга кўра нутқ предмети ҳақидаги хабар қабул қилувчи ёки адресат учун сигнал вазифасини бажаради.

К.Бюллер назариясига кўра, белги символ сифатида вазият ҳамда предметға алоқадор бўлади. Айнан мана шу алоқадорлик “тилнинг репрезентатив функцияси” деб номланади. Репрезентация термини остида идрок, тасаввур қилиш каби маънолар англанади. Лисоний воситалар орқали ифодаланган предмет, нарса ва ҳодисанинг инсон онгида тасаввур қилиниши ёки англаниши тилнинг репрезентатив функцияси саналади.

Тилнинг репрезентатив функцияси борликни инсон тасаввурда идрок қилинишидир. Лисоний воситалар репрезентацияси инсон дунёқараши билан боғлиқ ҳодиса бўлганлиги учун унда муносабат ифодаланади, айнаи шу муносабат матн ёки нутқда инсон омили билан узвий боғлиқ бўлган прагматик хусусиятлардан иборат бўлади. Демак, ҳар қандай тил ёки нутқда инсон омили ҳамда унинг муносабатининг ифодаланиши прагматика моҳиятини ташкил қилади.

Сўзловчи белги ёрдамида нафақат объектив оламда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни тасаввур, идрок қилиши, балки ўзининг ички ҳолати, хис-туйғуларини ҳам ифодалашни мумкин. Бу “лисоний воситаларнинг экспрессив функцияси” деб номланади.

Сўзловчи белги, яъни лисоний воситалар орқали тингловчига мурожаат қилади, тингловчини қайсидир хатти-ҳаракатларни бажаришға ундайди. Белгининг ундашға асосланган бу хусусияти сигнал вазифасини

⁸ Б ю л л е р К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. – М., 1993. С. 37.

⁹ [https://repozytorium.uwb.edu.pl/baj_13_Zaika\(3\).pdf/murojaat_sanasi](https://repozytorium.uwb.edu.pl/baj_13_Zaika(3).pdf/murojaat_sanasi): 06.12.2019

бажаради. Бу ходиса тилшуносликда дастлаб “ундаш” деб номланган бўлса, кейинчалик *апелляция*, *апеллятив функция* терминлари билан юритила бошлади. Юқоридагилар асосида шуни таъкидлаш мумкинки, тилнинг репрезентатив функцияси семантик структура сифатида, апеллятив ва экспрессив функциялари эса прагматик тадқиқотлар объекти сифатида қаралиши керак. Айнан мана шундай илмий хулоса йирик тилшунос К.Бюлер қарашларининг асосини ташкил қилади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Ч.Пирс, Ч.Моррис, К.Бюллерларнинг қарашлари асосида шаклланган семиотика ҳамда прагматлингвистика йўналишлари тилшунослик фани таракқиётида ниҳоятда муҳим ўрин эгаллайди.

РЕЗЮМЕ. Мақола семиотика масалаларига бағишланган бўлиб, унда прагматлингвистиканинг шаклланиш тарихи ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена вопросам семиотики, в ней рассмотрена история формирования прагматлингвистики.

RESUME. The article is devoted to the problems of semiotics. The history of pragmalinguistics is defined.

Таянч сўз ва иборалар: семиотика, прагматлингвистика, тил функциялари.

Ключевые слова и выражения: семиотика, прагматлингвистика, языковые функции.

Key words and words expressions: semiotics, pragmalinguistics, language functions.

Олимжон ТОЖИЕВ

ОТЛАРДА МАЗМУНИЙ СИНКРЕТИЗМ

Тилшуносликда синкретизм билан боғлиқ мавзу бир неча йиллар давомида ўрганилиб, ҳал этилиши лозим бўлган муаммо сифатида талкин этилади. Бирок бу муаммони ўрганиш жараёни ўз ечимини топганича йўқ. Шу сабабли, синкретизмнинг тарихий таракқиёт босқичларини ўрганиш ва таърифига берилган илмий қарашларнинг ҳам хилма-хиллиги мавжуд. Синкретизм ва нейтрализация¹, синкретизм – сўз ўйини – каламбур² синкретизм – сўзнинг кўпмаънолилиги³, синкретизм – кўпмаънолилиқ ва омонимия ходисаси⁴ синкретизм ва контаминация (гибрид ва диффузия)⁵ ва бошқа белгилар асосида талкин этилади.

¹ Ельмслев Л. Прологомены к теории языка // Новое в лингвистике. Вып.1. – М.: Иностранная литература, 1960. С. 343.

² Бузаров В.В. Синкретизм как разнородное средство реализации языковой экономии // Лингвистические категории в синхронии и диахронии. – Пятигорск, 1966. С. 24–25.

³ Ермин А.Н. Переходность и синкретизм в лексической семантике просторечного слова // Языковая деятельность: переходность и синкретизм. Сб. ст. научно-метод. семинара “TEXT”. – М.: Ставрополь: Изд-во СГУ, 2001. Вып. 7. С. 74.

⁴ Демидова К.А. Синкретичные явления в лексике современного русского языка // Языковая деятельность: переходность и синкретизм. – М., 1971. С.71.

⁵ Бабайцева В.В. Синкретизм // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: СЭ. 1990. С. 446.

В.А.Бересневанинг синкретизмга бағишланган илмий тадқиқотлари ушбу мавзунинг тилдаги ўзига хос қирраларини очиб беради. У синкретизм тилдаги тўлиқ очилмаган кенг камровли мавзу эканлигига урғу беради. Унинг фикрича, лингвистик синкретизм тилдаги бир белги остида намоён бўлувчи икки ёки ундан ортик сигнификатив вазифа бажарувчи парадигмадан иборат⁶. Англашиладики, лингвистик синкретизм тилда бир белгига бирлашувчи парадигмаларнинг икки ва ундан ортик сигнификатив вазифасини намоён этади. Лингвистик синкретизм ва мантикий синкретизм ўзаро алоқадор. Чунки инсон онгига синкретик тафаккур мавжуд бўлиб, бу тилимизда турли белгилар оркали вокелантирилади. Демак, мантикий ва лингвистик синкретизм инсон тафаккурида мавжуд бўлган бир белгида акс этувчи денотатларнинг икки ва ундан ортик сигнификатларда намоён бўлишидир.

Синкретизм (يونونча *synkretismos* – бирлашиш, бириктириш) кенг тушунча бўлиб, санъатшунослик, диншунослик, фалсафа, психология, тилшунослик ҳамда адабиётшунослик фанлари таркибида ҳам ўрганилади. Тилшуносликда синкретизм тилдаги кўп маъноли ҳодиса сифатида фонетик, морфем, лексик, морфологик, синтактик сатҳ бирликларида ўзига хос тарзда тадқиқ этилади. Ўзбек тилшунослигида ҳам синкретизм билан боғлиқ мавзунинг ўрганиш долзарблигига қолмоқда. Чунки бу мавзу тилшунослигимизда кенг монографик планда ўрганилмади. Шундай бўлса-да, А.Ҳожиёв, Ш.Раҳматуллаев, М.Миртожиев, А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, Ё.Тожиёв, Ж.Элтазаров, О.Тожиёв, Д.Ғаниева сингари тилшуносларнинг морфемика, лексикология, морфология, синтаксисга бағишланган илмий тадқиқотларида у ёки бу даражада ёритилган.

Тилшуносликда тил бирликларининг шакл ва мазмуни ўртасида полифункционаллик юзага келиши оқибатида синкретиклик воқеа бўлади. Тил бирликларининг полифункционал вокеланиши уларнинг мазмуний мураккаблиги, қоришиқлиги, яъни синкретлиги билан узвий боғлиқ. Тил бирликларининг синкретлиги уларнинг шакл ва мазмун ўртасидаги асимметрик муносабатини намоён қилади⁷. Демак, мазмуний синкретлик тушунчаси икки томонлама моҳиятга эга бўлган лингвистик бирликларга, мазмуний синкретиклик лингвистик белгининг ифодаланиш томонига дахлдор⁸. Кўп маъноли сўзнинг маънолари ҳосил қилувчи семантик майдонларнинг ўзига хослиги шундаки, улар ифода плани бирлиги сифатидаги битта сўз билан муносабатда бўладилар. Аммо ифода плани воситалари билан кўп маъноли сўзнинг алоҳида маънолари ҳам

⁶ Береснева В.А. Лингвистический синкретизм как актуальная категория современного языкознания // Вестник Ленинградского гос. ун-та им. А.С.Пушкина. 2012 <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvisticheskiy-sinkretizm-kak-aktualnaya-kategoriya-sovremennogo-yazykoznaviya>; Береснева В.А. Интерпретация термина «синкретизм» в лингвистике // Преподаватель XXI века. 2011, № 1. <https://cyberleninka.ru/article/n/interpretatsiya-termina-sinkre-tizm-v-lingvistike>

⁷ Маҳмудов Н.М. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия. – Тошкент, 1984.

⁸ Ғаниева Д.А. Синкретизм ва функционаллик // Ўзбек тили ва адабиёти, 2009, 5-сон, 80-бет.

дифференциация килиниши керак. Бу фаркланишнинг асосий воситаси матндир⁹.

Сўзларнинг кўп маъноли табиати сўз туркумларидаги трансформация ходисасини юзага келтиради ва иккиламчи номланишни воқелантиради. Масалан, *бош* сўзининг асл маъноси *калла* (гавданинг бош қисми)дир. Аммо бу сўз ўз уз узуал маъносидан ташқари, турли бирикмаларда турли маъноларда келиши ва бу маънолар қуршовида бошқа маъноларни ифодалай олиши билан ҳам характерланади. *Бош вазир, бош ҳисобчи, бош ҳакам, бош ошпаз, бош муҳандис* сингари бирикмаларда *бош* сўзи *бошлиқ, бошқарувчи, йўл кўрсатувчи, йўлга солувчи* маъноларини беради. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *бош* лексемасининг 20 та лексик маъно ва бир неча идиоматик маънолари (фраземалар таркибида қўлланиши) изоҳланган¹⁰. Сўзнинг биринчи маъноси предметнинг денотатив маъноси, бошқа маънолари сигнификатив маънолардир. Маъно семантик предметнинг ажралишига асос бўлган белгилар мажмуасидир. Белгилар мажмуаси билан ажраладиган аниқланувчи семантик предмет ҳисобланади. Семантик предмет ҳам, реал предмет ҳам ифодаланмиш таркибига қиради. Улар ўртасидаги фарқ шундаки, биринчиси акс эттирувчи, иккинчиси эса акс этувчи ҳисобланади. Семантик предмет семантик белгилар семалари конъюнкцияси орқали, денотат эса (агар турдош от бўлса) реал предметлар дизъюнкцияси орқали ажратилади¹¹.

Сўз туркумларини лексик-семантик гуруҳлар (ЛСГ)ларга ажратиш жараёнида инсон фаолияти билан боғлиқ ўзига хос коммуникатив белгилар намоён бўлади. Тилда инсонга хос бўлган коммуникатив бирлик лексик, морфологик, синтактик сатҳларда индивидуаллиги билан фаркланади ва таснифланади. Масалан, лексик сатҳ бирликларида **тил** сўзи ва **сир** сўзи бир неча маънолари мавжудлиги билан ажралиб, алоҳида полисемантик ҳамда омонимик маъноларни ҳосил қилади. Синтактик сатҳ бирликларида контекстуал маъно орқали гапдаги полифункционал ва омонимик сўзларнинг гапдаги асл маъно хусусияти ажралиб чиқади. Масалан, *Нодиранинг тили оғриб қолди. Тил билган эл билади. Соҳиб ота ер билан тиллашади*. Лексеманинг маънолари асосан контекстда шаклланади ва намоён бўлади, контекст қанчалик ранг-баранг бўлса, бу лексеманинг маънолари шунчалик кўп бўлади¹². Ш.Раҳматуллаевнинг фикрича, биринчи ва иккинчи гапдаги **тил** лексемаси номинатив маънони ифодалайди. Учинчи гапдаги **тил** лексемасининг “нозик томон”, “сир” маънолари фигурал лексик маънолардир¹³.

Тилшунос В.В.Всеголодова, синкретизмнинг юзага келиш жараёни ҳақида тўхталар экан, у бир-бирига карама-қарши бўлган, бироқ бир-бирини такозо этувчи узуал ва окказионал субстантивацияга, тил ва нутқ зидланишига эътибор қаратади. Унингча, узуал субстантивация реал борлик билан боғлиқ ҳолда акс этади ва тилда намоён бўлади. Окказионал

⁹ Искандарова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув. – Тошкент: Фан, 2007, 75-бет.

¹⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилд. 1-жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2006, 332–338-бетлар

¹¹ Нурмонов А. Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012, 95-бет.

¹² Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2006, 56-бет.

¹³ Ўша китоб, 66-бет.

субстантивация муаллиф томонидан юзага чиқадиган поэтик (илмий, ўқув) ва нуткий, креативдир¹⁴. Бизнингча ҳам, узул ва окказионал субстантивациялар бир-биридан фаркланувчи ходисалар ҳисобланади. Фаркланиш шундан иборатки, узул субстантивация тил бирлиги, окказионал субстантивация нутк бирлиги ва креативдир.

Тил ходисаларининг кўпқирралиги реал объектларнинг номланишидаги кўппоғоналилик фактларида ўз аксини топади. Бундай ҳолларда тил бирлиги икки ёки ундан ортиқ маъноларга эга бўлади. Сўз ифода планига кўра ўзгарган ҳолда, иккиламчи номинация жараёнида семантик жиҳатдан кенгайиши мумкин¹⁵. Бундай иккиламчи номланиш ходисасини инсон номи билан боғлиқ ЛСГларга таснифлаш мумкин ва бу ўзаро бир-бири билан боғлиқ бўлган лексемаларнинг парадигматик муносабатини ташкил этади.

Инсон факат объектив оламнинг бевосита иштирокчисигина эмас, балки объектив оламдаги мавжуд нарсаси, предметларнинг номланишида ҳам бевосита иштирок этувчи тафаккур эгасидир. Инсон ўзи яшаб турган жойи, миллий менталитети, урф-одати, дунёкараши, миллий руҳи билан оламни инъикос этади. Миллий қараш, тушунча, борлиққа бўлган муносабат, номлаш тил ва тафаккур тажассумида воқеаланади. Бошқача айтганда, ҳар бир миллатнинг номланиш асоси унинг миллий маънавияти, урф-одати, дунёни англаши замирида туғилади. Н.Махмудов тўғри таъкидлаганидек, “ҳар ҳолда тилнинг тафаккурга, тафаккурнинг эса тилга фаол таъсир қилиши очик ҳақиқатдир. Зотан, “миллий онг”, “миллий тафаккур”, “миллий маданият”, “миллий маънавият”, “миллий менталитет”, “миллий характер” каби бугун кенг истеъмолда бўлган жуда кўплаб истилоҳларда мазкур боғлиқлик эътироф этилган, чунки миллийлик тушунчасининг маъзини тил ташкил этади”¹⁶. Демак, номланиш тил ва тафаккур маҳсули сифатида миллийликнинг ифодаси сифатида борлиқдаги барча нарсаси, предметларга атаб кўйилади. Бошқа миллатларда бўлгани сингари, ўзбек тилида ҳам шундай номлар борки, улар ўзининг тарихийлиги, миллий урф-одати, бирон предметга ўхшатилиши зооним, фитоним ва бошқа белгилар асосига сингдирилади. Бу эса шахс, лақаб, сўз ўйини, коннотация, окказионализм ва бошқалар орқали қайта номланишни юзага келтиради.

Тилда сўзнинг ўтувчанлик (кўчувчанлик) ходисаси бир неча сўз туркумлари доирасидагина юз бермайди, балки бир сўз туркуми доирасида ҳам юз берувчи ходиса ҳисобланади. Г.А.Хабургаев қадимги рус тилида жонли мавжудотларнинг номланиши билан боғлиқ характерли жиҳатларга эътибор қаратади. У *бык, волк, ворон, заяц, конь* ва бошқа ҳайвон номларини билдирувчи турдош отлар ва *Быков, Волков, Воронов, Зайцев, Конев* сингари шахс номларини англаувчи атокли отларни ўрганиб чиқади. Унингча, *бык, волк, ворон, заяц, конь* сингари ҳайвон номлари ва *Быков, Волков, Воронов, Зайцев, Конев* каби шахс номлари

¹⁴ Всеволодова В.И. Синкретизм в системе частей речи современного русского языка. – М.: 2006. cheloveknauka.com Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг даражаланиши.

¹⁵ Худойбердиева Л.С. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг даражаланиши. НДА. – Тошкент, 2003, 17-бет.

¹⁶ Махмудов Н.Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2017, 91-бет.

омонимия ходисаларидир¹⁷. Ўзбек тилида ҳам рус тилидаги сингари жонли мавжудот номлари луғат бойлигимизда талайгина. Масалан, *бургут, қундуз, қалдирғоч, бўри, қўзи, қўчқор* ва б. Шахс оти ясовчи *-али, -хон, -бой, -ой, -бек, -биби, -жон* сингари қўшимчалар отлардаги шакл ҳосил қилувчи қўшимчалардир. Бу қўшимчалар ҳурмат, эркалаш-суйиш, эркалаш, муҳаббат маъноларини ифодалайди¹⁸. *Арслон* сўзи – от сўз туркумига мансуб хайвон номи, турдош от, жонли мавжудот. Бирок *Арслон (бек)* шахсга қўйилган ном сифатида *-бек* қўшимчасини олиб, атокли отни ифодалайди. Ҳар иккала ҳолатда ҳам *арслон* сўзи бош келишда бўлиб, 0 кўрсаткичга эга. Шунга кўра, от сўз туркуми бошқа сўз туркумларидан ички табиати жиҳатидан фарқ қилувчи лексик-грамматик каторни ташкил этади.

Англашиладики, *арслон* сўзи аввало бош сўз сифатида инсон тасаввурида муайян турдаги хайвон сифатида гавдаланади. Жинс жиҳатдан фарқланмайди. Чунки арслоннинг жинси умумий ном остига бирлашади. Биргина хайвонот оламининг ўзида хайвонларнинг жуда кўп турлари жинсий жиҳатдан фарққа эга. Лекин уларнинг умумий ва хусусий белгисини ифодалайдиган сўзлар ўзбек тилида йўқ¹⁹. Иккинчи *Арслон* сўзи инсон шахсини билдириб, иккиламчи номланишни юзага келтириши билан бош сўздан фарқланади. Бу *Арслон* сўзида эрлик ва кучлилиқ белгиси олдинги планга ўтади. Бироқ биринчи ва иккинчи номланиш орасида семантик боғланиш мавжуд. Бу ҳилдаги трансформация грамматик трансформацияга ўхшаш бўлса ҳам, бу ўринда сўз маъноларининг кенгайиши ва торайиши, қайта номланиш асосида тушунчалар ўртасидаги боғланиш ва тафаккурдаги формал-логик қонуниятлар ётади²⁰.

Тилга оид фактик материалларни ўрганганимизда, от сўз туркумига оид сўзларнинг ички қўчиш ходисаси ниҳоятда кенг камровли эканлигини кўрамыз. Бу жараён бир-бири билан ўзаро узвий алоқадор бўлган ранг-баранг муносабатни юзага келтиради. От сўз туркуми ўзининг инвариант ва вариант тажассумга эгаллиги билан контекстда реаллашади. Умумийлик, мохият-инвариант, хусусийликлар вариантлар орқали намоён бўлади²¹.

Шуни таъкидлаш керакки, бир сўз туркумидаги сўз иккинчи сўз туркумига трансформация (қўчиш) бўлганида, сўз белгисида ўзгариш юз беради. Бу эталон сўзга таъсир этиб, маъно ўзгаришига олиб келади. Ўз-ўзидан маълумки, бундай ўзгариш морфологик ўзгаришда ҳам кузатилади. Яъни бир сўз туркумидаги сўз бошқа туркумга трансформация (қўчган) бўлганида, ўша туркумга оид морфологик каторни ҳосил қилади.

Юқорида келтирилган фикрлардан маълум бўладики, синкретизм кўп қиррали тушунча бўлиб, бир сўзнинг контекст таркибида турли маъно ифодалай олиш ходисасидир. Сўзлар сўз туркумлари доирасида мустақил

¹⁷ Хабургаев Г.А. Очерки исторической морфологии русского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1990. С.172.

¹⁸ Қаранг: Икромова Р. Ўзбек тилида отларнинг синтетик, аналитик ва функционал формалари. – Тошкент: Фан, 1985, 48–55-бетлар.

¹⁹ Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010, 120-бет.

²⁰ Баскаков Н.А., Содиқов А.С., Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 101-бет.

²¹ Нурмонов А., Искандарова Ш. Тилшунослик назарияси. – Тошкент: Фан, 2008, 28-бет.

лексик-семантик маъноларни ифодаласалар ҳам, контекст таркибида бир сўз туркуми доирасидан чикиб, иккинчи бир сўз туркумига кўчади. Бу ҳолат сўз туркумлари доирасида мазмуний синкретик муносабатни ифодалайди. Синкретиклик омоним ва кўп маъноли сўзлар, окказионал ва креатив сўзлар, сўз ўйини, трансформация (кўчиш), переходность (ўтиш), метафорик ҳодиса кабиларда намоён бўлади. Шундан келиб чиққан ҳолда, сўз туркумларидаги мазмуний синкретизм ҳодисаси бир неча лексик-семантик гуруҳларни ташкил этади. Атоқли от матндан, нуткий вазиятдан узилган ҳолда аташ маъносига эга бўлмайди, фақат контекstda реаллашади²².

Шахс таснифи, асосан, отлардаги номланиш, узуал ва сигнификатив маънолар асосида юзага келади. Узуал маъно бош маъно бўлганлиги сабабли контекstdan ташкарида ҳам асл маъносини саклаб қолади. Сигнификативлик, коннотация, креативлик, сўз ўйини, окказионализм қайта номланишни юзага келтирувчи манбалардир. Отлар номинатив маъно ва характерли белги оркали ЛСГларга ажратилади. ЛСГларга ажратиш жараёнида шахс белгиси бир вақтнинг ўзида ҳам номланади, ҳам характерли белгига эга бўлади. Масалан, *лочин* – куш номи, *Лочин(бек, ой)* – инсон номи, *лочин* – фазилат, хусусият (сифат). Кенг маънода отларда қоришиқлик юзага келади. Бу қоришиқлик контекстуал маъно оркали ажратилади. Масалан, *Лочин* кўкка парвоз қилди. *Лочинбек* Нуралининг мақсадини англай олмади. Кўкда қуёш ва бир *лочин* қиз Чаппар уриб этмоқда парвоз. ... (Ҳ.Олимжон).

Келтирилган биринчи гапдаги *лочин* лексемаси узуал маънони, кейинги икки гапдаги *лочин* лексемалари фигурал маънони англатади. Кўринадикки, *лочин* лексемаси учта номланишни юзага келтирмоқда. Биринчи гапдаги *лочин* – кушларнинг бир турига атаб қўйилган ном. Матнга боғлиқ бўлмаган денотатив маъно, бош маъно бу – биринчи номланиш. Иккинчи гапда инсон шахсига атаб қўйилган *Лочин (бек, ой)* номи иккиламчи номланиш ва учинчи гапдаги *лочин қиз* – окказионал маъно, инсоннинг шахсий фазилати, хусусияти билан боғлиқ ном – учинчи номланишидир. Демак, *лочин* лексемасини матн таркибида узуал маънодан ташкари имплицит (яширин) маънолари ҳам реаллашади. В.В.Бабайцева узуал ва окказионал синкретик сўзларнинг фаркли томонларига тўхталади. Унингча, биринчиси стилистик жихатдан нейтрал бўлган сўзлар, иккинчиси экспрессив сўзлардир. Яъни ўзининг ноодатий белгилари билан турли маъно ифодаловчи сўзлардир. Окказионал субстантивация олмош ва ёрдамчи сўзлар оркали ҳам ифодаланади.²³

Куйида тасниф этилган ЛСГлар ва уларга келтирилган мисолларни ҳам худди *лочин* лексемаси каби синкретизм нуктаи назаридан таҳлил қилиш мумкин:

1. Рангли металл буюм + инсон номи + хусусият: Олтин (-ой, -бек), Кумуш (-ой, -биби), Маржон (-а, -ой), Олмос (-ой, -хон, -бек). Гавхар (-ой, -нисо). Бу шунчалик гўзал нарса эдики, ҳаяжонланганимдан қўлларимни ёзиб қичқариб юбордим: – *Олтин!* (Ҳ.Айтматов). Мен кўрганда, *Олтиной Сулаймонова* сочиға оқ кириб, эликларга бориб қолган, тўлишган аёл эди (Ҳ.Айтматов). *Осиё* кўксидан машъал

²² Замоновий ўзбек тили. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2008, 403-бет.

²³ Бабайцева В.В. Зона синкретизма в системе частей речи современного русского языка // Филологические науки. № 5. – М., 1983. С.25.

Ўзбекистон дейдилар, *Олтин* ўсган тупроғини *Олтинистон* дейдилар (А.Орипов).

2. **Қуш номи + инсон номи + хусусият:** Бургут (али), Қалдирғоч, Лочин (-ой, -бек), Тўти (-ой, -хон). *Бургут тоғ бағрида эмин-эркин яшайди* (Н.Исмоилов). *Бургутали ўзи яшайтган қишлоқни соғинди* (Н.Исмоилов). *Уйқум қочди, фикр-хаёлим Чўл бургутиди. Наҳотки, оддий кичкинагина жуссада бургут қалби, бургут парвози бўлса?* (С.Аҳмад).

3. **Сайёра номи + инсон номи + хусусият:** Куёш (-бек), Юлдуз (-хон, -ой), Чўлпон (-ой). *Қуёш тепалар устига яқин келиб қолган эди-ю, лекин, назаримда, нигоҳимга тўйиб олгиси келгандай, ҳали-вери ботгиси йўқ эди* (Ч.Айтматов). *Қуёшбек акам онамнинг олдида бориб, бор гапни айтмоқчи бўлди. Симоб қатраси янглиғ Қуёшойни ютдилар. Яшин отиб, гулдираб, Ерни ўққа тутдилар* (О.Матжон). Шу ўринда айтиш керакки, **-бек, (-бий)** шакл ясовчи аффиксоид сифатида шахс ифодаловчи атокли отларга қўшилиб, ҳурмат, муҳаббат маъноларини ифодалайди. **-ой** эса баъзан шахс отларидан бошқа отларга қўшилиб келиб, шу отларнинг модал шакллари хосил қилиши мумкин. Бундай пайтда ўша отнинг маъноси “шахсийлаштирилади” ва унга эркалаш-суйиш оттенкаси қўпилади²⁴.

4. **Ёввойи ҳайвон номи + инсон номи + хусусият:** Йўлбарс, Арслон (-бек), Қоплон (-бек), Бўри (-вой), Шер (-али). *Йўлбарс қамишзор оралаб ўлжасига ўтқир кўзларин тикканча пайт пойлаб борарди* (Халқ эртаклари). *Йўлбарс Раҳмонов областга раҳбар лавозимга қўтарилганини билантирмасликка жазм этди* (С.Ражабов). ...Қаранг, қандай бахтли боламан! Ўйларимда гуллар ухлайди. Кўзларимда жаранглаб кулгу Юрагимда... йўлбарс... йиғлайди (М.Юсуф).

5. **Уй ҳайвони номи + шахс номи + мансаб, лақаб:** Қўчқор (-вой, -бой), Қўзи (-вой, -бой), Бўта (-хон, -бой, -вой). *Нурмурод отаси тўйга деб боқиб юрган қўчқорни таппа машинага босди* (Ш.Бўтаев). *Қўчқорвой Йўлдошев ҳайдовчилик билан эл ҳурматини қозонди* (Газетадан). *Бир қозонда икки қўчқорнинг боши қайнамайди* (Халқ мақоли).

6. **Йил, фасл, ой билан боғлиқ шахс номлари:** баҳор, Баҳор (-ой), баҳор. Январь (-хон, -жон), Сунбула ва б. **Баҳор** келиб, Чилустун тоғида бинафшаларнинг нили уриб чиқишини кўриб Зилоланинг завқи ошди. (С.Ражабов) **Баҳор** шарт бурилиб эшикка йўл олади. Дадавой даргазаб... Баҳорни урмоқчи бўлади (Уйғун). Нозима хола ҳаётига доимо сархушлик бахш этган **баҳоржонни** кўриш насибини ўйлар эди. (Т.Ашуров)

7. **Рангли каттик жием ва майиш қуроғлар билан боғлиқ номлар.** Пўлат, Пўлат (-вой, -жон, -хон), пўлат. Болта, Болта (-вой, -ой), болта. Теша, Теша (-вой, -хон, -ой), теша. Қосим ота **пўлат** эритишини ота-бобосидан кунт билан ўрганган, бундан завқ олар эди (Газетадан). Ўзбекистон халқ артисти **Пўлат Саидқосимов** ўзбек санъатида улкан ҳисса қўшган уста санъаткор эди. (Газетадан) **Пўлат излар** юртимизнинг ҳамма гўшларини кесиб ўтиб, халқ фаровонлигига хизмат қилмоқда (Газетадан).

8. **Ўсимлик ва мева билан боғлиқ шахс номлари.** Лола, Лола (-хон), лола. Анор, Анор (-хон, -гун, -вой), анор. Қир-адирларда кўзни қамаштирувчи алвон лолаларнинг ястаниб туришидан маст бўлишинг тайин (Н.Исмоилов). Лолахоннинг кўнглини ким сўради, ҳатто энг яқин

²⁴ Икромов Р. Ўзбек тилида отларнинг синтетик, аналитик ва функционал формалари, 53–55-бетлар.

дугонаси Лобар ҳам ўзини билмасликка олди (Н.Икромий). *Атроф лолағун безанган, Моҳирўй табиатнинг бундай гўзаллигини илк маротаба қўриб, ҳайратини яшира олмади* (Н.Исмоилов). Учинчи гапда **лолағун** лексемаси учламчи номланиш – окказионал маънони англатади. Муаллиф томонидан яратилган сўз бўлиб, атроф, тоғ ёнбағирларининг гўзаллиги кизил, алвон, қирмизи, ол ранглар тасаввурида намоён бўлади²⁵.

Окказионализмларнинг энг муҳим хусусиятларидан бири уларнинг муайян матн билан мустақкам боғлиқлигидир. Ҳар қандай сўзнинг маъносини реаллаштиришда матн муҳим роль ўйнайди. Окказионализмларнинг маъносини матнсиз реаллаштириб бўлмайди²⁶. Кўринадики, кўп маъноли сўзларнинг биринчи, узул маъноси матнга боғлиқ бўлмаган ҳолда ўз маъносида қўлланаверади. Қолган маънолари матн таркибидагина реаллашади. Демак, номлаш ва қайта номлаш ҳар бир миллат вакилининг миллий тафаккури ва тилининг уйғунлиги маҳсули сифатида воқеалади ва бу ҳодиса миллий урф-одат, миллий менталитет, миллий маънавиятдан ташқарида юз бермайди. Бундай ЛСГларга ажралиш жараёни от сўз туркуми учун чегара эмас. Чунки от сўз туркуми нутқий вазиятда турли коммуникативлик белгиларини ифодалай олади, шунинг учун ҳам сўз туркумлари ичида кўпқирралиги ва лисоний белгиларга бойлиги билан характерланади.

РЕЗЮМЕ: Мақолада ўзбек тили от сўз туркумида синкретизмнинг ифодаланиши ёритилади. Ҳайвон, қуш, ўсимлик, сайёра номларининг қайта номланиши асосида кўпмаънолилиқ, омонимия, окказионал маъноларнинг юзага келиши ҳамда трансформация, переходность (ўтиш) синкретизм ҳодисаси сифатида очиқ берилади.

РЕЗЮМЕ: Статья посвящена синкретизму существительных в узбекском языке. Явления полисемии, омонимии и возникновения окказиональных значений, трансформации, переходности как результат реноминации названий животных, птиц, растений и планет раскрываются автором в качестве синкретизма.

RESUME: This article highlights the expression of syncretism in the noun of the Uzbek language. For example, renaming animals, birds, plants and planets. The expression of the contents of polysemantics, homonyms and occasionalisms, transformation, transition as a phenomenon of syncretism is disclosed.

Таянч сўз ва иборалар: узул, денотатив, сигнификатив, омоним, кўпмаънолилиқ, гибрид, трансформация, ўтиш (переходность) синкретизм.

Ключевые слова и выражения: узувальность, денотатив, сигнификатив, омоним, полисемия, гибрид, трансформация, переходность, синкретизм.

Key words and word expressions: usual, denotative, significative, homonym, polysemantic, hybrid, transformation, transition, syncretism.

25 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки жилдлик. 2-жилд. – М.: Рус тили, 1981.196-бет.

26 Тўхтасинова О.Ю. Ўзбек тилида лексик окказионализмлар ва уларнинг бадий-эстетик хусусиятлари. НД. – Тошкент, 2008, 70-бет.

ЧЎЛПОНГА НИСБАТ БЕРИЛГАН ШЕЪРЛАР ХУСУСИДА

Чўлпон асарларининг кўлёмалари сақланмагани, шоир архивининг йўқ қилингани, шеърларининг аксарияти вақтли матбуот нашрларида чоп этилгани уларнинг каттагина қисми ўзи ҳаётлик пайти тартиб берилган тўпламларига қирмай қолгани каби сабаблар туфайли кейинги нашрларда хилма-хилликлар кузатилади: баъзи нашрларда Чўлпонга мансуб бўлмаган шеърлар унга нисбат берилади, унинг қаламига мансуб айрим шеърлар эса ҳали-ҳануз тўпламларига қиритилмай келади. Чўлпон шеърларининг қайта нашрларида кузатилаётган мазкур муаммони атрофлича кўриб чиқиш ғоятда долзарб бўлиб, шоир ҳаёти ва ижодий мероси билан боғлиқ кўплаб бошқа муаммоларни ҳам ойдинлаштиришга ёрдам беради.

“Садойи Фарғона” газетасининг 1914 йил 24 сентябрь сониди “Маорифпарвар бобомиз мухтарам Исмоил Ғаспиринский ҳазратлари ҳақида таъзияномамиз” номли шеър чоп этилган. Марсиянинг охири байтида “Ҳамидий” тахаллуси қўлланган, остида эса муаллифи “Андижон. 16 ёшлик талаба” дея қайд қилинган¹. Бу шеърни топиб муомалага қиритган Р.Тожибоев жудодикдан каттик қайғуга тушган Ҳамза, Бехбудий, А.Зоҳирий, Тавалло каби тараққийпарварлар қаторида ёш Чўлпон ҳам буюк маърифатпарвар вафотига бағишлаб шеър ёзган бўлиши мумкин деб ҳисоблайди². Шундан бери Р.Тожибоев хулосасига асосан ушбу шеър Чўлпон тўпламларига қиритиб келинади. Жумладан, у Чўлпоннинг 1994, 2012 ва 2016 йилларда чоп қилинган кўп жилдлик тўпламлардан ҳам жой олган. Ҳатто, айрим илмий масалаларни ҳал қилишда ҳам ундан шубҳасиз адабий факт сифатида фойдаланилган. Жумладан, Наим Каримовнинг “Чўлпон қачон туғилган?” номли мақоласида у Чўлпон 1898 йилда туғилганини асословчи далил сифатида келтирилган. Бирок Д.Қуროнов бунга эътироз билдиради: “Ахир, илк хикояларини “Абдулҳамид Сулаймоний” деб имзолаган, кейинча – 1914 йил апрель ойи охиридан бошлабқўйганларига “Чўлпон” деб имзо қўйишни бошлаган бўлса – нега энди сентябрь ойига бориб биргина шеърда “Ҳамидий” тахаллусини келтириши керак? Боз устига, Чўлпоннинг бундан кейин ёзган шеърларида ҳам ушбу тахаллус умуман учрамайди”³. Шу иштибоҳ туртки бўлган изланиш натижасида олим шеърнинг сўнгги байтларидаги “Ҳамидий” тахаллуси Чўлпон қаламига мансублигига далил бўла олмайди, деган хулосага келади. У давр матбуотида андижонлик Шамсиддин Муҳаммадрасулзода фаол катнашиб тургани, унинг талаба эканига ишоралар борлиги, шеърлари маърифатчилик руҳида, илм-маърифатга даъват мазмунида эканлигини айтди. Шоирнинг ўз машқларида “Ҳамидий” тахаллусини ҳам қўллаганини айтиб, бунинг далили сифатида “Фарғона саҳифаси” номли “ҳар куни чиқадурғон сиёсий, адабий, халқ фойдаси йўлига юрадирғон

¹ Садойи Фарғона, 1914, 24 сентябрь.

² Тожибоев Р. Икки шеър \\\ Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1992, 9 октябрь.

³ Қуროнов Д. Чўлпоннинг туғилган йили масаласига доир \\\ Чўлпон ижоди ва замонавий адабий жараён. Конференция материаллари. – Андижон, 2018, 26–27-бетлар.

газита”нинг 1917 йил 15 апрель сониди эълон қилинган шеърдан парча келтиради:

*Ҳамидийдур илма қадам кўён одам,
Чирмов каби бир бўлишга чирмашайлик⁴.*

Дарҳақиқат, Чўлпон шу йилларда яратган назмий асарлар кўздан кечирилса, уларда услуб жиҳатидан юқоридаги шеър билан яқинлик сезилмайди. Хусусан, “Баҳор авваллари”, “Туркистонлик қардошларимизга”, “Умид” каби шеър ва манзумаларидаги услуби, сўзларнинг қўлланиши ҳамда поэтик образлари ўртасида умумийлик, шеърдан шеърга тадрижий камолот яққол сезилиб туради, марсия эса улар орасига сингишиб кетмайди.

Шунга ўхшаш ҳол машҳур эрон-тожик шоири Абулқосим Лоҳутий қаламига мансуб “Эрон қизи” шеърининг таржимаси сўнгги тўпламларда Чўлпонга мансуб этилаётганида ҳам кузатилади. Хусусан, 2016 йилда нашр қилинган “Асарлар”нинг I жилди (Асарлар – 2016)и илова қисмидаги изоҳларда бу шеър ҳақида шундай дейилган: “Қосим Лоҳутий шеърининг таржимаси. Илк бор “чаласавод мактаблар учун” чиқарилган “Ўқиш китоби” (1937)да эълон қилинган. Шу китобда А.Лоҳутийнинг “Эрон қизининг жавоби” шеъри ҳам Чўлпон таржимасида берилган”⁵. Аслида, таржима илк бор “Янги йўл” журналида эълон қилинган. Журналнинг 1933 йил 6-сонининг 21 саҳифасида, Ғайратийнинг “Онамга хат” поэмасидан олинган парча тугагач, қалин қора чизик тортилган-да, ўнг томонда “Қосим Лоҳутий” дея муаллиф номи кўрсатилиб, остида “Эрон қизи” шеъри, кейинги саҳифада эса “Эрон қизига жавоб” шеъри берилган⁶. Иккинчи шеър охирида “Ғафур Ғулом таржимаси” дея аниқ қайд этиб қўйилган. Ҳозирча нима сабабдан 1937 йилда чоп этилган “Ўқиш китоби”да таржимон сифатида Чўлпон кўрсатилганини (аслида бу ҳам қизик: бу вақтда Чўлпон ўрнига Ғ.Ғулом кўрсатилиши керакдек эмасми?!) қўя турамиз-да, бундан ҳам қизикроқ фактга диққатни тортамиз. Ғ.Ғулом “Мукаммал асарлар тўплами”нинг IX жилди 103–105-саҳифаларида Лоҳутийнинг тўртта шеъри берилган бўлиб, шуларнинг бири “Эрон қизи”дир. Илова қисмидаги изоҳларда эса “Эрон қизи” шеъри 1957 йилда “Шарқ юлдузи” журналининг 12-сониди, кейин Ғ.Ғулом “Асарлар – 64” ва “Асарлар – 70” га киритилгани айтилади⁷. Маълум бўладики, Ғ.Ғулом тўпламларининг тузувчилари “Янги йўл” журналидаги нашрдан беҳабар кўринадилар, акс ҳолда “Эрон қизига жавоб” шеъри уларга киритилмай қолмас эди.

Чўлпонга янглиш мансуб этилган шеърлардан яна бири 1994 йилда чоп этилган “Асарлар” III жилдлиги (Асарлар – 94)нинг I жилди “Турли йиллар матбуотида эълон қилинган шеърлар” рукнида берилган⁸. Худди шу шеър “Адабиёт надири” китобида шоир ҳақида замондошларининг хотиралари рукнида ҳам келтирилган бўлиб, шоирнинг жияни Ўқтам Мирзахўжаев томонидан онаси – Чўлпоннинг синглиси Фоиқа ая хотираси асосида берилган:

Онам, сени қутқармоқ учун жонму керакдур?!⁹

⁴ Ўша манба, 27-бет.

⁵ Чўлпон. Асарлар. IV жилд. – Тошкент: Академнашр, 2016, 360-бет.

⁶ Янги йўл \ Тошкент, 1933, 6-сон, 21–22 бетлар.

⁷ Ғулом Ғ. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн икки жилдлик. 9-жилд. – Тошкент, 1988, 758-бет.

⁸ Чўлпон. Асарлар. I жилд. – Тошкент: Академнашр, 1994, 147-бет.

Номусми, виждон ила имонму керакдур?!

Темур билан Чингиз қони тошди томиримдан;

Айтким, сени қутқармоқ учун қонму керакдур?!⁹

“Асарлар – 94”нинг I жилди охиридаги изоҳларда: “Онам, сени қутқармоқ учун жонму керакдур?” Бу парча ҳам 1921–1922 йилларда ёзилган деб фараз қилиш мумкин. У Чўлпоннинг синглиси Фоиқа Сулаймон кизи хотирасидан олинди¹⁰. Бирок кўп ўтмай бу парча 2000 йилда нашр этилган Абдурауф Фитратнинг “Танланган асарлар”и I жилдидан ўрин олган ўн мисралик “Юрт қайғуси” шеърининг дастлабки мисралари экани маълум бўлди¹¹ ва, табиийки, Чўлпон шеърлари жамланган кейинги тўпламларга киритилмади. Маълум бўладики, ҳужжатли асос топилгунига қадар, шоирнинг ҳаётлик вақтида чоп этилган тўпламларига киритилмаган, давр матбуотида эълон қилинмаган, ҳуллас, уники эканлигини аниқ тасдиқловчи далиллар мавжуд бўлмаган шеърларини “Чўлпонга нисбат берилган шеърлар” руқини остида берилса, бизнингча, мақсадга мувофиқ бўлади. Ушбу руқн сирасига киритилиши лозим бўлган шеърлар қуйидагича таснифланиши мумкин.

1. Шоир замондошлари, яқинлари хотирасида сақланган шеърлар:

а) ҳозирда Чўлпон асарлари сирасида саналаётган “Аламлар ўчоғи, ҳасратлар кучоғи”, “Конфетларни олмангиз санокка”, “Эй сабо, Ленинни уйғот”, “Илҳом ариғи қуриб ётибдир” каби шеърлар шоирнинг жияни Ўқтам Мирзахўжаев онасидан ёзиб олган хотиралар асосида илк бор “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 1990 йил 22 июндаги сонидида эълон қилинган, шу манба асосида кейинги тўпламларга киритиб келинади. Ҳолбуки, мазкур шеърлар масаласида ҳам юқорида кўрилган ҳол бўлиши мумкин эмаслигига қафолат йўқ;

б) “Йигит ва киз айтишуви”, “Билдим энди”, “Баҳор киз хилпиллаб-хилпиллаб келди” шеърлари шоирнинг замондоши Юнус Мақсудов хотираси орқали бизгача етиб келган. Кейинги йилларда яратилган тўпламлардаги шеърларга Ю.Мақсудовнинг 1994 йилда чоп этилган “Улуғлар даврасида” китобидаги матн асос қилиб олинган;

в) “Севги сусаярмикан”, “Ҳар бир кўнгил хавосига берилган”, “Лола гулнинг доғидир ҳасратли дилдан кетмаган”, “Кўнглимга ишонмайман”, “Кўнглим яна, кўнглим яна илинди”, “Мен кўнглини иргитдим” шеърлари Чўлпоннинг кейинги тўпламларига Ғуломқодир Норхўжаевнинг хотиралари асосида киритилмоқда. Унинг “Шарқ юлдузи” журнали (1990 йил 6-сон)да эълон қилинган “Мен билган Чўлпон” мақоласидаги шеърлар матни кейинги тўпламлар учун асос манба вазифасини бажармоқда.

Ушбу гуруҳга кирувчи шеърлар саноғини яна давом эттириш мумкин.

2. Турли таҳаллус ва имзолар остида чоп этилган шеърлар.

Маълумки, Чўлпон катор шеър ва публицистик асарларини турли таҳаллус ва имзолар остида эълон қилган. Бу, бир томондан, давр матбуотида ҳукм сурган урф билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, ўзига хос эҳтиёт чораси ҳам эди. Шоир асарлари остига Қаландар, Мирзакаландар, “К”, “Шумгиёх” каби қўллаб таҳаллус ва имзолар қўйган.

⁹ Чўлпон. Адабиёт надири. – Тошкент: Чўлпон, 1994, 157-бет.

¹⁰ Чўлпон. Асарлар. I жилд, 437-бет.

¹¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000, 31-бет.

Бирок, Чўлпонники деб ҳисобланган имзо ва тахаллуслар билан эълон қилинган барча асарларни шубҳасиз Чўлпонники дейишга етарли асос йўқ. Чунки давр матбуотида битта имзо ё тахаллусни бир неча ижодкор қўллаган ҳоллар ҳам мавжуд. Шу сабабли ҳам факат энг ишончли (масалан, “Қаландар”) тахаллуслар билан эълон қилинган шеърлар тўпламларга Чўлпонники деб, қолганларини эса “Чўлпонга нисбат берилувчи шеърлар” сирасида киритилиши тўғри бўлади.

“Хуррият” газетасининг 1918 йил 12 январь сонида эълон қилинган “Онанинг жавоби” шеърига “Тешабой” имзоси қўйилган. Сарлавҳа остидаги қавс ичига олинган изоҳда “26-нчи сон “Хуррият”да А.Фитрат афандининг “Турк боласи тилидан” онаси Туркистонга қилинган хитобига онанинг жавоби” дейилади. Шеърнинг Фитрат шеърига жавобан яратилгани ва Чўлпон унга юксак эҳтиром билан қарагани ҳисобга олинса, шеър чиндан унинг қаламига мансуб деган фикрга ишонч уйғониши ҳам табиий. Бундан ташқари, шоирнинг иккинчи исми Тешабой бўлгани ҳам Чўлпон айрим шеърларини шу тахаллус остида эълон қилган бўлиши мумкинлиги ҳақиқатдан йироқ эмас, деган хулосага бошлайди. Шундай бўлиши мумкинлигини Фоика ая 1986 йилда қилган суҳбатда айтган гаплар ҳақида С.Аҳмедов гувоҳлик беради¹². Бирок, ҳақиқатга нечоғли яқин кўринмасин, бу фикрлар, токи далиллар билан исботланмас экан, тахминлигича қолаверади. С.Аҳмедов мақоласида қайд этишича, “Садоий Туркистон” газетасининг 1914 йил 5 ноябр сонидаги “Жавоблар” рукнида “Сайёҳ (Чўлпон)... Абдулҳамид Сулаймон афандига: ийди шариф муносабати билан ёзган мақолангиз кечикиб қолди...” деб ёзилган¹³. Кўриб турганимиздек, газетанинг ҳамкорлар ва ўқувчиларга жавобларида “Сайёҳ” тахаллуси Чўлпонга тааллуқли экани таъкидланаётир. Шунга ўхшаш, бошқа тахаллус ва имзоларнинг Чўлпонга тегишлилиги даврий нашрнинг ўзида ё тахририят ҳужжатларида қайд этилган бўлсагина катъий ишонч билан Чўлпонники дейиш мумкин. Бошқа ҳолларнинг ҳаммасида муаллифлик масаласи тўла ҳал этилган бўлмай, тахмин даражасида қолади.

3. Ўзгалар кўчириб олган қўлёзмалардаги шеърлар.

Бу гуруҳга кирувчи шеърларга мисол қилиб “Шоир Абдулла Алавий вафоти муносабати ила оналари Ҳабибахоним ёзган марсия-ғазалга муҳаммас”ни келтириш мумкин. Муҳаммас илк бор Н.Каримов томонидан “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 1992 йил 17 январь сонида эълон қилинган. Юнус Мақсудов муҳаммас ҳақида: “Хайриятки, бу ноёб муҳаммаснинг нусхаси Чўлпоннинг синглиси Фоика ая билан Музайяна Алавияда сақланган экан. Биз ҳар иккала нусхани адабиётшунос олимимиз Наим Каримов билан бирга таққослаб кўриб, ҳар иккови ҳам бир хил эканига қаноат ҳосил қилдик”¹⁴, – деб ёзади. Бизнингча, Ўзбекистоннинг икки ҳудудида бир-биридан беҳабар ҳолатда сақланган бу иккита қўлёзманинг бир хиллигини фақат бир нарсга билан изоҳлаш мумкин: иккаласи ҳам битта манбадан кўчирилган, катта эҳтимол билан айтиш мумкинки, Чўлпон дастхатидан.

“Эй улвий йўлдошим, юмшоқ тилингни...” номли шеър ҳақида Юнус Мақсудий шундай маълумот беради: “Абдулла Алавийнинг дафн

¹² Аҳмедов С. Сайёҳ дарвеш Чўлпон экан \ \ ЎзАС. 2007, 24 январь.

¹³ Ўша ерда.

¹⁴ Мақсудий Юнус. Улуғлар даврасида. – Тошкент: Фан, 1994, 46-бет.

маросимига Чўлпон ҳам иштирок этиб, ўша куни Музайяна Алавиянинг иниси – тиббиёт олими Рашадхон Алавийда сақланган Абдулла Алавий расмининг орқасига Чўлпон ўз дастхати билан: “Абдулла Алавий абадий уйкуга кетди” дея шу шеърни ёзган экан”¹⁵.

Н.Каримовнинг “XX аср адабиёти манзаралари” китобида қуйидаги жумлалар учрайди: “9 январь куни эрталаб фотиҳага келганда Чўлпон марҳум дўсти хотирасига тиловат қилгач, кечагина Абдулла Алавий ётган хонага кириб, унинг суратини қўлига олади. Нималардир унинг ҳаёлидан ўтади-ю, сўнг секин суратни ўгириб, орқа тарафига титрок қўллари билан шу сатрларни ёзади:

“Абдулла Алавий абадий уйкуга кетди...”¹⁶.

Шулардан келиб чиқиб, бу шеърнинг Чўлпон қаламига мансуб нусхаси мавжуд бўлиши эҳтимоли бор, деган фикрга келиш мумкин. Бунинг учун шоирнинг бугунгача сақланиб қолган бошқа дастхатлари билан сурат ортидаги ёзувни графологик жиҳатдан ўрганиш керак. Агар суратдаги ёзув Чўлпон дастхати эканлиги тасдиқланса, бу шеър, асл қўлёзма нусхаси сақланган илк асар бўлиб қолад. Ҳозирча эса шеърнинг кейинги нашрлари Ю.Максудовнинг “Шарк юлдузи” журналидаги мақоласи ва “Улуғлар даврасида” китобидаги матнга асосланиб амалга оширилмоқда.

Бу гуруҳга яна андижонлик шоир В.Саъдулла томонидан кўчириб олинган “Барча умид сен қарамдан, эй қарам, қилгил қарам” ва “Мушоара” шеърларини киритиш мумкин. Уларнинг В.Саъдулла дастхати билан кўчирилган ва архивида сақланган нусхаси кейинги йилларда амалга оширилган нашрларга асос вазифасини бажарган. Иккинчи шеър У.Отажоннинг “Мушоара” номли китобига ҳам киритилган. “Асарлар – 2016”нинг I жилди изохлар қисмида бу шеър ҳақида қуйидаги маълумотлар қайд этилган: “1934 йилда ёзилган. Асл нусхаси сақланмаган. Шеърнинг андижонлик шоир Восит Саъдулла томонидан кўчирилган қўлёзмаси Адабиёт музейи фондида сақланади”¹⁷. Бу икки шеърнинг муаллифлиги масаласи шубҳа уйғотмайди. Чунки, В.Саъдулла бу шеърларни катта эҳтимол билан Чўлпоннинг дўсти ва куёви Шарафиддин махсум дафтаридан кўчириб олган. Биздаги маълумотларга кўра В.Саъдулла 60-йилларда, яъни жамиятга бироз “илиқлик” кириб, “Тирик сатрлар”ни чоп этишга имкон берилган бир шароитда ёзиб олган. Ўзи Андижон Педагогика институтида ўқитувчи, демак, бевосита илмий фаолият билан ҳам машғул эди. Шунга қарамай, ҳозирча уларни ҳам “Чўлпонга нисбат берилувчи шеърлар” каторида санаш тўғри. Чунки шундай қилсак, бизнингча, уларнинг муаллифлигини асословчи пухта далиллар топиш зарурати кўзга ташланиб, бу борадаги изланишларга даъват қилиб туради.

4. Ўзгаларнинг асарларида берилган шеърлар.

Чўлпон мероси кўздан кечирилса, айрим шеърлари бизга ўзгаларнинг асарлари орқали етиб келганини кўриш мумкин. Бирок уларнинг ҳаммасини ҳам “Чўлпонга нисбат берилувчи шеърлар” гуруҳига киритиб бўлмайди. Масалан, Чўлпон 1925 йилда Лола Сайфуллина Арслонованинг “Ичкари” романини ўзбек тилига ўгирган. “Лолалар

¹⁵ Ўша манба, 48-49-бетлар.

¹⁶ Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008, 284-бет.

¹⁷ Чўлпон. Асарлар. IV жилд, 359-бет.

дардини англаган Лола” шеъри ушбу романга Чўлпон томонидан ёзилган сўзбошидан жой олган, шу сабабли бу ўринда муаллифлик масаласи умуман йўқ. Аксинча, Хуршиднинг 1967 йилда чоп этилган “Танланган асарлар”ида илк бор эълон қилинган “Фарход ва Шопур дуэти” ҳақида бундай деб бўлмайди. Дуэтнинг Чўлпонга мансуб экани ҳақидаги фикр илк бор шоирнинг жияни Ўқтам Мирзахўжаев томонидан айтиб ўтилган: “Онамнинг айтишича, Чўлпон Алишер Навоийнинг “Фарход ва Ширин” достони асосида ёзилган сахна асарига кўшиқлар ёзиб берган экан. Бунинг исботига мисол деб қуйидаги матлали ғазални келтиради:

*Сабо, юргил, саломимни етургил қўйи дилдора,
Паришон хотиримдин арзае қил нозанин ёра*¹⁸.

Ушбу хотираларга асосланган ҳолда Н.Каримов дуэтни 2008 йилда “XX аср адабиёти манзаралари” китобида, “Асарлар – 2016”нинг I жилдида Чўлпонга нисбат бериб эълон қилган. Кўряпмизки, дуэт шоир ҳаётлик вақтида на тўпламларида ва на даврий нашрларда чоп этилган, унинг Чўлпон қаламига мансублигини тасдиқловчи на қўлёзмаси, на бирор ҳужжатли далили бор.

Чўлпоннинг энг машҳур шеърларидан саналувчи “Гўзал Туркистон” асли туркистонлик ҳофиз Муҳаммад Собир Коргарнинг 1987 йилда Туркияда чоп этилган икки жилдли “Туркистон халқ мусиғи” китобидаги матн асосида “Асарлар – 2016”га киритилган. “Асарлар – 94”нинг “Изоҳлар”ида: “Гўзал Туркистон”. Ёзилган вақтини 1921–1922 йил деб тахмин қилиш мумкин бўлган бу шеър 20-йилларда “Гўзал Фарғона” шаклида жуда машҳур бўлган. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Германияда тузилган Туркистон лигасининг миллий марши бўлган. Ушбу тўпламга киритилган матн Туркияда чиқадиган “Туркистон” журналининг 1988 йилги 2-сонидан олинди¹⁹. Кўриб турганимиздек, иккала тўпламда ҳам 80-йилларнинг охиридаги манбалар асос қилиб олинган. Шеърнинг бундан олдинги даврда чоп қилингани ҳақида ҳозирча маълумотга эга эмасмиз.

Бу ўринда масаланинг яна бир жиҳатини ёдда тутиш лозим. “Асарлар 2016”да берилган изоҳга кўра, “Туркиялик айрим адабиётшуносларнинг фикрига қараганда, мазкур шеър Чўлпоннинг “Гўзал Фарғона” шеърининг Туркистон Миллий Кўмитасининг аъзолари томонидан ўзгартирилган нусхаси бўлиб, хориждаги туркистонликларнинг расмий йиғилишларида қуйланиб келади”²⁰. Агар шундай бўлса, бу Чўлпоннинг шеъри асосида бошқалар ўзгартириб қуйга солган шеър экан. Худди, масалан, бирон-бир адабий асар мотивлари асосида ишланган фильм каби; табиийки, бу ҳолда кино санъатида мансуб асар жамоага тегишли бўлади. Шундай экан, “Гўзал Туркистон” мисолида ҳам шунга ўхшаш ҳолат юзага келмокда: шоирнинг муайян шеъри мотивлари асосида “қўшиқ матни” яратилмокдаки, бунда ҳам муаллифлик баҳсли бўлиб қолмайдими? Иккинчи томони, иккала шеърнинг матилари орасидаги фарқ пунчалар каттаки, биринчиси асосида иккинчисининг яратилганига шубҳа туғилади. Бизнингча, кейинги нашрларда юқоридаги ҳолат эътиборга олиниши ва шеър “Чўлпонга нисбат берилувчи шеърлар” бўлимидан жой олиши зарур.

¹⁸ Мирзахўжаев Ў. Руҳият манзилига етдинг \\\ ЎзАС, 1990, 22 июнь.

¹⁹ Чўлпон. Асарлар. I жилд, 437-бет.

²⁰ Чўлпон. Асарлар. I жилд, 341-бет.

5. Ҳаётлик вақтида ўзгалар томонидан эълон қилинган шеърлар.

Аслида, айримлар “Гўзал Туркистон”га асос бўлган деб ҳисоблайдиган “Гўзал Фарғона” шеъри “Турли тахаллус ва имзолар остида чоп этилган шеърлар” гуруҳига мансуб этилиши керакдек. Шеър “Фарғонали А” имзоси билан “Янги Туркистон” журналининг 1927 йил 2–3-қўшма сонидида босилган. Ўзбекистонда ушбу шеър илк бор шу матн асосидаги Б.Каримов таъдбирида эълон қилинган²¹ ва “Асарлар – 2016”га киритилган. Аввало, бу ўринда имзо Чўлпонники экани шеър эълон қилинган даврда муҳожиротдаги кўпчилик юртдошларга маълум бўлгани учунми, шеърнинг муаллифлиги ҳужжатли асосда далилланмай қолаётир. Ҳолбуки, шеър имзо остида чоп қилинганидан ташқари, уни Чўлпоннинг ўзи эмас, ўзгалар эълон қилдиргани ҳам аниқ. Шуларни ҳисобга олиб, уни ҳам ҳозирча “Чўлпонга нисбат берилувчи шеърлар” сирасида санаб туриш тўғри бўлади.

Анвар пошшонинг ўлими муносабати билан ёзилган “Балжувон” шеъри ҳақида ҳам юқоридаги гапларни такрорлаш мумкин. Чунки у Чўлпоннинг ўзи тартиб берган тўпламларга киритилмаган, даврий матбуотда ҳам эълон қилинган эмас, унинг шоир қаламига мансуб қўлёзма нусхаси ҳам мавжуд эмас. Ҳолбуки, “Балжувон”нинг муҳожирлар орасида жуда машҳур бўлгани маълум, чунки бу шеър уларнинг аксариятига умид берган. Анвар пошшога, И.Ҳаққул таъбири билан айтганда, сўздан қўйилган “хайкал”дир. Хайрулла Исматилла ушбу шеър хусусида шундай маълумот беради: “Профессор Иброҳим Ёркиннинг гувоҳлик беришича, бу шеър Туркистонда босиб чиқарилмаганидан у зиёлилар орасида оғиздан-оғизга кўчиб юрди ҳамда (кейинчалик) Туркиядаги туркистонликларнинг баъзи асарларида босилиб чиқарилди”²². Шеърнинг шу кунгача маълум илк наشري “Янги Туркистон” журналининг 1932 йил 27-сонида амалга оширилган. Ўзбекистонда эса илк бор И.Ғаниев “Миллий тикланиш” газетасининг 1995 йил 10 июнь сонидида “Турк маданияти” журналида босилган Иброҳим Ёркин қаламига мансуб бўлган “...Чўлпоннинг “Балжувон” марсияси” мақоласига илова қилинган матн асосида эълон қилган. Х.Исматилланинг айтишича, шеърнинг чет элдаги нусхалари орасида ҳам кўпгина тафовутлар учрайди. Фикримизча, бу ҳолат шеърни эълон қилган ноширлар қўлида шоир қаламига мансуб қўлёзма нусханинг мавжуд бўлмагани билан изоҳланади. Мазкур ҳолат бу шеър ҳам “Чўлпонга нисбат берилувчи шеърлар” гуруҳига таснифланса яхши бўлади, шунда уни ўрганиш зарурати яққол кўриниб туради деган фикрга олиб келади.

Мақола аввалида Чўлпон ҳаётлик вақтида матбуотда чоп этилган ва шубҳасиз унинг қаламига мансуб айрим шеърлар ҳали-ҳануз тўпламларига киритилмай келаётгани айтилди. Бу тоифадаги шеърларга мисол тариқасида қуйидагиларни келтириш мумкин:

1. “Турк салом” шеъри. Бу асар “Хуррият” газетасининг 1917 йил 29 август сонидида “Абдулҳамид Сулаймон” имзоси билан чоп этилган. 1994 йилда нашр қилинган “Асарлар” I жилди охиридаги изоҳлар қисмида у ҳақда маълумот берилган, аммо шеър матни негадир келтирилмаган²³.

²¹ ЎзАС, 2009, 10 апрель.

²² Исматилла Х. “Turkistonda Yenilik Harekatlari ve ihtilaller: 1900 – 1924”, 262-бет.

²³ Чўлпон. Асарлар. I жилд, 436-бет.

“Турк саломии” мазмуни ва ғоявий руҳи жиҳатидан “Бузулган ўлкага” шеърига жуда яқин туради. Шеърнинг сарлавҳасидан сўнг “Қофқосия туркларина” деган бағишлов, саҳифа ости изоҳида эса “Охири бор” деб қайд этилган. Бағишлов “Турк саломии” шеъри Чўлпоннинг “Қофқосия турклари” билан Фарғона турклари ўртасида алоқа боғлаш учун сафарга боргани билан боғлиқ эканига ишора қилади. Демак, у Чўлпон ҳаёти билан боғлиқ факт билан чамбарчас боғлиқ, яъни биографиясини ўрганишда ҳам муҳим бўла олади. Бошқа томони, Чўлпоннинг бизга маълум шеърлари сирасида “Турк саломии” иккинчи эканини эътиборга олинса, у шоир ижодий тадрижини изчил кузатиш учун ҳам муҳим. Шуларга қўра, “Турк саломии” шеъри ҳақли равишда шоирнинг кейинги тўпламларига киритилиши керак.

2. “Бу кундирик” шеъри “Бир кунлик камбағаллар газетаси”нинг 1919 йил 7 ноябрь сонида эълон қилинган ва Б.Дўстқораев томонидан “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 1999 йил 24 декабрь сонида жорий ёзувга табдил қилиниб, адабиёт ихлосмандлари эътиборига ҳавола қилинган. Ушбу асарда шоир “Чўлпон” имзосини қўллаган.

3. “Шарқнинг исёни” шеъри. “Туркистонли Чўлпон” имзоси билан 1920 йилда Боқудаги “Fuqara fuuzati” журналининг 1-сонида эълон қилинган. Шеърнинг жорий ёзувга таъдилини Т.Тоғаев амалга оширган ва “Миллий тикланиш” газетасининг 1998 йил 1 декабрь сонида қайта эълон қилган.

4. “Айрилиш” шеъри шўро давлатининг йирик арбобларидан саналувчи В.Куйбишев вафоти муносабати билан ёзилган бўлиб, 1935 йилда “Совет адабиёти” журналида босилган. “Асарлар – 94” нашр этилгунга қадар мутахассисларга маълум бўлмаган, сўнг эса ғоявий томонларини ўйлаб бўлса керак, кейинги нашрларга киритилмаган.

Юқорида билдирилган фикрлардан келиб чиқиб, Чўлпоннинг иккинчи турдаги кейинги тўпламлари мундарижаси, бизнингча, қуйидагича шакллантирилиши мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз:

1. Тўпламларидан жой олган шеърлар.
2. Шоир ҳаётлик вақтида даврий нашрларда эълон қилинган шеърлар.
3. Чўлпонга нисбат берилувчи шеърлар:
 - а) шоир замондошлари, яқинлари хотирасида сакланган шеърлар;
 - б) турли таҳаллус ва имзолар остида чоп этилган шеърлар;
 - в) бошқалар кўчириб олган қўлёзмалардаги шеърлар;
 - г) бошқаларнинг асарларида берилган шеърлар;
 - д) ҳаётлик вақтида бошқалар томонидан эълон қилинган шеърлар.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Чўлпонга нисбат берилган шеърлар хусусида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена анализу стихотворений, приписываемых Чулпану.

RESUME. The article deals with the poems dedicated to Chulpon.

Таянч сўз ва иборалар: шеър, қўлёзма, шеърый тўплам, таҳаллус, бирламчи манба, шеърый таржима.

Ключевые слова и выражения: стихотворение, рукопись, сборник стихов, псевдоним, первоисточник, поэтический перевод.

Key words and word expressions: poem, manuscript, poetic collection, pseudonym, poetic translation, primary source.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”ДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАР

Хар қандай ижодкорнинг сўздан фойдаланиши, сўзга муносабати унинг маҳорат даражасини белгилайдиган асосий «ўлчов бирликлари»дан бири бўла олади. Фразеологик иборалар ҳам шу силсиладан муносиб ўрин олишга ҳақли.

Одатда, бадий асар тилининг фразеологик таҳлили бир қатор мақсадларни кўзда тутати. Уларнинг энг асосийлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

– ижодкор томонидан қўлланган ибораларнинг умумий кўламини тасаввур қилиш;

– мазкур ибораларнинг юзага келиш имкониятлари ҳамда манбаларини аниқлаш;

– уларнинг қўлланиш мақсадларига оидинлик қиритиш, яъни уларнинг поэтик хусусиятларини муайянлаштириш.

Халқ тилида фразеологик иборалар нихоятда кўп. Бу XI аср туркий адабий тили учун ҳам мутлақо ҳосдир. Қорахонийлар даврининг буюк адабий ёдгорлиги “Қутадғу билиг” тилида – муаллиф нуткида ҳам, персонажлар нуткида ҳам фразеологизмлардан анча кенг фойдаланилганлигининг гувоҳи бўламиз. Уларнинг маснавий, тўртлик, қасидаларда – асарда мавжуд бўлган барча жанрларда қўлланилиши ҳам фикримизнинг исботидир. Буларнинг барчаси фразеологик иборалар асар тилининг жозибали, ширадор, таъсирчан бўлишидаги асосий омиллардан бири эканлигини кўрсатиб турибди. Тасвир аниқлиги, тасвирланаётган ҳодисани китобхон кўз олдида яққол гавдалантириб бериш ибораларнинг зиммасига юкланган асосий вазифалардан биридир:

Қылыч эл түзәр ҳам будун қазғанур,

Қалам эл түзәр ҳам хазина урур.

Қилич эл тузади ҳамда халқларни қўлга қиритади,

Қалам эл тузади ҳамда хазина йиғади.

Қылыч қан тамызса бэги эл алыр

Қаламда қара тамса алтун кэлир.

Қилич қон томизса, беги эл олади,

Қаламдан қора (сиёх) томса, олтин келади.

Бу ерда қилич ва қалам қўчма маънода, яъни уларнинг эгаси ўрнида қўлланмоқда. Ушбу мисраларнинг ибораларга бойлигини алоҳида қайд этиш лозим. “Эл туз”, “будун қазған”, “хазина ур”, “қан тамиз”, “эл ал”, “қара там” сингари иборалар мисраларда кўзда тутилаётган маънонинг реаллашишида, тасвирнинг аниқ ва таъсирчан бўлишида жуда катта роль ўйнамоқда. Ушбу байтлар асарнинг битигчи, илимға (хат ёзувчи қотиб) ҳақидаги бобидан олинган. Гап мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсати, халқнинг хотиржамлиги, юртнинг фаровонлиги устида кетар экан, адиб бунинг учун қилич ва қалам аҳлининг алоҳида ўрни борлигини таъкидлайди.

Юсуф Хос Ҳожибнинг заммасига туркий адабиётнинг янги бир саҳифасини зарҳаллаш вазифаси юкланган эди. Муаллиф асарда, бир томондан, халқ оғзаки ижодининг кўз илғамас сарҳадларидан келаётган анъаналарига таяниб, иккинчи томондан эса шаклланиб келаётган ёзма адабиётнинг янги ўзанларига мослашиб бораётган ижодкор сифатида намоён бўлади. Албатта, бу даврдаги араб ва форс адабиёти анъаналари

хам адиб эътиборидан четда бўлган эмас. Адиб инсон руҳияти тасвирида иборалардан усталик билан фойдаланган, десак муболага бўлмайди:

Бу Айтолды олдурды акру амул,

Көзин йэркэ тикди тарутты көңул

Ойтулди охиста, эҳтиёт билан ўлтирди,

Кўзини ерга тикди, юраги сикилди.

Мазкур тасвир Ойтулдиннинг Кунтуғди хузурига ташрифи билан боғлиқ. Аммо бу ташриф ихтиёрий эмас. Мажбурият эса ҳар доим кўшимча изтироблар, рухий кечинмаларнинг фавқулодда зўриқиши билан алоқадор. Ушбу мисраларда айна шу ҳақиқатлар мужассамлашган. Юсуф Хос Ҳожиб инсондаги турли кечинмаларни нозик ҳис қилган ва буларни ифода қилувчи иборалар – дурдоналарни амалиётга татбиқ этиш билан мақсадга – образлилиқка эриша олган. Адиб улардан турли эстетик мақсадларда фойдаланган.

«Фразеологик синонимлар нутқда мулоҳазанинг таъсир кучини ошириш вазифасини адо этади. Бунга инсон, ҳодиса, жараёндаги у ёки бу сифат, фазилатларни кучайтириш, таъкидлаш, деталлаштириш, аниқлаштириш воситасида эришилади. Фразеологик синонимлар нутқдаги такрорларнинг олдини олиш мақсадида ҳам қўлланиши мумкин»¹. Бу фикрнинг исботи ўларок қуйидаги байтларни таҳлилга тортамыз:

Көтүрмә көңүл сэн қувәзләнмәгил,

Эрәт сүм тәлим тәб көкүз кәрмәгил.

Сен кўнгилни катта тутма, гердаймагин,

Аскар, лашкарим талай деб кўксингни кермагин.

Бу ерда асосий фикр йўналиши камтарлиққа даъват, манманлик ва мақтанчоқликка қарши ҳукмдан иборатдир. Бу ибораларнинг асл маъноси ўзига хос тарзда камтарлиқнинг тарғибига хизмат қилади. «Көтүрмә көңүл» – кўнгилнинг кўтарма, баланд тутма, катта тутма маъноларини англатади. Ҳозирги ўзбек тилида бу маъно «ўзини катта тутмоқ» кўринишига эга. Агар «ўз»нинг қадимги туркий тилда «рух», «жон» маъноларига эгаллигини назарга олсак, унинг «кўнгил» билан маънодош эканлигини тасаввур этишимиз осонлашади. «Кўвәзләнмәгил»да «гердаймагин» маъноси мужассамлашган. Нихоят, «көкүз кәрмәгил» – кўксингни кермагин маъносига эга. Бу ибора «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да шундай изоҳланади: «1) ғурур, кибр билан гавдани тик тутмоқ; кеккаймоқ ...2) фахрланмоқ»². Биз юқоридаги байтда иборанинг биринчи маъносига дуч келиб турибмиз. Буларнинг барчаси асарда қўлланган ибораларнинг анча кенг тарздаги поэтик вазифаларни адо этаётганини кўрсатиб турибди.

Ачыг тыдса ишчи эрәт көңли сыр,

Эрәт көңли сынса алыр бәзкә кир.

Хизматчи (ҳазиначи) инъомни тутиб қолса, аскарларнинг кўнгли синади (оғрийди),

Аскарнинг кўнгли оғриси, бекка нисбатан (кўнглида) кир сақлайди.

¹ Назаров А. Стилистические функции фразеологических синонимов в речи (на материале киргизского языка) // Тюркология – 88, Тезисы докладов и сообщений V Всесоюзной тюркологической конференции (7–9 сентября 1988 года). – Фрунзе: Илим, 1988. С. 226.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 2-жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2006, 452-бет.

Айнан хазиначининг айби билан аскарнинг “көнли сыр” (“кўнгли синади”) ва бек (бошлик)ка дўст эмас, душманга айланиб қолиши мумкин экан, чунки уларнинг “көнли кир” бўлди.

Юсуф Хос Ҳожиб тилдаги мавжуд, тайёр фразеологик иборалардан асар тилининг жонли, ширали чиқиши учун ҳам ўринли фойдаланган. Яна бир муҳим томони шундаки, у кўпгина ҳолатларда ўзини янги фразеологик ибораларнинг ижодкори сифатида ҳам кўрсата олган:

Бу қач ҳарф қойармэн қумару сэнэ,

Қодундум унутма дуға қыл мэнэ.

Бу бир қанча сўзларни сенга насихат (килиб) қўймоқдаман, (Панд) қолдирмоқдаман, унутма, мени дуо қил.

«Ҳарф қўймоқ» иборасини туркий фразеология тарихида XI асрдан бошлаб қўлланган, деб айтишимиз мумкин. Бу бевосита арабча сўзларнинг кириб келиши билан боғлиқ. Арабий ифодаларнинг китобий тилга, хусусан, шеърый асар тилига кириб келиши учун тегишли муддат ва тажриба зарур бўлди. Шунга таянган ҳолда айтиш мумкинки, «Қутадғу билиг» муаллифи бу ифодани илк марта қўллаган. Муаллиф нуткида бу типдаги мисолларни қўплаб учратиш мумкин.

Асардаги фразеологик иборалардан яна бир қанчаси «юк» сўзи билан алоқадор. Ҳозирги ўзбек тилида бу сўз иштирокида ҳосил бўладиган айрим ибораларнинг мавжудлиги «Ўзбек тилининг изоҳли лугатида» ҳам қайд этилган³. «Қутадғу билиг» тилида «юк» сўзи иштирокида ҳосил бўлган иборалар турли поэтик максалларда қўллангани кузатилади. Қуйидаги байтда у чорвадорларнинг ўзига ҳосликларини кўрсатиб бериш учун қўлланган:

Бутун чын болурлар, қуты йоқ бүки,

Кишилэркэ тэгмэс буларның йүки.

Ишончли, чин бўладилар, мол-мулклари, ер-боғлари йўқ,

Одамларга уларнинг малоли тегмайди.

Ўзларининг қундалик ишлари билан машғул бўлиб, бошқа ижтимоий қатламларнинг ишларига бевосита дахл қилмаслик, энг муҳими, ўзларига оид бўлган масала ва муаммоларни иложи борица ўзлари ҳал қилишга бўлган уриниш, бунда бошқаларга ҳеч ҳам малол ва қийинчилик етказмаслик сингари ўзига ҳос хусусиятларни Юсуф Хос Ҳожиб «юки тегмас» тарзида акс эттирган.

«Юк юкла(н)моқ» асарда энг фаол қўлланган иборалардан биридир. Бу муайян қийин ва оғир вазифаларнинг топширилиши (ёки олинishi) билан боғлиқ. «Юкнинг олинishi», табиийки, бошқаларга келадиган машаққат ва қийинчиликларнинг камайтирилиши ёки йўқотилишига ишорадир:

Қутулды элиг кэтти эмгаклари,

Будун асгы артты йэниб йүклари.

Элиг халос бўлди, машаққатлари кетди,

Юклари енгиллашиб (ташвишлари камайиб) халқнинг манфаати ортди.

Маълумки, асардаги воқеалар ривожидан давомида фаол иштирок этган қаҳрамонлардан бири – Ойтулди вафот этади. У мамлакатни идора қилишда элигининг ёнидаги энг тадбиркор ишбошилардан бири сифатида

³ Қаранг. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5-жилди. 5-жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2008, 79-бет.

кўриниб келган эди. Ойтулдиннинг вафоти элиг учун оғир мусибат бўлди. Бугина эмас, улкан мамлакатнинг улкан ташвишлари – “башагрик”лари ҳам мавжуд эди. Ана шу бошоғрикларнинг барчаси элиг зиммасида қолиб кетади. Шундай қийин пайтда Ойтулдиннинг ўғли – Ўгдулмишнинг элиг ёнига келиши, энг муҳими, унинг кўлидан оғир ишларини олиши элиг учун жуда катта енгилликларни беради. Юқоридаги байтда шу ҳолат ифодаси берилмоқда. Элигнинг ҳам жисмонан, ҳам рухан машаққатлардан бироз енгил бўлиши юқоридаги ифода туфайли жуда аниқ ва таъсирли акс эттирилган. Ўгдулмишнинг келиши билан элиг ғам-ташвишлардан кутулади, унинг машаққатлари кетади (йўқолади), халкнинг эса доно ва оқил бошқарувчининг йўқлиги туфайли кўпайиб бориши мумкин бўлган ташвишлари камайиб, кўзда тутилган манфаатлари янада ортиб борди.

Агар эътибор берилса, мазкур байтда қўлланган ибора қўлланиши муқаррар бўлган бир сўз такрорининг олдини олмақда. Агар шу ибора бўлмаганида биринчи ва иккинчи мисраларда битта маънонинг айнан такрори юз бериши мумкин эди. Мана шу ҳолат иборанинг ўринли қўлланиши туфайли юзага чикмаган. Гап шундаки, “эмгак” ва “юк” мазкур матнда контекстуал синонимлар вазифасини адо этипти. Уларнинг иккаласи ҳам қийинчилик, машаққат, мушкул иш маъноларини англатади. “Машаққати кетди” ҳамда “юки енгил бўлди” ифодаларининг иккаласи ҳам деярли бир маънони англатади. Бироқ уларнинг икки хил ифодаси шеърин мисраларнинг ўзига хос поэтик жаранг билан акс этишига имкон берган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг бу иборани ниҳоятда ранг-баранг шаклларда қўллашга ҳаракат қилгани сезилади. Қуйидаги байтда “йук йудмак”дан олдин “улуғ” сўзининг қўлланиши унинг янада бошқачарок маъно нозиклигига эга бўлишини таъминлаган:

Улуғ йук йудурдун бойунқа, элиг,

Осал болма сақлан э қылқы силг.

Ўз бўйинингга оғир юк олдинг, (эй) элиг,

Ғофил бўлма, хушёрлан, эй феълү атвори гўзал.

Юсуф Хос Ҳожиб бу ерда “йук”даги истиоравий маънога таянган ҳолда унинг қўлланишини янада кенгайтиради. “Улуғ йук” – “мамлакатни бошқариш”, “эл-юртни идора қилиш” мазмунига тенг келади.

Асарда “юк” сўзи фақат оғирлик, машаққат, азоб-укубат деган маъноларда эмас, балки масъулият, бурч, адо этилиши шарт бўлган қарз маъносини ҳам англатади. Шунга қўра, “юк бўлмок” ибораси унга мувофиқ равишда мутлақо бошқа маънони англатади:

Тэгүрдүн мэнэ сэн қамуг эдгүлук,

Мунуң шукры бойнум ўза болды йук.

Менга сен ҳамма эзгулик(ларни) кўрсатдинг,

Бу(лар)нинг шукри(ни қилиш) бўйним узра қарз бўлди.

“Йук этмак” ибораси пайдо бўлиш нуктаи назари билан бевосита моддий олам билан боғлиқ бўлганлигига шубҳа йўқ. Бу, эҳтимол, туркий халкларнинг яшаш тарзи билан бевосита боғланиб кетадиган энг қадимий иборалардан бири бўлиши ҳам мумкин.

Хулоса ўрнида шунини айтиш керакки, Юсуф Хос Ҳожиб туркий тилнинг билимдони бўлган ва асарда она тили имкониятларидан кенг, ўринли фойдалана олган. У XI асрда умумтуркий тилларга оид фразеологик ибораларни адабий-бадий матнда қўллаш орқали ўз асарига халқ тили руҳини сингдириб, асар тилининг таъсирчан, содда, жозибador бўлишига эриша олган. Шу билан бирга, асарда қўлланган фразеологик иборалар услубий ранг-барангликни, нуткнинг эмоционаллигини ошириш,

кахрамонлар рухиятини очиб бериш, асар тилининг синонимик каторини бойитиш каби бир канча вазифаларни ҳам бажара олган. Яна кузатишлар шуни кўрсатмоқдаки, асар ўзида ҳозир туркий тилларда “яшаб келаётган” кадимий ибораларнигина эмас, уларнинг архаизм ва историзмга айланган намуналарини ҳам сақлаб қолган бебаҳо манбадир.

РЕЗЮМЕ. Макола Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадгу билиг» асаридаги фразеологизмларнинг поэтик нутқдаги ўрни ва аҳамиятини кўрсатишга бағишланган. Унда мазкур лисоний ходисанинг образлиқлики яратишдаги ўзига хосликлари таҳлил этилган. Шулар асосида муаллифнинг поэтик маҳорати ёритилган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена изучению роли и значения фразеологизмов в поэтическом языке «Благодатного знания» Юсуфа Хас Хаджиба. В ней анализируется своеобразие данного языкового явления в создании образности. Также на их основе освещается поэтическое мастерство автора.

RESUME. The article is dedicated to the study of the role and importance of phraseologisms in poetic speech of “Kutadgu bilig” by Yusuf Khass Hajib. In this article you will find the analysis of peculiarity of this linguistic phenomenon in creating figurativeness. The poetic skill of the author is shown the basis of this analysis.

Таянч сўз ва иборалар: “Кутадгу билиг”, фразеологизм, поэтик нутқ, лисоний ходиса, поэтик маҳорат, образлиқ.

Ключевые слова и выражения: «Благодатное знание», фразеологизм, поэтический язык, языковое явление, поэтическое мастерство, образность.

Key words and word expressions: “Kutadghu bilig”, phraseologism, poetic speech, linguistic case, poetic skill, imaginative.

Намоз ҚОБИЛОВ

ТАКРОР ВА ТАСВИР

Асар мазмунини китобхон онгига етказиб беришда тилнинг турли хил тасвирий воситалари қатори такрордан унумли фойдаланиш миллатга хос менталитетни очиб беришда муҳим роль ўйнайди. Такрор, бу “...маънони кучайтириш, интенсивлик ва эмоционаллик учун хизмат қилади. ...Сўзловчи ўз сезгиларига иборанинг мос эмаслигини англаб, сифатни миқдор билан тўлдиришга ҳаракат қилади. Бу такрорни юзага келтиради. Такрор эмоционал нутқни характерлайди”¹. Демак, адиб тасвирланаётган воқеага китобхоннинг диққатини жалб қилиш мақсадида нафақат тасвирий воситалардан, балки уларнинг вазифасини бажара оладиган товуш ва товушлар, сўз ва сўзлар йиғиндиси ва гапларни такрор қўллаш сингарилардан ҳам унумли ва маҳорат билан фойдаланиш орқали мақсадига эришиш мумкинлигини назардан қочирмаслиги лозим бўлади.

Персонаж нутқининг прагматик хусусиятларини очиб беришда сўзловчининг нутқий жараёни муҳим аҳамият касб этади. Чунки унинг таъсирчанлигини оширишда талаффуз ва оҳанг ҳам ўзига хос ўринга эга. “Нутқ субъектининг талаффуз имкониятлари таъсирида лингвистик прагматиканинг асосий бошланғич муаммолари юзага чиқади... Демак, миллий ва диалектал талаффузнинг тўғри ва нотўғри шаклларини лингвистик прагматика учун бошланғич масала деб қараш зарур”². Ушбу

¹ Ўзбек тили стилистикаси (муаллифлар: А.Шомақсудов, И.Расулов, Р.Қўнғуров, Ҳ.Рустамов). – Тошкент: Ўқитувчи, 1983, 232-бет.

² Ҳ а к и м о в М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2013, 27-бет.

ўринда сўзларнинг талаффузида такрорларнинг ҳам маълум маънода ўрни борлигини қайд этиш жоиздир. Хусусан, Тоғай Мурод ижодида сўзловчининг ўзига хос талаффуз усули, кўпинча, нутқ субъектига тегишли маълумот ва ахборотларни ифодаловчи сўзларни такрорлаш йўли орқали эмоцияга йўғрилган қаҳрамоннинг рухий ҳолатини кўрсатиб бериш анча устунлигини пайкаш мумкин. Адиб киссаларида такрорлар қаҳрамонларнинг ўй-хаёллари ва ички ҳиссиётларини китобхонга етказиш мақсадида қўлланган бўлиб, унинг биргина “Юлдузлар мангу ёнади” киссасида такрорлар юздан ортиқ ўринда учрайди. Улар муаллифнинг турли мақсадларини амалга ошириш истагида инсон ички кечинмаларининг прагматик хусусиятларини ифодалашга хизмат қилган.

Материаллар таҳлили уларнинг қуйидаги шаклларда қўлланганлигини кўрсати:

1. Товуш такори: Кўтараётганда орқага қараб кўп чалқайма, бу хавфли! *Кўта-а-ар!* – *Ё-ё-ё!* – Чилини чиқариб юбор, чилини! – *Ё-ё-ё!* *Бали-бали-и-и!* Гуре! [32]³. Ўз уйимизда яғринимиз ерга теккани полвонимизга *к-ў-ў-ў-п* алам қилди! [84].

Келтирилган мисолларда нутқий мулоқотда овоз тембри сўзлашувчиларнинг ҳар бирига хос дифференциал бўёқни таъминлаш учун хизмат қилганлигини кўриш мумкин. Биринчи асар қаҳрамонининг кучли ҳаяжони, бошқасида мадад бериши, яна биринчи эса қайғуриши каби маънолар ифодаланган бўлиб, қаҳрамон нутқининг турли ҳолатдаги прагматик хусусиятлари очиқ берилган.

2. Сўз такори: Болалар қўлларини *чўзиб-чўзиб* сапчиди. Сочкиларни *илиб-илиб* олди [13]. Аёллар доирани *елтиб-елтиб*, ҳалкачаларини *шилдиратиб-шилдиратиб* оловга тоблади [14]. Даврада иккита гўзал *эшилиб-эшилиб* ўйнади, *тўлганиб-тўлганиб* ўйнади: бири олов бўлди, бири киз бўлди! [14]. У, ўроқ *ўриб-ўриб...* рўмолининг учи кўкрагига *тушиб-тушиб...* уни тагин елкасига *ташлаб-ташлаб...* менга қиё *боқиб-боқиб...* Зулфларни *тоблаб-тоблаб...* Ҳам ибоди, ҳам гинали *қулиб-қулиб...* қўшиқ айтади! [99].

Бу ерда муаллифнинг сўзларни такрор қўллаш орқали асар қаҳрамонининг рухий ҳолатидаги кўтаринкилик, мамнунлик сингариларни ифодалашни назарда тутганлиги сезилиб турибди.

Бирдан ортиқ такрор сўз: Хўкизлар *мудраб-мудраб*, *вазмин-вазмин* кавш қайтарди [33]. Буни ўзи-да билди, шекилли, ердан *тура-тура*, *шукрона-шукрона* бош чайкади [54].

Муаллиф бир гапда бирдан ортиқ такрор сўзларни қўллаш орқали улардан маънони кучайтириш мақсадида фойдаланиб, асар мазмунининг услубий бўёқдорлигини таъминлашга эришган.

Ибора такори: Баковул полвонлар *кўнглига қўл солди-қўл солди*; фавқулдда хатоликка йўл қўйди [38]. Сен кўрмайпсан, ошна, *ой ботиб*, *юлдузлар сўниб-сўниб борапти* [99].

Такрор ҳолда қўлланган иборалар асарнинг мазмун бўёқдорлигини таъминлаш баробарида унинг таъсирчанлик даражасини ҳамда услубий самарадорлигини оширишга хизмат қилган.

Юклама такори: – Э, бўлди, кўрмайин ҳам, қуймайин ҳам... [29].

³ Келтирилган мисоллар қуйидаги манбадан олинган: Мурод Т. Танланган асарлар 1-жилд. Киссалар. – Тошкент: Шарқ, 2008 (Қавс ичида мисол олинган бетлар кўрсатилган).

Мазкур гапда ҳам юкламаси кучайтирув ва таъкид маъносини ифодалаш учун қўлланган.

Таклид сўз такрори: Тишга уриб-уриб эшитиб кўрди: *тик-тик-тик...* [76]. Пешонасидан *чўлп-чўлп* ўпди: – Энди сен ҳам менинг улим бўлдинг, – деди [26]. Сомон тагидаги бугдой *ғижир-ғижир* этди. Бўри *тишилларини-тишларига* қўйди [33].

Келтирилган далилларда инсон ва унинг атрофидаги турли жараёнлар ҳолатини ифодаловчи товушга таклид сўзларнинг турли услубий хусусиятлари тасвирланган.

Ундов сўз такрори: – Эб-эй, эб-эй! – деди. Манови тарафдан айланганлар! [18]. Ё пирим-э, эшитмаган эканман, *туф-туф-туф...* [22]. Э-э-э, олов, оло-в! Олов бор! – деди овозлар [61].

Келтирилган ундов сўзларни чўзик ҳолатда қўллаш оркали ажбланиш, хайратланиш, хафа бўлиш сингари маъноларни ифодалаш учун муаллиф нутқ эгаларининг прагматик хусусиятларини очиб беришга ҳаракат қилган.

Бирикма такрори: *Белбоғни ёйинг*, Бўри полвон, *белбоғни ёйинг!* – деб қолди [96]. Аммо *биринчи...* *Биринчи кўнгли!*.. Насим ошна, мен *биринчи кўнглидан* ифбатлисини кўрмадим, *биринчи кўнглидан* сўнмасини кўрмадим! [96]. Абил тентак *лалми-лалми дағдағалари* ўтмаганини билди. *Диркиллаб-диркиллаб ўйнаб*, яна давра айланди [53].

Келтирилган далилларда ёзувчи бирикмаларни гап таркибида такрор ҳолатда қўллаш оркали персонаж томонидан билдирилаётган фикрни тўлдириш ҳамда унинг эмоционаллик хусусиятларини очиб беришга ҳаракат қилган.

Такрор компонентларидан бири қисқарган шаклда бўлиши. Айланайин полвонимдан. Полвонимдан-да, полвонимдан... Хирмончи чол: – Ҳай баракалла! *Майдалаб ҳайда, майдалаб!* – деди [33].

Бунда адиб асар қаҳрамонининг дард-хасратлари ҳамда кечинмаларининг мунтазамлигини таъминлаш, эпик воқеликни тингловчи кўз ўнгига ўзига хос тарзда гавдалантириш мақсадида бирикма компонентларидан бирининг қисқарган шаклини халқона оҳангда қўллашга ҳаракат қилган.

Гап бўлаклари такрори: *Турди-турди*, чайлага караб юрди [28]. Бўри полвон кўнгли *увишиб-увишиб* кетди: шу ётмиш бандалар *яқин-яқинларда* тирик эди, *эсон-омон* эди [68]. Ҳинд кизларининг қошлари *оралиғида хол*, ёноқларида *хол*, ияқларида *хол!* [96].

Адиб сўзлашув услубига хос хусусият ҳамда халқона эстетик баҳонинг ўзига хос тамойилларини сақлаб қолиш мақсадида гап бўлакларини ўрни билан такрор ҳолда қўллашга ҳаракат қилганлигини мазкур далиллар яққол тасдиқлайди. Бу эса ёзувчининг ўзига хос импровизация санъатини юзага чиқиш даражасига мос услубдан фойдаланганидан далолат беради.

Хуллас, адиб “Юлдузлар мангу ёнади” кассасида такрорлардан ифода-таъсирий воситаси сифатида ўринли фойдаланиш оркали жамиятда, хусусан, кундалик ҳаётда бўлаётган воқеалар тафсилотини беришда инсоннинг эмоционал хис-туйғулари оркали уларни янада таъсирлироқ ифодалашни назарда тутганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу эса ифода-таъсир восита вазифасини бажарган такрорларнинг ҳам асарнинг прагматик хусусиятлари очиб берилишида маълум даражада роль ўйнаганлигини кўрсатади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Тоғай Муроднинг “Юлдузлар мангу ёнади” кассасида товуш, сўз, ибора ва грамматик кўрсаткичларнинг тасвирий восита сифатида такрор қўлланиши орқали уларнинг прагматик хусусиятлари очиб берилиши масаласи ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье автор освещает прагматические особенности изобразительных средств в повести Тогай Мурода “Звезды вечно горят” – повторы звуков, слов, фразем и грамматических показателей.

RESUME. This article is devoted to the study of the pragmatic characteristics of repetition as the invention of the art of a work. In particular, in the article the author tried to highlight the pragmatic features of sounds, words, word expressions and grammatical indexes of expressions in the form as repeated words on the materials of the story “The stars are always burning.” by Togay Murod.

Таянч сўз ва иборалар: прагматика, бадний асар, тасвирий восита, такрор, товуш, сўз, ибора, грамматик кўрсаткич, касса.

Ключевые слова и выражения: прагматика, художественное произведение, изобразительные средства, повтор, звук, слово, фраза, грамматические показатели, повесть.

Key words and word expressions: pragmatics, artwork, invention of art, repetition, sound, phrase, grammatical pointers, story, features.

Иброҳим ДАРВИШОВ

ЖАНУБИ-ҒАРБИЙ НАМАНГАН ДИАЛЕКТАЛ АРЕАЛИДАГИ ЭТНОЛИСОНИЙ ЖАРАЁНЛАР

Қадимдан Жануби-ғарбий Наманган (ЖҒН) ҳудуди аҳолисининг асосий қисмини ўзбеклар, тожиклар ва қирғизлар ташкил қилган. Бундан ташқари, ушбу диалектал ареалда тарихнинг турли босқичларида кўчиб келиб, ўрнашиб қолган кўплаб турли этнос вакилларининг авлодлари ҳам истикомат қиладилар. Диалектал ареал уч этник қатламнинг ўзаро биргаликдаги ҳаёт тарзининг, қундалиқ мулоқот ва алоқа-аралашувининг маҳсули сифатида қуйидаги мураккаб этножараёнлар, аниқроғи, этнолингвистик жараёнлар орқали¹ шаклланган:

1) этник компонентлари узок этногенетик асиммилация (қоришув) натижасида шаклланган эрон тили халқлар билан туркий этносли шахар ва қишлоқ аҳолиси. Улар қадимдан ўтроқ яшаб, деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ билан шугулланиб келган. Уруқ-қабилаларга бўлинмаган. Рус тилидаги адабиётларда аҳолининг бу қатламига нисбатан “сорт” атамаси қўлланган. Ҳозирда ҳам маҳаллий тил вакиллари бир-бирини сорт ва қоралпоқ (қорақалпоқ) тарзида фарқлайди.

2) илмий адабиётларда “илк қабилалар” деб аталувчи аҳоли вакиллари. Улар Дашти Қипчоқ ўзбеклари кириб келгунига қадар ҳам Марказий Осиёнинг турли ҳудудларида, жумладан, Фарғона водийсида яшаб келган турк ва турк-мўғул қабилаларининг авлодлари ҳисобланади. Ушбу этник қатламга мансуб қарлұқ, яғмо, чигил, ашпар, чоғрак, қовчин, жасойир, барлос, найман, хитой, баҳрин, тоғай, аргин, балиқчи қабилалари Фарғона водийсида нисбатан кўпчиликни ташкил қилган².

¹ Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа (Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). – Ташкент: Фан, 1974. С. 109–116.

² Шаниязов К. Ш. Кўрсатилган манба. Кўрсатилган бетлар; Некоторые вопросы этнической динамики и этнических связей узбеков в XIV–XVII вв. // Материалы к этнической истории

XIX–XX аср бошларида мазкур кабилалар умумий бир ном, яъни “турк” этноними билан аталган.

3) кейинги даврларда Фарғона водийсига кўчиб келган Дашти Кипчок кабилалари вакиллари – кипчок ва қорақалпоқ уруғлари, чунончи, қирқ, чиял (чаяли), қатогон, сарой, ўлмас, қурама, мангит, қозоқ, урганжи, элатан, ўлмас, катта ўлмас, қиёт, қурама, сарой, қатагон, олчин, қораёнтоқ, мадёр (монжор), момохон, найман, қозоқ, бешсерка, бешсари, кенагас, тўда, қирчин, уйгур, керайит (бугунги кунда Мингбулоқ тумани Гуртепа кишлоғида Керайит маҳалласи бор. Уларнинг кабристони “Ғариблар кабристони” деб аталади) ва бошқалар ўзбек халқи, қолаверса, ўзбек халқининг ажралмас қисми бўлган ЖҲН худуди аҳолисининг шаклланишидаги учинчи йирик этник қатлам ҳисобланади.

Сирдарёнинг ўрта оқимида яшаб турган қорақалпоқларнинг қатта бир гуруҳи XVIII асрда Фарғона водийсига кўчиб ўтганлиги хусусида илмий манбаларда қайдлар мавжуд³. Кўчиб ўтган қорақалпоқларнинг аксарияти водийнинг Сирдарё ва Қорадарё қирғоқларидаги ҳудудларга жойлашган ва Андижондан то Қўқонгача бўлган ҳудудларда ўтроклаша бориб, ўзларининг қатор кишлоқларини барпо этган. Гарчи, водий қорақалпоқлари Хоразм воҳасида яшовчи қорақалпоқлар каби мураккаб уруғ-қабилавий тузилишга эга бўлмасалар-да, ҳар ҳолда тадқиқотчилар водий ҳудудидаги қорақалпоқлар ҳам бир неча уруғлардан иборат эканликларини қайд этганлар. Хусусан, Фарғона қорақалпоқларини махсус ўрганган Л.С.Толстова водийда мангит, кенегес, кипчок, кўнғирот каби қорақалпоқ уруғлари яшаганликлари, улар ўз ўрнида бир қанча майда қавмларга бўлинганликларини таъкидлайди⁴. Масалан, олим таъкидлаган, шуйит, хитой-кипчок, момохон, бешсари, уйручи, найман, кенегес уруғларининг вакиллари ҳозирда ҳам ЖҲН худудида истикомат қилиб келмоқда. Уларнинг кишлоқлари ҳам ўз уруғлари номи билан аталади. Тарихчи олим У.Абдуллаев 1909 йилда нашр этилган “Фарғона вилояти аҳоли жойлари рўйхати”да ...*чуит (шуйит), уюрчи, ...кенегез, найман...* каби қорақалпоқ уруғларининг номи билан аталувчи аҳоли манзилгоҳлари кўрсатиб ўтилганлигини таъкидлайди⁵.

Тил ҳар бир этносни бошқа бир этнодан ажратиб турувчи муҳим ва асосий белгидир. Этнос назариясига кўра ҳам тил этносни белгилаб турувчи асосий белгилардан ҳисобланади. Айни вақтда тил кишиларнинг асосий алоқа воситаси сифатида улар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларни белгиловчи, уларни юзага чиқарувчи ҳамда ана шу муносабатлар орқали ривожланувчи ижтимоий табиатга эга ҳодисадир.

Маълумки, этнос шаклланиши жараёнида ҳар бир этносга ҳос тил тараккий этиб боради. Муайян бир этнос бошқа этнос билан муносабатга киришар экан, аввало, ушбу муносабатлар натижаси уларнинг тилида ўз ифодасини топади. Жануби-ғарбий Наманган худудида ҳам қадимдан яшаб келган турли этносларга мансуб халқлар ҳақидаги маълумотлардан

населения Средней Азии. – Ташкент, 1986. С. 83–93; Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX вв. – Ташкент: Фан, 1983. С. 71–74.

³ Иногамов Ш.И. Этнический состав населения этнографическая Ферганской долины в границах Уз ССР. АКД. – Ташкент, 1955. С. 78.

⁴ Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Каракалпакское государственное издательство, 1959. С. 27–35.

⁵ Абдуллаев У. Кўрсатилган манба, 67-бет.

диалектал ареалнинг хар бир гуруҳ шохобчаларида ана шу этник гуруҳларнинг тил унсурлари, этнографик белгилари кўзга ташланади⁶. Ўрганилаётган диалектал ҳудуд – Жануби-ғарбий Наманган ареалида ҳам этнослараро тил муносабатлари қадим даврларданок бошланган ва бу жараён асосан қуйидаги икки йўналишда ривожланиб борган: биринчи йўналишда тиллараро қоришув (метизация ҳолати) туркий тилнинг турли лаҳжаларида сўзлашувчи уруғ ва қабилалар ичида юз берган бўлса, иккинчисида туркий тилли халқлар билан туркий бўлмаган этносларнинг тиллари ўртасида чатишув (гибридлашув ҳолати) содир бўлган.

Тарихдан аёнки, милoddан олдинги III асрда Сирдарёнинг ўрта оқимида Қанғ (Қанха) давлати ташкил топган эди. Бу давлат тарихда Қанғуй номи билан ҳам маълум. Тадқиқотчилар⁷ ушбу давлат аҳолисини этник жиҳатдан бир хил бўлмаганлиги, давлат ҳудудида эрон тилли халқлар билан бирга туркий тилда сўзлашувчи этнослар ҳам яшаганликларини айтиб ўтадилар. Янги эра арафасида ушбу давлат аҳолиси икки тилда (эроний ва туркий тилларда) сўзлашганлар. Кейинроқ ушбу ҳудудга кўплаб туркий тилли этносларнинг кўчиб келиши натижасида, бу ерда туркий этник қатламнинг мавқеи ортиб борган, оқибатда аҳолининг туркийлашиши кучайган.

Туркий ва туркий бўлмаган этнослар орасидаги тил алоқалари илк ўрта асрларда ҳам кенгайиб борди. Бу даврда минтақанинг бир қатор ҳудудларида аҳоли туркий ва суғд тилларида сўзлаган. Чунончи, Маҳмуд Кошғарий XI асрда Шарқий Туркистоннинг жанубидаги шаҳарларда, пунингдек, Чу ва Талас водийсидаги аҳоли турк ва суғд тилларида гаплашганлиги, аҳоли икки тилли бўлганлиги ҳақида хабар беради. Унинг сўзларига кўра, X–XI асрларда Шарқий Туркистондаги Баласоғун шаҳрида аҳоли бир вақтнинг ўзида ҳам туркча, ҳам суғдча сўзлашган⁸.

Турли миллатларнинг бирикувидан таркиб топган ЖҲН диалектал ареали вакиллари учун азалдан иккитилилик хос бўлган. XIX–XX аср бошларида водий ҳудудида ўзбек-тожик, ўзбек-уйғур, ўзбек-қирғиз ва ўзбек-қорақалпоқ иккитилилик ҳолатлари кузатилади. Натижада юқоридаги иккитилилик ҳодисаси ва уларнинг тарқалиш кўлами ҳудудда турлича бўлиб, бу ижтимоий ҳодисанинг содир бўлиши этник муҳит билан бевосита боғлиқ бўлган, деган хулоса чиқаришга асос бўлади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Наманган вилояти жануби-ғарбий шевалар ареали ўзига хос бетакрор этномулукот ҳудуд эканлигининг тарихий сабаблари ёритилган.

⁶ Аскаров А.А. Некоторые вопросы истории становления узбекской государственности // ОН Узб., 1997. № 3. С. 66; Шониезов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. – Тошкент: Фан, 1990, 5-бет; Ишандаев Д. Наманган атроф тожик ва ўзбек шеваларида сўз яшашнинг айрим хусусиятлари (тожик ва ўзбек тиллари ўзаро таъсири масаласига доир). НДА. – Тошкент, 1967, 19-бет; Спиринский В.И. Чуетское поселение (к истории Ферганы в эпоху бронзы). АҚД.– Ташкент, 1963. С. 21.

⁷ Гумилев Л.Н. Кадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007; Шониезов К. Қанғ давлати ва қанғлилар, 178-бет; Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент, Шарк. 2001, 114-бет; Абдуллаев У. Кўрсатилган маъба, 183–200-бетлар.

⁸ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов). – Тошкент, 1960-1963, 486-бетлар.

РЕЗЮМЕ. В статье освещены исторические причины того факта, что южно-западный диалектный ареал Наманганской области является неповторимой территорией этнообшения.

RESUME. The article describes the historical reasons why the Namangan region is a unique region of the South-western.

Таянч сўз ва иборалар: этнолингвистик жараёнлар, этник мухит, метизация, гибридлашув, этномулоқот ҳудуди, иккитиллилик.

Ключевые слова и выражения: этнолингвистические процессы, этническая среда, метизация, гибридизация, территория этнообшения, билингвизм (двуязычие).

Key words and word expressions: Ethnolinguistic processor, ethiopian metabolism, metization, hybridization.

АБДУҚОДИР ҲАЙИТМЕТОВ

Камина замонамизнинг алломаларидан бири, ўзбек навоийшунослигининг забардаст саркори, ўзига хос нозикбин олим Абдуқодир Ҳайитметов мақолаларидан, китобларидан файз топиб, илм ўрганиб, маърифат юктириб юрганлардан бириман. Устознинг Навоий лирикаси, адабий-эстетик қарашлари, ижодий методи, шоирнинг шахсиятига доир тадқиқотларини фундаментал асарлар, деб ҳисоблайман. У киши билан ҳар бир учрашув, суҳбат менга олам-жаҳон фараҳ бахш этарди. Бу буюк инсоннинг ижодий фаолияти ҳақида дўстим, филология фанлари доктори, профессор Раҳимжон Воҳидов “Навоий калби-ла сирлашган инсон” деган алоҳида китоб ёзган. Мен у кишидан ўтказиб бир жўяли фикр айтишдан ўзимни тийган ҳолда, домла билан бўлган айрим мулоқотларни эслаб, баъзи изҳори ақидалар қилмоқчиман.

1989 йили докторлик диссертациямни анжомига етказиб, Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг Классик адабиёт бўлимига топширдим. Ходимлар режадаги ишлари билан ўта банд бўлганликлари учун тадқиқотимнинг муҳокамаси узокқа чўзилди. Бир куни институт йўлагига ҳафа бўлиб юрсам, ҳамкасб дўстларимдан бири учраб, менинг аҳволимни тушунди-да:

– Мен сизга айтсам, бўлим ходимлари ҳақиқатан ҳам жуда банд. Бунинг устига, «Навоий энциклопедияси»ни яратиш масаласи ҳам кўзгалган. Шунинг учун сиз яхшиси бўлим мудирининг ўзига учраб, аҳволни тушунтиринг, – деб маслаҳат берди.

Эртасига институтга бориб, устоз Абдуқодир Ҳайитметовга учрадим. У киши мени эшитиб:

– Бир ҳафта ўтказиб, келаси жума куни келинг, ишингизнинг муҳокамасини ўтказамиз, – дедилар катъий бир оҳангда.

Айтган кунлари тайёргарлик кўриб, соат 11 да бўлимга кириб бордим. “Фирдавсий ва ўзбек адабиёти” деб номланган докторлик ишмнинг муҳокамаси бошланди. Абдурашид Абдуғафуров, Суйима Ганиева, Содирхон Эркинов, Ёқубжон Исҳоқов сингари устозлар илмий ишмни ўқиб, жиддий таҳлил қилишди. Аммо якуний хулосага келганда – илмий ишни ҳимояга тавсия қилиш ёки қилмаслик ҳусусида ходимлар ўртасида ягона фикр бўлмай, келишмовчилик юз берди. Шунда бўлим мудир А.Ҳайитметов жамоага қараб:

– Ўртоқлар, ортиқча тортишувни қўйинглар. Бизда демократик тамойил ҳукмрон. Ҳозир мен масалани овозга қўяман, шунинг натижасига қараб, бир хулосага келамиз, – дедилар-да, овозга қўйдилар. Натижада, саккизу уч ҳисоби билан диссертациям очик ҳимояга тавсия этилди. Одатда, бу даргоҳда докторлик диссертациялари камдан-кам ҳолатда биринчи муҳоқамада ҳимояга тавсия этилар экан. Устоз Абдуқодир Ҳайитметовнинг закийлиги ва дарёдиллиги туфайли менинг ишим

биринчи муҳокамадаёк илмий кенгашга йўлланма олди ва ўзим яна олти-саккиз ой сарсон бўлишдан кутулдим.

Устоз Абдуқодир Ҳайитметов билан қанчалик яқинлашиб кетсак ҳам, мен у кишидан ўзимни тортиб, ийманиб юрардим. Шунинг учун нашр этилган китобларимга дастхат ёзиб беришга ҳам истиҳола қилардим. Буни қарангки, муаллим барча китобларимни сотиб олиб, ўқиб юрарканлар. Умрларининг охириги йилларида «Кўҳна Шарқ дарғалари» китобимни ўқиб, тақриз ёзганлари ҳамон мени фахрлантириб юради. Унда шундай хулосалар ҳам бор: «Мен, хусусан, олимнинг «Кўҳна Шарқ дарғалари» (1999) китобини маънавиятимиз тарихини ўрганишдаги муҳим ютуқларимиздан бири, деб ҳисоблайман. Бежиз 2004 йилда «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси томонидан бу асар қайта нашр этилгани йўқ. Бу китоби билан муаллиф халқимиз маънавияти тарихини ўрганишга ўзининг жуда катта ҳиссасини қўшди».

Ўтган асрнинг 80–90-йилларида ҳамкасбларимиз орасида ўзбек классик адабиётининг айрим масалаларини талқин ва тадқиқ этишда машҳур навоийшунос – устозим Натан Маллаев билан Абдуқодир Ҳайитметов орасида келишмовчилик бор, деган гап юрарди. Мен ўзим фаолият кўрсатган Низомий номидаги Тошкент давлат Педагогика университетида ўтказиладиган адабий махфил ва шеърят кечаларига Абдуқодир муаллимни доим тақлиф этардим. У киши ҳамиша сумкаларини кўтариб, ҳаммадан олдин келардилар ва то тадбир бошлангунча ҳамкасблар, шогирдлар, талабалар билан гурунглашардилар. Ҳар доим навоийхонлик кечаларига файз киритардилар. Устоз Натан Маллаевнинг 90 йиллигига бағишланган катта анжуманга ҳам домлани даъват этдим. Устоз одатларига кўра ҳаммадан эрта келдилар. Қувонарлиси шундаки, яқин икки соатга чўзилган адабий-илмий анжуманда Абдуқодир Ҳожиметович Натан Маллаевнинг илмий салоҳиятини жиддий таҳлил қилиб, барчадан зўр гапириб, забардаст навоийшунос сифатида эътироф этиб, жамоанинг олқишига сазовор бўлдилар.

Бир куни мен Тил ва адабиёт институтига бориб, бўлажак шогирдларимга «Хусайний девонининг танқидий матнини яратиш», «Қисаси Рабғузӣ»да фольклор аънаси», «Шоҳнома»да рухият тасвири» сингари мавзуларни тавсия этмокчи бўлиб юрганимни айтдим. Устоз рўйхатни кўздан кечирдилар-да:

– Ҳаммасиям ўрганилиши лозим бўлган долзарб мавзулар. Ҳатто Фирдавсийда психологик тасвир масаласини «Шоҳнома»нинг янги ўзбекча таржимаси асосида ёзса ҳам бўлаверади. Баъзи касбдошларимиз “Классик адабиётда психологик тасвир йўқ”, деб юришибди, бу нотўғри, – деб таъкидладилар.

Ана шунда мен муаллимнинг ниҳоятда кенгфёъл, холис ният, илмий-адабий ҳодисаларни ҳалол, холис баҳолайдиган замон алломаси эканликларига яна бир қарра ишонч ҳосил қилганман ва яқин устоз-шогирд бўлиб қолгандик. Ҳатто, “Асримизгача насримиз”, “Сарой адабиёти ҳақида” лавҳаларини ёзишда устоз билан ҳамкорлик қилганимиз.

Бўлажак буюк аллома Абдуқодир Ҳайитметов 1926 йили Фарғона вилоятининг Данғара туманида таваллуд топган. Ўрта мактаб тугатгач, собиқ САГУ (ҳозирги ЎЗМУ) Шарқ факультетининг эрон-афғон бўлимида таҳсил кўрган. Олий даргоҳ хатмидан сўнг у киши биров муддат ўрта мактабларда дарс берган.

Аспирантурани тугатгач, А.Ҳайитметов 1953 йилдан умрининг охири (2005) гача Тил ва адабиёт институтида илмий ходим, катта илмий

ҳодим вазибаларида ишлади; Ўзбек мумтоз адабиёти, Навоий бўлимларини бошқарди. Дастлаб “Алишер Навоийнинг адабий-танкидий қарашлари” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган олим улуг шoir ижодини янада жиддий ўрганишни давом эттириб, кўп йиллик меҳнатлари натижасини “Навоийнинг ижодий методи” номли фундаментал тадқиқоти – докторлик диссертацияси сифатида анжомига етказди. Ана шу жараёнда А.Ҳайитметов республика навоийшуносларининг кенг қамровли сарқори сифатида шаклланди. Мен устоз ижодини шартли равишда қуйидагича тасниф этишни лозим топдим:

1. Навоийшунослик. Илмий фаолиятларининг ибтидосидан умрларининг охиригача буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодий меросини ўрганиш, ўргатиш, оммалаштириш билан шуғулланган А.Ҳайитметов “Навоий лирикаси”, “Навоийнинг ижодий методи”, “Навоий даҳоси”, “Ҳаётбахш чашма”, “Навоийхонлик суҳбатлари”, “Навоийнинг адабий-танкидий қарашлари” сингари ўнлаб асарларни яратдилар. Бу тадқиқотларда, бир томондан, Навоийнинг адабий-эстетик қарашлари, ижодий методи кенг қамровли тарзда назарий асосланган ҳолда тадқиқ этилган бўлса, иккинчи томондан, шоир лирикасининг жанр табиати, мавзу доираси, образлар силсиласи, ғоявий йўналиши, энг муҳими, бадиийлиги жиҳатидан туркий адабиётда янги давр – чўкки бўлганлиги ибратомуз тарзда кўрсатилган. Навоий дostonлари, лирикасини қандай таҳлил қилиш йўл-йўриқларини аниқ белгилаб берган. Устоз асарлари барча навоийшуносларга бир дастуриламал бўлиб келмоқда. “Навоий лирикаси”нинг шогирдлари Нусратулла Жумаҳўжа томонидан қайта нашр этирилгани бежиз эмас.

2. Ўзбек адабиёти тарихи дурдоналарини тадқиқ этиш ва оммалаштириш. Устоз институтнинг бўлим мудир сифатида 5 жылдан иборат “Ўзбек адабиёти тарихи”, унинг 2 китобдан иборат рус тилидаги нусхаси, икки жыллик “Ҳозирги ўзбек адабиёти” фундаментал тадқиқотларини яратишда ўз ташкилотчилик жиҳатларини намойён этди. Айни пайтда бу китобларнинг катта қисми бевосита А.Ҳайитметов қаламига мансуб. Бугина эмас, шоир Турдининг “Шеърлар” тўплами, Машрабнинг “Танланган асарлар”, Комил Хоразмий “Девон”и, Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарларининг ношири ҳам устоз ҳисобланадилар. Бундан ташқари, яна ўтган асрнинг 60–70-йилларида А.Ҳайитметовнинг мумтоз адабиётнинг муаммоларига доир бир неча асарлари чоп этилган.

3. Шогирдсиз устоз – мевасиз дарахт ҳикматиға амал қилган Абдуқодир муаллим иқтидорли навоийшунос, матншунос ва манбашунос ёшларнинг бетама, жонфидо, талабчан раҳнамоси ҳам эди. Ўндан зиёд толиби илмлар устоз раҳбарлигида номзодлик ва докторлик диссертацияларини ҳимоя қилишган. Шу билан бирга, у киши кўплаб диссертацияларга ҳолис оппонентлик қилиб, юртимизда кўплаб илмий ҳодимлар тайёрлашга ҳам ўз ҳиссаларини қўшганлар. Устоз жаҳоний эътироф соҳиби бўлган. Россия, Озарбайжон, Эрон, Қозоғистон, Туркменистон, Тожикистон ва бошқа Шарқ мамлакатларида А.Ҳайитметовни буюк навоийшунос сифатида танишар эди.

4. Устоз ўтган асрнинг 50-йилларидан умрларининг охиригача бадиий ижод билан ҳам машғул бўлдилар. У кишининг шеър ва ҳикоялари “Абдул Қодир” имзоси билан “Шарқ юлдузи”, “Мулоқот”, “Гулхан” “Соғлом авлод учун” сингари республика журналларида эълон қилиниб борилган, мажмуалардан ўрин олган. Улардан бир гулдастаси “Ишқим чечаклари” номи билан алоҳида китоб сифатида чоп этилган.

Шеърларнинг аксариятида муаллифнинг ногаҳоний руҳий кечинмалари сарбаст сўз ва ибораларда ифодаланган бўлса, айримлари хикматомуз байтлар мужассамидир.

Ҳа, профессор Абдуқодир Ҳайитметов адабиётшунослигимизнинг барча жабхаларида ўзига хос соҳибқаламликда беназир асарлар яратган ижодкор эдилар. Академик Тўра Мирзаев устознинг қудрати, фанимиз инкишофига қўшган ҳиссаларини шундай хотирлайди: “Чиндан ҳам унинг адабиёт тарихи, ҳозирги адабий жараён, адабиёт назарияси ва адабий алоқалар бўйича олиб борган тадқиқотлари, матншунослик ва манбашунослик, ҳатто фольклоршуносликка доир китоб ва мақолалари ўзбек адабиётшунослигида бутун бир даврни ташкил қилади”.

Профессор Абдуқодир Ҳайитметов икки маротаба Беруний номидаги давлат мукофотиغا сазовор бўлган, “Буюк хизматлари учун” ордени ва кўплаб фахрий ёрлиқлар соҳиби эди. Демак, устод асарлари керагича ардоқланган ва улар халқ қалбига мухрланган.

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ

ИЛМИЙ ҲАЁТ

НАВОИЙХОНЛИК АНЖУМАНИ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ва Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи билан ҳамкорликда улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий адабий ва илмий меросини ўрганиш масалаларига бағишланган анъанавий илмий анжуманнинг 65-йиғилиши бўлиб ўтди. Уни институт директори, филология фанлари доктори, профессор Низомиддин Маҳмудов кириш сўзи билан очди ва олиб борди. У ўз кириш сўзида, жумладан, мамлакатимизда навоийшунослик бўйича амалга оширилаётган ишлар ҳусусида қисқача тўхталиб ўтди. Анжуман ишида таникли Озарбайжон олимлари ҳам иштирок этдилар. Адабиётшунос ва таржимон Рамиз Аскар Алишер Навоий асарларининг Озарбайжондаги таржима ва нашрлари борасида фикр юритиб, ўзи яқинда ниҳоясига етказган шоир “Ҳамса”си ҳақида ахборот берди. Озарбайжон Миллий Илмлар академияси Тилшунослик институти катта илмий ходими, “Туркология” журнали масъул котиби Элчин Иброҳимов Навоий ҳаёти ва ижоди бўйича қардош мамлакатда амалга оширилган тадқиқотлар билан таништирди. Ўзбек олимларини “Туркология” журнали билан ҳамкорлик қилишга чақирди. Ўзбекистондаги Ҳайдар Алиев номидаги Маданият маркази раҳбари Самир Аббосов озарбайжон-ўзбек адабий алоқалари ва бу борада қилинажак ишлар тўғрисида гапирди. Жумладан, 2020 йилда Боку ва Тошкентда “Низомий Ганжавий ва Алишер Навоий – озар-ўзбек адабий алоқаларининг асосчилари” мавзусида халқаро конференция ўтказилиши режалаштирилаётганини маълум қилди.

Шундан кейин навбат маърузачиларга берилди. Филология фанлари докторлари – Иброҳим Ҳаққул “Рамзий маъно ва талкин қўлами”, Бокижон Тўхлиев “Алишер Навоий ва туюқ жанри ҳақида айрим мулоҳазалар”, Нурбой Жабборов “Алишер Навоий “Арбаъин”ида ижодий анъананинг поэтик тақомили”, филология фанлари номзодлари Бердак Юсуф “Навоий ва тил софлиги масаласи”, Кодиржон Эргашев “Ҳазойин ул-маоний”нинг яратилиш тарихига доир”, Сайфиддин Рафиддинов “Қуръон ва “Маҳбуб ул-қулуб”, Эргаш Очилов “Шайбоний ижодида Навоий анъаналари”, Буробия Ражабова “Мақсуд Шайхзода – навоийшунос”, Юсуф Турсунов “Алишер Навоий ижтимоий фаолиятдан яна бир лавҳа”, Каромат Муллаҳўжаева “Ҳамд ғазаллардаги бадий-фалсафий талкинлар ҳусусида (Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ғазаллари мисолида)”, Отабек Жўрабоев “Навоий лирик асарларидан тузилган терма девонлар ҳақида”, Сувон Мели “Назм ул-жавоҳир”: интерматнлилик ва маънолар мулоқоти”, Зебо Қобилова “Амирий ижодида Навоий анъаналари”, Сирдарё Ўтанова “Мирийнинг Навоий

ғазалига ёзган бир тазмини ҳақида”, филология фанлари бўйича фалсафа доктори Максуд Асадов “Вакт, замон ва шахс муносабати (“Маҳбуб ул-кулуб” асари мисолида)”, илмий ходимлар Абдурасул Эшонбобоев “Хамса” ва адабий рецепция муаммоси”, Мунис Ҳақимов “Таъсир ва талқин ёғдуси” мавзуларида кизикарли маърузалар килдилар.

Эргаш ОЧИЛОВ

МУНДАРИЖА

Алишер Навоий таваллудининг 579 йиллиги

Б.Тўхлиев. Туёқ жанри ривожда Навоий ижодининг ўрни	3
А.Абдукодилов. Навоийнинг бир татаббу ғазали ҳақида	9
С.Мели. "Назм ул-жавоҳир": интерматнлик ва маънолар мулоқоти	15
С.Олим. Ишқ: ҳақиқат ва мажоз	24
Қ.Эргашев. "Ҳазойин ул-маоний"нинг яратилиш тарихига доир ...	32
Э.Очилов. Шайбоний ижодида Навоий анъаналари	39
Б.Ражабова. "Бобурнома"да мураббий ва муқаввий талқини	44
Г.Ашурова. Адабий-эстетик идеал тимсоли ва Навоий образи	49
А.Эшонбобоев. "Хамса" ва адабий рецепция муаммоси	54
Р.Жабборов. Навоий таърифидаги Саййид Асил ҳақида	59
Н.Шарипова. "Ҳайрат ул-аброр" достонининг ўрганилишига доир	63
С.Умарова. Суйима Ғаниеванинг тадқиқ усуллари ҳақида	67
М.Ҳакимов. "Минг бир ёғду": таъсир ва талқин	71
Б.Юсуф. Навоий асарларида парафразлар	77
А.Саидноманов. Навоий ва Бобур асарларида қўлланган тиббий терминлар	80

Ҳамид Олимжон таваллудининг 110 йиллиги

Н.Каримов. Ҳамид Олимжон шеъриятида ватан ва бахт концепцияси	85
З.Мирзаева. Ҳамид Олимжон ижоди хорижий олимлар талқинида	90

Тилшунослик

М.Ҳакимов. Прагматиканинг семиологик асослари	94
О.Тожиев. Отларда мазмуний синкретизм	98

Илмий ахборот

С.Исломова. Чўлпонга нисбат берилган шеърлар хусусида	106
О.Аметова. "Қутадғу билиг"да фразеологизмлар	114
Н.Қобилов. Такрор ва тасвир	118
И.Дарвишов. Жануби-ғарбий Наманган диалектал ареалидаги этнолисоний жараёнлар	121

Ғанимиз заҳматкашлари

Ҳ.Ҳомидий. Абдуқодири Ҳайитметов	125
--	-----

Илмий ҳаёт

Навоийхонлик анжумани	129
-----------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

579 летие со дня рождения Алишера Навои

Б.Тухлиев. Роль творчества Навои в развитии жанра туяог	3
А.Абдукодиров. Об одной газели-татаббу Навои	9
С.Мели. “Жемчужины поэзии”: интертекстуальность и диалог смыслов	15
С.Олим. Любовь: истина и аллегория	24
К.Эргашев. Об истории создания “Сокровищницы мыслей”	32
Э.Очилов. Традиции Навои в творчестве Шейбани	39
Б.Ражабова. Толкование <i>мураббий</i> и <i>мукаввий</i> в “Бабур-наме”	44
Г.Ашурова. Символ литературно-эстетического идеала и образ Навои ..	49
А.Эшонбобоев. “Пятерица” и проблема литературной рецепции	54
Р.Жабборов. О Саййиде Асил в толкованиях Навои	59
Н.Шарипова. Об изучении поэмы “Смятения праведных”	63
С.Умарова. О методах исследования Суйима Ганиевой	67
М.Хакимов. “Тысяча и один луч”: литературное влияние и толкование .	71
Б.Юсуф. Парафразы в произведениях Навои	77
А.Саидноманов. Медицинские термины в произведениях Навои и Бабура	80

110 летие со дня рождения Хамида Алимджана

Н.Каримов. Концепция родины и счастья в поэзии Хамида Алимджана	85
З.Мирзаева. Творчество Хамида Алимджана глазами зарубежных ученых	90

Языкознание

М.Хакимов. Семиологические основы прагматики	94
О.Тожиев. Семантический синкретизм у существительных	98

Научное сообщение

С.Исломова. О стихах, приписываемых Чулпану	106
О.Аметова. Фразеологизмы в “Благодатном знании”	114
Н.Кобилов. Повтор и описание	118
И.Дарвишов. Этнолингвистические процессы в южно-западной части Наманганского диалектального ареала	121

Деятели науки

Х.Хомиди. Абдукодир Хайитметов	125
--------------------------------------	-----

Научная жизнь

Конференция по навоиведению	129
-----------------------------------	-----

CONTENT

579th anniversary of Alisher Navoi

B.Tuxliev. The role of Navoi's creativity in the development of the chicken genre	3
A.Abdugodirov. About a tatabbu ghazal of Navoi	9
S.Meli. "Nazm ul-javohir": intertextuality and dialogue of meanings	15
S.Olim. Love: truth and metaphor?	24
Q.Ergashev. On the history of the creation of "Khazain ul-Maoniyy"	32
E.Ochilov. Navoi traditions in Shaibani's works	39
B.Rajabova. Coach and cover interpretation in "Boburnoma"	44
G.Ashurova. The symbol of the literary and aesthetic ideal and the image of Navoi	49
A.Eshonboboev. "Khamsa" and the problem of literary reception	54
R.Jabborov. About Sayyid Asil in Navoi's description	59
N.Sharipova. Concerning the study of the epic Hayrat ul-abror	63
S.Umarova. About Suyima Ganieva's research methods	67
M.Hakimov. "A Thousand and One Lights": Influence and Interpretation	71
B.Yusuf. Paraword expressions in Navoi's works	77
A.Saidnomanov. Medical terms used in the works of Navoi and Babur	80

110th anniversary of Hamid Olimjon

N.Karimov. The concept of homeland and happiness in the poetry of Hamid Olimjon	85
Z.Mirzaeva. The work of Hamid Olimjon is interpreted by foreign scholars ..	90

Linguistics

M.Hakimov. Semiological foundations of pragmatics	94
O.Tojiev. Semantic syncretism in horses	98

Scientific information

S.Islomova. About the poems attributed to Cholpon	106
O.Ametova. Phraseologisms in "Kutadg'u bilig"	114
N.Qobilov. Repetition and image	118
I.Darvishov. Ethnolothic processes in the dialectal area of southwestern Namangan	121

Workers of our science

H.Homidiy. Abduqodir Hayitmetov	125
---------------------------------------	-----

МҶҶ «STANDARD POLIGRAPH BOOKS»

босмахоносида чоп этилди. Буюртма № 48/1-02.20

Манзил: Тошкент шаҳар, Учтепа тумани, Фозилтепа кўчаси, 12-Б уй.

Қоғоз бичими 70x108 1/16. Офсет босма.

Офсет қоғози. Times New Roman гарнитураси.

Шартли-босма т.8,5. Тиражи 570 нуска.

187042

